

**Міністерство освіти і науки України
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля**

**Політичні партії:
теорія та
функціональні
практики**

Навчальний посібник

Луганськ-2014

УДК 329
ББК 66.6

Відповідальний редактор:

Новакова Олена Вікторівна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Рецензенти:

Бабкіна Ольга Володимирівна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Примуш Микола Васильович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Донецького національного університету

Поліщук Ігор Олексійович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Проскуріна Олена Олександрівна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Щедрова Галина Петрівна – доктор політичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи і гуманізації навчально-виховного процесу, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Політичні партії: теорія та функціональні практики : [Навчальний посібник] / Новакова О. В., Агафонова Г. С., Моїсеєва А. С., Струнін П. А. — Луганськ : Вид-во СНУ ім.В.Даля, 2014. — 300 с.

У навчальному посібнику викладено основні аспекти функціонування політичних партій як провідного інституту політичної системи. Автори докладно висвітлюють основні етапи еволюції теорії політичних партій, підходи до визначення їхньої сутності, структури, типологізації. Розглянуто роль політичних партій у процесі державного управління; визначено сутність та роль партійної системи в політичній системі суспільства. Проаналізовано особливості фінансової діяльності політичних партій, використовуваних у процесі їхнього функціонування політичні технології.

Для викладачів, студентів, слухачів вищих начальних закладів освіти, політологів, політичних технологів, політичних лідерів, а також тих, хто цікавиться тенденціями розвитку політичних партій.

Новакова О. В. (Вступ; розділи 5, 11, 12); Агафонова Г. С. (розділи 3, 4, 8, 10); Моїсеєва А. С. (розділи 1, 7, 13); Струнін П. А. (розділи 2, 6, 9).

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 2 від 18 жовтня 2013 року)*

© **Новакова О. В., Агафонова Г. С.,
Моїсеєва А. С., Струнін П. А., 2014**
© **Вид-во СНУ ім. И.Даля, 2014**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
Тема 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ	
1.1. Еволюція наукових уявлень дослідження ролі політичних партій: класичні школи.....	
1.2. Сучасні дослідження політичних партій.....	
1.3. Внесок українських дослідників у розвиток партології.....	
Тема 2. СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ	
2.1. Основні підходи до визначення поняття «політична партія».....	
2.2. Інституційні ознаки політичної партії	
2.3. Функції політичних партій у політичній системі суспільства.....	
Тема 3. ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ	
3.1. Формування системи критеріїв типологізації політичних партій.....	
3.2. Функціональний та організаційний виміри класифікаційного поділу політичних партій	
3.3. Альтернативні класифікації політичних партій.....	
Тема 4. ТЕОРІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ.....	
4.1. Наукові підходи до трактування феномену «партійна система».....	
4.2. Сучасні підходи до типологізації партійних систем.....	
4.3. Функції партійних систем та їхній взаємозв'язок з виборчою системою.....	
Тема 5. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ.....	
5.1. Передумови формування політичних партій.....	
5.2. Специфіка та етапізація становлення партійної системи.....	
5.3. Сучасні проблеми та перспективи реалізації партійної моделі.....	
Тема 6. СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ.....	
6.1. Світовий досвід створення законодавчої бази функціонування партій.....	
6.2. Політико-адміністративні засади діяльності політичних партій в Україні.....	
6.3. Політичні посади в Україні. Розмежування адміністративних та політичних посад.....	
Тема 7. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПОБУДОВА ПАРТІЇ: НОРМИ ТА ПРИНЦИПИ... ..	
7.1. Структурні особливості побудови партій: зарубіжний та український досвід.....	
7.2. Організаційні моделі політичної партії: класичні та сучасні підходи.....	
7.3. Внутрішньопартійна демократія: сучасні проблеми та тенденції вирішення.....	
Тема 8. ІДЕОЛОГІЯ ЯК БАЗОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ.....	
8.1. Політична ідеологія: різновиди та особливості.....	

8.2. Основні принципи створення партійних програм.....	
8.3. Особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні	
Тема 9. ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	
9.1. Демократичні стандарти фінансування політичних партій.....	
9.2. Основні механізми фінансового контролю та санкцій.....	
9.3. Досвід фінансової діяльності партій у сучасній Україні.....	
Тема 10. ОСНОВНІ МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	
10.1. Партії – головний суб’єкт електоральної організації виборчих кампаній.....	
10.2. Засоби масової інформації в електоральній діяльності політичних партій.....	
10.3. Участь політичних партій у виборчому процесі: особливості регламентації.....	
Тема 11. ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ.....	
11.1. Специфіка застосування політичних технологій у роботі партій.....	
11.2. Особливості побудови іміджу політичної партії та її репутації.....	
11.3. Девіантні технології у діяльності політичних партій.....	
Тема 12. РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	
12.1. Особливості взаємодії держави та політичних партій.....	
12.2. Парламентська діяльність політичних партій.....	
12.3. Роль політичних партій у формуванні виконавчої влади.....	
Тема 13. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.....	
13.1. Умови зародження та зміни ролі сучасних політичних партій.....	
13.2. Тенденції розвитку сучасних політичних партій.....	
13.3. Методики дослідження ролі та функціональності політичних партій.....	
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ.....	

ВСТУП

Сучасна система представницької демократії неможлива без ефективної діяльності політичних партій. Відомий французький партолог М. Дюверже писав, що «режим без партій – це режим без демократії». Таким чином, сама ідея демократії вимагає наявності багатопартійності, яка слугує виразником вимог членів плюралістичного суспільства. Отже, визнання політичного плюралізму та функціонування реальної опозиції виступають основою демократичної політичної системи. При цьому сутність представницької влади полягає в тому, що в парламенті повинні бути агреговані вимоги та інтереси значущі для розвитку всього суспільства. Політичним актором, який якнайкраще виконує дане завдання, виступають політичні партії. Саме вони, беручи участь в електоральному процесі, артикулюють суспільні вимоги та транслюють їх до представницьких органів влади, беручи безпосередню участь у їхньому формуванні.

Аналіз політичних партій і процесу їхньої трансформації дає можливість комплексної оцінки політичного розвитку держави в перспективі, оскільки об'єднує в собі аналіз діяльності основних акторів, що беруть участь в політичній боротьбі, і аналіз прийнятих рішень, спрямованих на зміну умов політичної боротьби, парламентської діяльності, інших прийнятих вищим політичним керівництвом країни рішень. Не тільки українською специфікою є ситуація, при якій поразка на виборах до парламенту означає фактичну смерть політичної партії – перетворення партії в нерелевантного гравця. Парламентська партія є реальним учасником політичного процесу, тоді як позапарламентські партії фактично перетворюються на статистів, якщо не зникають з політичної арени.

Таким чином, тема навчального посібника є актуальною з огляду на те, що політичні партії залишаються базовим та фактично безальтернативним на сьогоднішній день елементом демократичного політичного режиму щодо виконання функцій політичного представництва суспільних груп.

Запропонований навчальний посібник «Політичні партії: теорія та функціональні практики» авторського колективу доктора політичних наук Новакової О. В., кандидатів політичних наук Агафонові Г. С., Моїсеєвої А. С., Струніна П. А. спрямований на висвітлення сутнісних, змістовних характеристик інституту «політичної партії» з широким використанням елементів науково-методичної інновації подачі матеріалу та на основі авторських наукових результатів дослідження партійно-політичної проблематики.

Даний навчальний посібник складено відповідно навчального плану підготовки фахівців за напрямом 6.030104 «Політологія» та програми навчальної дисципліни «Партологія»; а також відповідно навчального плану підготовки фахівців за спеціальністю 8.15010002 «Державна служба» в

освітній галузі «Державне управління» та програми навчальної дисципліни «Політологічні аспекти державного управління (Політичні партії)».

Вивчаючи історію та теорію розвитку інститут політичних партій, майбутні фахівці оволодівають навичками проводити аналіз виникнення і трансформації партій, партійних систем, з'ясовувати причинно-наслідкові зв'язки в політичних подіях, аналізувати матеріал в певній системі, порівнювати кількісні показники ефективної діяльності партій окремих країн і партій сучасної України, пояснювати й критично оцінювати історичні фактори та діяльність осіб.

Структуру навчального посібника складають тринадцять системно пов'язаних тематичних розділів, сукупність запитань та логічних завдань контрольньо-адаптаційного комплексу. Перша частина навчального посібника присвячена узагальненню наукових підходів до визначення поняття «політична партія», «партійна система», інституціоналізації партій, і партій України зокрема, сучасних аспектів правового регулювання діяльності політичних партій. Основний зміст посібника присвячений аналізу та специфіці різноманітних моделей політичних партій, актуалізації необхідності вирішення проблем їхньої фінансової діяльності, розгляду принципів ефективності та функціональності партійної моделі на сучасному етапі. Авторський колектив дотримується взаємозв'язку у порівнянні діяльності партій сучасної України та партійних систем країн з розвинутою демократією. Визначною особливістю посібника авторського колективу «Політичні партії: теорія та функціональні практики» є спеціальний розділ, присвячений методикам дослідження ролі та функціональності партій, тенденціям та перспективам еволюції інституту політичної партії. В ньому зроблена спроба систематизувати запропоновані вченими індекси для математичного вимірювання ефективної діяльності партій у парламенті.

Засвоєнню поданого матеріалу сприятимуть запропоновані списки основної та додаткової літератури, розроблений контрольньо-адаптаційний блок, який містить контрольні питання, тематику рефератів та доповідей, логічні завдання та проблемні запитання.

Автори щиро вдячні рецензентам – доктору політичних наук, професору, завідувачу кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Бабкіній О. В., доктору політичних наук, професору, завідувачу кафедри політології Донецького національного університету Примушу М. В., доктору політичних наук, професору, професору кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Поліщуку І. О., доктору політичних наук, професору, професору кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Проскуриній О. О., доктору політичних наук, професору, проректору з науково-педагогічної роботи і гуманізації навчально-виховного процесу, завідувачу кафедри політології та міжнародних відносин

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
Щедровій Г. П. – за цінні поради та сприяння у написанні навчального
посібника.

Тема 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Мета: дослідити еволюцію наукових уявлень ролі політичних партій, визначити специфіку класичних та сучасних теоретичних концепцій щодо функціонального призначення партій. З'ясувати специфіку вивчення сутності партій українськими вченими.

Ключові слова: політична партія, електорат, олігархізація, політична влада, партологія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Еволюція наукових уявлень дослідження ролі політичних партій: класичні школи
2. Сучасні дослідження розвитку досліджень про політичні партії
3. Внесок українських дослідників у розвиток партології

1. Еволюція наукових уявлень дослідження ролі політичних партій: класичні школи

Сучасну демократію важко уявити без політичних партій, які розглядаються як арена змагання політичних курсів, ідей, що виражають інтереси різних суспільних груп. Конкуруючи між собою за доступ до державної влади, партії спрямовують свою діяльність на вироблення оптимальних суспільних рішень. Партії – не тільки важливий елемент політичної системи, але й один із основних компонентів громадянського суспільства. Знання про партії як суспільний інститут, їх місце і роль у суспільно-політичному житті мають не лише теоретичне, а й практичне значення.

Еволюція поглядів щодо питання політичних партій, їх ролі, місця, пройшла ряд історичних етапів, які мають свою специфіку. В своєму розвитку партії пройшли шлях від сприйняття їх як негативного інституту через «необхідне зло» до визнання їх позитивної ролі в суспільстві. Відомий німецький державознавець **Г. Трипель** запропонував таку періодизацію етапів розвитку уявлень про політичні партії:

1) Стадія протидії, протистояння, боротьби з політичними партіями – період існування абсолютистських держав аж до кінця XVIII ст., який характеризується стійкою опозицією з боку держави до будь-якого організованого політичного угруповання.

2) Стадія ігнорування партій – з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували умови для такої політичної ініціативи, яка не порушувала існуючих основ політичного устрою.

3) Стадія визнання і легалізації партій – період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, в яких партії набувають функцій «посередника-керівника».

4) Стадія конституційно-правової інкорпорації, специфіка і характерні особливості якої сприяли активізації формування теорії і науки. Партії розуміються як посередники між громадянським суспільством і державою.

Еволюційно-історичний шлях розвитку партій також можна представити наступним чином.

1. Зародження нової партії в надрах старої державної, законодавчої та політичної системи як відповідна реакція на загострення протиріч у суспільстві.

2. Боротьба партії за владу: пошук засобів, форм, методів, сил, здатних дестабілізувати та дискредитувати державний лад і правлячу партію; поразка або перемога усіх громадських сил, які стоять за нею і підтримують її.

3. Конструювання нового державного й законодавчого механізму: проведення кадрової політики, яка б відповідала інтересам правлячої партії, визначення своєї ролі в державному механізмі.

4. Формування матеріально-технічної бази діяльності партії та фінансових джерел її існування.

5. Систематична розробка партією головних напрямків її діяльності з одночасним розвитком організаційної структури, форм і методів роботи з метою запобігання загостренню протиріч.

Дж. Лапаломбара та **М. Вейнер** виникнення політичних партій пов'язують з кризами політичної системи та процесами модернізації:

- *криза легітимності* пов'язана з проблемою носія суверенної влади;
- *криза інтеграції* пов'язана з проблемою територіальної цілісності та з прагненням приєднатись чи роз'єднуватись;
- *криза партиципації* пов'язана з прагненням певних соціальних груп, які були відсторонені від влади, приймати участь у змаганні за владу як рівноправні партнери. Саме ці кризи, як вважали автори, призвели до створення політичних партій і виступають свого роду каталізаторами створення політичних партій.

М. Педерсен вважає, що у своєму розвитку партія долає кілька рівнів – бар'єрів розвитку. Учений виділяє чотири таких бар'єри:

1) *бар'єр декларацій*. Фактично мова йде про усвідомлені і оголошені (задекларовані) наміри політичної групи приймати участь у боротьбі за владу. На сучасному етапі декларація намірів відбувається через заяву в пресі чи телевізійний виступ;

2) *бар'єр авторизації*. На цьому рівні відбувається оформлення правового статусу партії шляхом реєстрації у відповідних органах. У багатьох країнах (наприклад, у Данії) повинна відбутися реєстрація партії, що змушує її зібрати певну кількість підписів громадян, готових підтримати партію на наступних виборах. Часом замість підписів або крім підписів

вимагають внести ще й грошову заставу (Великобританія, Німеччина);

3) *бар'єр репрезентації*. Якщо партія здобуває перемогу на виборах, вона отримує право бути представленою на рівні законодавчого органу. Такий бар'єр визначається законом (наприклад, в Данії – 2 %, у Німеччині – 5 %) і надає статус парламентської партії;

4) *бар'єр істотності*. Це коаліційний потенціал та потенціал шантажу партії, тобто здатність партії бути учасником урядової коаліції або ж її здатність впливати на процес прийняття політичних рішень, перебуваючи поза нею. Для центристських партій більш характерним є коаліційний потенціал, а для радикальних партій – потенціал шантажу.

Необхідно зазначити, що теоретичні уявлення про політичні партії, їх сутність та роль в державі та суспільстві залежали від реальних умов існуючої епохи, а також обумовлювались загальним розвитком політико-правової теорії, уявлень про суспільний та державний устрій в різні історичні періоди, розвитком концепцій прямої демократії, парламентського представництва тощо.

Перші згадки про політичні партії зустрічаються ще у мислителів Стародавнього світу. У цей час поняття «партія» використовувалась для визначення політичної організації. Свідчення цього твердження заходимо в працях Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) та Цицерона (106-43 рр. до н.е.). Так, Аристотель писав про боротьбу партій жителів морського узбережжя, рівнин та гір. Згодом в Афінах відбувалась боротьба між партією знаті та партією народу. В цей період існування політичних партій сприймалось досить позитивно, оскільки вони забезпечували відображення волі певних кіл громадян на загальнонаціональному рівні в процесі прийняття державних рішень. Негативного забарвлення політичні партії отримують з переходом від республіканської до монархічної форми правління.

Згодом тільки епоха пізнього середньовіччя демонструє існування політичних партій. Так, в XII – XV столітті в Італії відбувалась боротьба між партією гвельфів – виразниками інтересів торговельно-ремісничих верств населення та партією гібелленів, що відстоювала сильну імперську владу в інтересах феодалів. Партії античного світу і європейського середньовіччя найчастіше поставали як клієнти – тимчасові об'єднання для підтримки певних знатних осіб, сімей. Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових сімей або популярних лідерів, упродовж багатьох століть було суттєвою ознакою політичної історії.

Прототипи сучасних політичних партій почали з'являтися за часів буржуазних революцій і представляли собою організації буржуазії в боротьбі проти феодалізму. Так, у Франції ця боротьба відбувалась між партіями конституціоналістів, жирондистів, якобінців. Невеликі за чисельністю вони мали характер клубів за елітарним принципом побудови. Організаційно неформлені партії розгортали діяльність в стінах парламенту та об'єднували в основному депутатів. Коли, в історії розпочався процес усвідомлення

необхідності формування нових політико-правових концепцій, переосмислення ролі існуючих політичних інститутів, італійський вчений **Н. Макіавеллі** (1469-1527 рр.) запропонував свою теорію, де він визнає корисність та цілеспрямованість політичних партій в суспільному та політичному житті. Вчений розглядає діяльність «приватних партійних сект» у тісному зв'язку з кризою італійських міст-республік. Він розмежовує абсолютно «шкідливі для республіки суперечки й відносно корисні угруповання». Перші побудовані на принципах патронажу, економічної залежності, обходу законів, діяльність других заснована на принципах взаємно контролюючої та стимулюючої конкуренції. Науковець також розглядає психологічні аспекти добору кандидатів, які стосуються ілюзії вибору рядових членів партії, що свідомо обирають на керівні посади не представників своєї соціальної групи, а представників далекої (як зовсім недавно вони вважали) від розуміння їх потреб політичної еліти. Близький до макіавеллівського прагматизму **Ф. Бекон** (1561-1626 рр.) вважав, що посилення суперечок між партіями вказує на слабкість держави. Однак, вважав, що партії можна використовувати як засіб суспільного просунення та піднесення для «людей простого звання». Розглядаючи, сутність та призначення партій, автор рекомендує, хоча партії породжують кризу в державі, все ж необхідно сприяти їх політичному розвитку, виробляючи нове помірковане ставлення до цих інститутів.

Визначення специфіки функціонального призначення політичних партій стає темою дослідження багатьох вчених. Так, англійський вчений **Т. Гоббс (1588-1679 рр.)** вважав, що основне завдання політичної партії – «формування народної думки». Однак, визначаючи політичні партії як «державу в державі», відстоюючи ідею розчинення особистості в державі, автор відмовляється вважати ці утворення носіями приватних інтересів. Тому робить негативний висновок, наголошуючи, що основним обов'язком правителя є розпуск та знищення партій, оскільки в такому разі прийняття законів буде залежати від наявності кількості прихильників тієї чи іншої партії на зборах. А це може призвести до прийняття законів, що суперечитимуть один одному. «Рішення, прийняті монархом, бувають непостійними лише тією мірою, якою це властиво людській природі, а рішення зібрань можуть бути змінені ще й внаслідок чисельності їхнього складу. Бо варто лише, щоб кілька членів, які вважають за потрібне відстоювати колись прийняте рішення, не з'явитись на зборах (а це може відбутись і через недбалість, і через піклування про власну безпеку або випадкові перешкоди) або вчасно з'явилися ті, хто дотримується протилежного погляду, і тоді все, що було вирішене вчора, сьогодні буде анульоване». Крім того, Т. Гоббс серед недоліків політичних партій виділяє природну схильність членів опікуватись забезпеченням свого власного блага і наданням переваги власним інтересам, «адже людські пристрасті, як правило, бувають сильнішими за їх розум». Соціально-економічний та

політичний рівень розвитку країни того часу призводить вченого до висновку, що «зібрання може розходитись у поглядах до такої міри, що породить конфлікт у країні».

Погляди Т. Гоббса поділяв інший англійський вчений **Д. Юм** (1711-1776 рр.). Вчений піддає сумніву здатність законодавства контролювати боротьбу партій та долати міжпартійні конфлікти. «Партійні фракції підривають систему правління, роблять безсилими закони й породжують найлютішу ворожнечу між людьми однієї нації». Виділяючи дві групи партійних фракцій, автор звертає увагу на різні підходи щодо їх організації. Перший – особисті партійні фракції – засновані на особистих відносинах і тому є більш небезпечними. Другий – реальні партійні фракції – засновуються на інтересі, принципі та прихильності.

Таким чином у XVI-XVII ст. у англосаксонській думці поступово почали усвідомлювати таке явище як політичні партії. Більшість вчених намагалась пояснити їх доцільність, корисність, необхідність. Так, лорд Болінброк вважав партії частиною державного устрою своєї країни. Англійський теоретик **Е. Берк** (1729-1797 рр.) в своїй праці «Думки про причини нинішніх незгод» обґрунтував, що «вільна держава складається з партій», а ті, в свою чергу, «є необхідним елементом вільної держави». Вчений також правомірно стверджував, що ефективна діяльність у парламенті без об'єднання зусиль у рамках певної організації неможлива. **Дж. Ст. Міль** (1806-1873 рр.), продовжуючи пошук аргументів на користь партій, висловлював думку про необхідність обмеження доступу партій до державних посад, зробити доступ до останніх відкритими та прозорими.

Не дивлячись на певні відмінності, що мала в своєму усвідомленні континентальна Європа, спираючись на значні досягнення існування англійських партій, вчені цього континенту починають визнавати партії як ознаку вільної держави. Водночас, французький вчений **Ш. Монтеск'є** (1689-1755 рр.) стверджує, що у «надто вільних державах» сама свобода в результаті створеного неї поділу суспільства, спонукає людей ставати рабами забобонів своєї партії. І у цьому сенсі занадто широка свобода партій призводить до заперечення свободи взагалі. Тому, робить висновок вчений, необхідно розумно обмежувати партійну боротьбу.

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.) розглядаючи партійні угруповання як фактор формування політичної волі громадян, виразників та представників суспільних інтересів, негативно оцінював їхню діяльність через затягуваність дебатів у часовому проміжку, протиріччя. Він вважав, що у випадку, коли в державі існують і діють різні партійні угруповання, що здійснюють певний вплив на громадську думку і політичну волю, суспільні відмінності стають менш чисельними і дають менш узагальнений результат. Науковець також виступав проти монополії однієї партії (монопартії). Якщо у суспільстві існують приватні інтереси, то слід домагатися, щоб всі вони були представлені різними партійними угрупованнями. Це потрібно, щоб народ не

здійснював помилок і загальна воля була усвідомленою. Погляди Ж.-Ж. Руссо поділяв відомий французький теоретик **Е. Сійєс** (1748-1836 рр.), відстоюючи верховенство загальної волі над приватними інтересами.

Б. Констан (1767-1830 рр.) – партійний і політичний діяч, член фракції незалежних ліберального угруповання французької Палати депутатів початку ХІХ ст., сформулював визначення політичної партії як сукупності людей, що проявляють свою прихильність до однієї доктрини.

Таким чином, кристалізація політичних ідей та більш чітке розмежування політичних сил, обумовлене напруженою боротьбою політичних партій в часи Французької буржуазної революції, знаходять свої відображення у концепціях французьких вчених та сприяють інтенсифікації подільних досліджень політичних партій.

На руйнівний характер партій вказував теоретик політичної думки та політичний діяч **А. де Токвіль** (1805-1859 рр.). Основні аргументи його висновків містяться в праці «Про демократію в Америці» в розділі «Про партії в Сполучених Штатах». Вчений виділяє партії великі, які виникають у періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного невдоволення порушує питання про зміну існуючого ладу, і дрібні, які існують у період мирного історичного розвитку і свою діяльність пов'язують з еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни. «Партії, що я їх називаю великими, – пише він, – відзначаються прихильністю до принципів більше, ніж турботою про те, до чого може призвести дотримання цих принципів..., їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Їм не характерне велике натхнення...». Порівнюючи діяльність великих та малих партій, вчений приходять до висновку, що незважаючи на тип формування партії, «мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими послуговуються для її досягнення, мізерні. Великі партії сколихують суспільство, малі його підбурюють; перші розривають його на шматки, другі його розбещують...».

Досить позитивним у вченні автора про політичні партії бачиться визнання права людини на політичні асоціації, які поєднують зусилля людей. А. де Токвіль розрізняє три ступеня політичної асоціації, з'єднання яких фактично створює партію. Перший ступінь – це об'єднання людей за ідеологічними та політичними мотивами з певною метою. Другий – визначає право зборів людей для виконання своїх завдань. І нарешті, третій ступінь – обрання в керівні центральні органи своїх представників. Партія у А. де Токвіля виступає свого роду триединою структурою, яка об'єднує організаційний та функціональний аспекти її діяльності.

Суперечливістю характеризуються наукові дискусії про роль політичних партій у житті суспільства Німеччини, де процес їхнього визнання був сповільнений майже на сторіччя. Історичні умови У той же час, не дивлячись на цей факт, сучасні партії Німеччини демонструють свою результативність та здатність до консолідації нації. **Г. Гегель** (1770-1831 рр.)

заперечував, що партії здатні бути носіями суспільно-політичної думки. Він порівнював їх з владою не багатьох, приватним і випадковим інтересом, який повинен бути нейтралізований. Послідовники Г.Гегеля, наприклад Р.Моль, порушував питання про аналіз партій в рамках держави і серед основних ознак партії наголошували на наявності «державного ідеалу», зовнішньої організації та керівників.

Г. Еллінек (1851-1911 рр.) у своїй праці «Загальне вчення про державу» виніс партії за межі державного устрою, розглядаючи їх як суто суспільне явище. Партіями він називав групи, які об'єднані спільними переконаннями, спрямовані на досягнення певних державних цілей і намагаються впровадити їх у життя. Головним завданням кожної з них він вважав досягнення політичної влади та її збереження. Один із засновників фундаментальної теорії політичних партій **А. Руге** (1802-1880 рр.) вивчав зв'язок між вченням про політичні партії та проблемою критики опозиції і уряду. Партію вчений розглядає як засіб запобігання революції, як рушійну силу, організаційну форму ліберальних і демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові. **К. Маркс** (1818-1883 рр.), вивчаючи проблеми революційної партії пролетаріату, обґрунтував практичні організаційні принципи її функціонування.

Теорія політичних партій у Сполучених Штатах Америки також зазнала певної еволюції від негативного оцінювання партійної діяльності до визнання необхідності їхнього існування в демократичній державі. Перший президент США **Д. Вашингтон** (1732-1799 рр.) у «Прощальному посланні» називав партійні фракції знаряддям для підризу влади народу й узурпації урядової влади. Він був переконаний у тому, що партії абсолютно непридатні для функціонування республіканської форми правління. На думку **Д. Медісона** (1751-1836 рр.), боротьба між партіями неминуха. Природа партій криється в людській природі, тобто саме відмінність у поглядах постійно розділяє людей на конкуруючі угруповання. А джерелом створення партійних фракцій Д. Медісон називав нерівність у розподілі багатств. І вже на початку ХХ століття президент США В. Вільсон не змінив традиції недовіри до партій, уважаючи, що партії – це ворогуючі секти «політичних фарисеїв».

Необхідно відмітити, що наголошуючи на негативній ролі партій у суспільстві, американські дослідники намагалися мінімізувати цей негативний вплив шляхом децентралізації держави, запровадження чіткої системи «стримування та противаг», республіканської форми правління тощо. Таким чином, з часом стало зрозуміло, що демократична держава не може функціонувати без партій.

Утворення політичних партій сучасного зразка припадає на другу половину ХІХ ст, коли в Європі з'явилися перші масові партії. Від політичних клубів вони відрізнялися тим, що намагалися залучити до політичного процесу якомога більшу кількість громадян і мали багатий

арсенал механізмів політичного впливу (пропаганда, агітація, політична просвіта, діяльність у сфері культури тощо). Ними, зокрема, були Ліберальне товариство виборців в Англії (1861 р.) та Всезагальний німецький робітничий союз (1863 р.). В Україні процес творення партій розпочався у 1890 р. утворенням Русько-української радикальної партії.

Російський вчений **Б. Чичерін** (1828-1904 рр.) в роботі «Народне представництво» охарактеризував позитивні та негативні наслідки діяльності політичних партій, які однаково важливі для державного життя. Серед позитивних моментів, вчений звертає увагу на виховання звички до дисципліни в політичних партіях, без якої неможлива сукупна діяльність. Тільки за таких умов у суспільстві можливий розвиток самодіяльності, і саме в такому суспільстві, що володіє самодіяльністю, партії мають найміцнішу організацію. Вчений акцентує увагу на необхідності дисципліни та організації для сукупної дії, які перетворюють масу вільних та випадкових думок у більш менш значні сили, які здатні бути політичними діячами. «При організованих політичних партіях є можливість розраховувати, діяти, спрямовувати різні прагнення до спільної мети. Організовані партії – це меншість, діяльна частина якої веде боротьбу». В цей час політичним партіям відводиться багато місця в працях М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Дюверже, Дж. Сарторі. Дослідники дають неоднозначну оцінку появи партій як організацій, вбачаючи у створенні партійних організацій ознаки обмеження засад самоуправління.

М. Острогорський (1854-1921 рр.) у своєму дослідженні розглядав становлення і розвиток партійних систем двох держав – США та Англії. Автор вказав на важливе місце партій у державі та водночас назвав притаманні їм вади – постійний обман виборців, котрі віддали за неї свої голоси; внутрішньопартійна боротьба, що подекуди жорсткіша, ніж та, яку вони проводять з іншими партіями. Значна частина роботи аналізує внутрішню організацію партії. Учений наголошував на її антидемократичному характері, що, зокрема, виявлялося під час процедури висунення кандидатів на вибори. Визначаючи суперечності, що виникають між демократією, з одного боку, і партійною організацією, з іншого, М. Острогорський переконливо довів, що недоліком парламентської демократії є не тільки поява на її основі партій як організацій, але і, по-суті, відсторонення партійною елітою громадян від участі в управлінні державними справами.

Дослідження олігархічних тенденцій в масових політичних партіях як партіях нового типу продовжилось **Р. Міхельсом** (1876-1936 рр.) у творі «До соціології партій в сучасній демократії». Його концепція відображає етап переходу партій від вільних об'єднань одностороннього типу до організацій з розгалуженим бюрократичним апаратом. Вчений формулює «закон залізної олігархії», сутність якого полягає у тому, що влада в партії зосереджується в руках керівництва, яких підтримує професійний,

оплачувальний апарат. В процесі функціонування професійний апарат відривається від рядових членів, перетворюється на партійну еліту. Але критика «залізного закону олігархії» апелює до свідчень, що не завжди в масових політичних партіях проявляються олігархічні тенденції. Дж. Сарторі виступає проти розуміння демократії Р. Міхельсом, а А. Грамші звинувачує вченого у тавтології, хоча часто робить у своїх працях посилення на останнього, не погоджуючись з його точкою зору. Треба підкреслити, що теорія олігархізації виступає як спроба теоретичного обґрунтування неминучості бюрократизації соціал-демократичних партій та, принаймні, опосередковано, відмови від демократії.

Значну цікавість викликає поставлена Р. Міхельсом проблема взаємодії парламентаріїв, партійної еліти, рядових членів та виборців. Боротьба всередині еліти так чи інакше відбувається при підтримці мас. При встановленні жорсткої дисципліни як умови якнайшвидшого виконання поставлених завдань для виживання організації вожді розпочинають процес збереження отриманої влади. Він передбачає боротьбу з опозиційними течіями всередині партії, вимоги від виборчих округів не призначати депутатів без рекомендацій або прагненні парламентаріїв поставити себе над партією. І якщо М. Острогорський зазначає, що парламентарій безпосередньо залежить від партії (через систему фінансування, жорстку дисципліну), коли він віддаляється від виборців і представляє інтереси кокуса, то Р. Міхельс стверджує, що залежність парламентаря опосередкована, а безпосередньо той залежить від неорганізованої маси виборців, якою так легко маніпулювати.

Теоретичні засади сучасної партології були сформовані у роботах німецького соціолога **М. Вебера** (1864-1920 рр.). Він приділяв увагу процесу розвитку політичних партій, запропонувавши такі етапи: 1) аристократичні угруповання (котерії) – політичні об'єднання, які мали місце в історії до періоду Великих буржуазних революцій; 2) політичні клуби, які склалися із найбільш політично активних представників певних суспільних прошарків і прагнули реалізувати власні інтереси, спираючись на ідеологічний фундамент; 3) масові партії, які починають активно формуватися наприкінці XIX ст., у зв'язку з процесами масового поширення виборчого права, зміцнення парламентаризму, організацій громадянського суспільства та їхньою внутрішньою диференціацією тощо.

В роботі «Політика як покликання та професія» М. Вебер розглядає партії як громадські організації, які спираються на добровільне прийняття членів, що ставлять своєю метою завоювання влади для свого керівництва і забезпечення активним членам певних вигод (духовних, матеріальних) чи особистих привілеїв або того й іншого водночас. Метою партії, на його думку, є кар'єра. Цю ідею він доводить через аналіз партій в США, де розподіл посад відбувається в залежності від заслуг перед партією. Партія виступає добре організованим капіталістичним підприємством, що вимагає відповідної чіткої структури та розподілу повноважень, де активні члени

партії вербують пасивну масу виборців для вибору вождя.

М. Дюверже (н. 1917 р.) в своїй праці «Політичні партії» обґрунтовує об'єктивну необхідність політичних партій як атрибуту демократії: «режим без партій – це режим без демократії». Сучасні партії, на його думку, – це ті партії, які складаються в епоху становлення загального виборчого права як єдиного способу легітимації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли у нерозривному зв'язку із руйнацією феодальних абсолютистських режимів, станovo-ієрархічної структури середньовікового суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів

Велику роль в життєдіяльності партій відіграє принцип організації її головного структурного елемента – первинних організацій. М. Дюверже серед таких виділяє комітети, секції та партійні ланки.

Комітети – авторитетні групи, що володіють навичками роботи серед населення, головне їх призначення – організація та проведення виборчих кампаній. Вся їх діяльність зосереджена навкруги кандидата на виборну посаду, який стає центральною фігурою, своєрідним лідером. Такі групи характеризуються «сезонною» діяльністю. На таких первинних організаціях, за Дюверже, базуються кадрові партії. Успіх таких партій зумовлений роботою її активістів, їхньої кваліфікацією, навичками та вмінням. Головними є імідж кандидата, володіння технікою підготовки та проведення виборчих кампаній, вміння знайти необхідні фінансові ресурси. Домінували кадрові партії в ХІХ столітті, коли виборче право здійснювалося з певними обмеженнями.

Секції відповідають територіальному принципу побудови первинних організацій. На засаді таких первинних організацій будуються масові партії. Серед їх основних характеристик слід вказати на те, що вони відкриті для нових членів, існують за рахунок членських внесків, працюють на постійній основі (їх концепція вимагає постійної демонстрації можливості захистити інтереси простих громадян, ведення пропагандистської роботи, розширення соціальної бази), наявний більший взаємозв'язок організацій, більш чітка ієрархія. До партій такого типу М. Дюверже відносить соціалістичні партії.

Виникнення в ХХ ст. партій, що будують свої первинні організації за територіально-галузевим принципом призвело до виникнення нового типу політичних партій, що містили характеристики і кадрових, і масових партій. Первинними організаціями таких партій – партійні ланки. Їх специфіка полягає в тому, що вони регулюють свою чисельність, контролюють соціальний склад та характеризуються жорсткою дисципліною. На думку М. Дюверже, така структура партій відповідає специфіці комуністичних партій, які водночас спираються в своїй діяльності на активістів (риса кадрових партій) та мають розгалужену систему членства (що властиве для масових партій).

За словами М. Дюверже: «Система партій і виборча система – дві реальності, нерозривно пов'язані одна з одною, часом їх важко розділити

навіть з метою аналізу: більша чи менша адекватність політичного представництва, наприклад, залежить від виборчої системи і системи партій, що розглядаються як елементи одного і того ж комплексу, і нерідко ці елементи неможливо ізолювати один від одного». Аналізуючи внутрішню структуру політичних партій, ступінь їхньої політико-організаційної стійкості, особливості коаліційно-блокової політики і навіть кількість партій у партійній системі країни, науковець сформулював тезу, який у науковці відомий як «соціологічний закон Дюверже». Він стверджує, що одномандатні округи та вибори за системою звичайної більшості породжують двопартійну систему, а пропорційна виборча система веде до формування багатопартійності. Хоча закономірності, сформульовані М. Дюверже, за його ж словами, «визначають лише базові тенденції» і «далеко не вичерпують усіх моментів впливу виборчого режиму на системи партій», безсумнівно, що вибір законодавцем основних параметрів виборчої системи значно впливає на найважливіші якісні характеристики партій (внутрішню структуру, ступінь їхньої політико-організаційної стійкості, особливості коаліційної політики), на стримування або стимулювання їх розвитку в тому чи іншому напрямку. Таким чином, вплив виборчої системи на тип організаційної структури не є вирішальним, але показовим. Наприклад, пропорційна система з її голосуванням за списками зобов'язує місцеві організації посилювати організаційні зв'язки і посилює інтеграцію політичних партій.

Теоретики західної політичної думки – М. Острогорський, Р. Міхельс, М. Вебер, М. Дюверже – ввели теоретико-методологічні положення у сферу дослідження партій, які значною мірою продовжують визначати загальний напрям і зміст сучасної політичної науки.

2. Сучасні дослідження політичних партій

Сучасне осмислення ролі партій коригується впливом кризи 1960-х рр. на якість та напрям їх еволюційного розвитку. У цей період більшість вчених стверджує про зменшення ваги партійних інститутів у суспільно-політичному житті країни. Проявами кризи, зокрема, С. Попов називає скорочення членства в партії, збільшення флуктації голосів, що надають виборці на виборах, домінування у складі політичних партій людей старшого покоління, набуття мотивацією вступу в партію представників молодого покоління не ціннісного, а кар'єристського характеру. Інший російський політолог В. Любін бачить такі прояви кризи політичних партій: зменшення членського складу партій та активності населення на виборах, роздрібненість партійних систем, поступове зникнення загальної довіри до політичних партій, суспільно-політичних інститутів, відчуженість молоді від політики та її готовність до насильницьких дій, збільшення скандалів, неможливість використовувати незадоволення людей великими опозиційними партіями. Серед характерних рис кризи партій варто звернути на гіпертрофію ролі

політичного лідера, що призводить фактично до вождізму, встановлення патерналізму у внутрішньопартійних відносинах, домінуванні в керівництві партій політико-адміністративної еліти центрального управління та кон'юнктурна зміна вищими керівниками своєї партійної приналежності.

Так, проаналізувавши ці тенденції, ряд авторів приходять до висновку, що відбувається витіснення партій як «головних дійових осіб політичного процесу» «організаціями спеціалістів з продажу політичних товарів, які забезпечують як формування та відслідковування запитів, так і доставку споживачам необхідної інформації». Так, С. Пшизова вважає, що партія як організаційна структура втрачає своє значення, тому що спілкування громадянина з лідером відбувається практично один на один, за допомогою не організації людей, об'єднаної схожими політичними поглядами, а компанією спеціалістів, менеджерів з продажу «політичного товару».

Ряд дослідників стверджують, що сьогодні немає необхідності в масових політичних партіях. На Заході вони (партії) захищали колективні інтереси малозабезпечених верств населення, пов'язані з забезпеченням первинних потреб. Заради цього не зверталася увага на генетичні недоліки партій. В сучасному світі задоволення цих потреб бере на себе держава, що підтверджується відношенням населення щодо їх задоволення як обов'язку держави. Складається ситуація, що первинні колективні потреби змінюються на вторинні, індивідуальні. Тому тільки групи інтересів здатні забезпечити ці інтереси. Так вважав М. Острогорський, коли говорив про зміну партій як універсальних підприємців, які займаються вирішенням цих проблем як минулих, так і майбутніх, спеціальними організаціями, які обмежені вирішенням приватних проблем.

Однак, критикуючи партії, більшість вчених погоджується, що їх діяльність піддається суспільному контролю, на відміну від груп інтересів. І в цих умовах політичні партії набувають «своєї позитивності». Більш того сьогодні немає такого інституту, який би успішно виконував функції передачі влади, політичної мобілізації мас, легітимації існуючих режимів. Хоча теза щодо кризи політичних партій має широку підтримку, однак політична наука більш схильна стверджувати про зміну ролі політичних партій, ніж про їх деградацію. З твердженням О. Гаман-Голутвіної «те, що сьогодні ми спостерігаємо, це не стільки падіння інституту політичних партій, скільки криза інституту масової політичної партії як незмінної складової індустріального суспільства. В умовах індивідуалізації постіндустріального світу організаційні та функціональні характеристики класичних партій змінюються, але не можна говорити про відхід політичних партій». Наслідком цієї кризи трансформації традиційні моделі політичних партій починають набувати постмодерністського характеру. Надзавданням сучасних партій стає забезпечення механізмів завоювання влади в умовах маркетизації політичного ринку та віртуалізації політичного простору.

Дж Сарторі (н. 1924 р.) в роботі «Партії та партійні системи» (1976 р.) запропонував типологію партійних систем на основі руху від владного монізму до політичного плюралізму: однопартійна система (СРСР, Куба); система партії-гегемона (НДР, Болгарія); система домінуючої партії (Японія, Індія); двопартійна, біполярна система; система поміркованого плюралізму (Франція, Бельгія); система крайнього плюралізму (Нідерланди, Фінляндія); атомізована система (Малайзія).

В праці «Порівняльна конституційна інженерія» Дж. Сарторі зазначає, «дисципліновані партії є необхідною умовою для «працюючих» парламентських систем». Виділяючи формулу парламентаризму з партійним контролем, вчений говорить про загальну проблему усіх його трьох форм, який полягає в наявності партій, що не переходять під час голосування в парламенті лінію партію. Міцна партія, на думку Дж. Сарторі, – це партія, що призводить до структурованої партійної системи і має достатню силу, що контролювати в парламенті хід голосування своїх членів. Дисципліна голосування аж ніяк не суперечить демократичним принципам внутрішньопартійної демократії. Вона не є «результатом примусу та покарання». Але іноді керівництво, говорить вчений, повинне мати можливість застосування примусової дисципліни. Тому здатність партії, а саме партійного керівництва, забезпечити «однорідне голосування» свідчить про стабілізаційні урядові тенденції. Внутрішньопартійна дисципліна, впевнений Дж. Сарторі, впливає на якість і послідовність проведення законодавчої політики фракціями. Вчений виділяє чотири види голосування щодо лінії, яку підтримує партія: голосування під тиском з боку керівництва, голосування на основі згуртованості (добровільна дисципліна), раціональне голосування як результат особистої зацікавленості, голосування як необхідність триматися спільно в діях проти іншої політичної партії.

А. Лейпхарт (н. 1936 р.) у своєму дослідженні «Демократія в багатоскладних суспільствах» розглядає партії як політичних представників сегментів, організованих виразників їх волі, механізм висунення лідерів сегментів, як основний інституційний засіб перенесення суспільних протиріч в сферу політики. Слідуючи за Дж. Сарторі серед багатопартійних систем виділяє помірно багатопартійні (3-4 партії), вкрай багатопартійні (5 партій і більше), а в гомогенному суспільстві – двопартійні системи. Оптимальною умовою для демократії (співучасті у владі представників сегментів) вважає помірну багатопартійність, при якій партії є виразниками інтересів меншості.

Спробу універсалізації теорії політичних партій здійснив американський дослідник **К. Джанда** у 1950-1978 рр. Для цього його команда дослідила 158 політичних партій у 53 країнах десяти культурно-географічних регіонів світі, додавши на останній стадії аналізу ще 50 партій. Для наукового аналізу вчений ввів більше ста характеристик, які враховували організаційні, ідеологічні, соціальні, етнічні, національні, регіональні та інші відмінності. Створити універсальну теорію вченому не вдалось, але він

фактично визначив сучасні напрямки дослідження політичних партій на основі сформульованої ним «загальної та спеціальної» теорії партій.

1. *Інституціоналізація* – процес, якість та стан, за допомогою якого політичні партії набувають значення та стійкості. Показники інституціоналізації: тривалість існування, кількість розколів та злиття, електоральна стабільність представництва в законодавчих органах.

2. *Проблемна орієнтація партії*, тобто знаходження її на шкалі «лівий-правий». Більшість сучасних партій мають на ній своє місце, інші не вписуються в контекст цієї шкали: екологічні, феміністські, пацифістські, антинатовські, антиядерні, постмодерністські.

3. *Соціальна підтримка*, захист партій певних інтересів соціальних груп, яка вимірюється такими показниками: економічний статус, релігія, етнічна та расова належність, рівні урбанізації та освіти.

4. *Автономія*, або структурна незалежність партії від інших організацій та інститутів як всередині, так і за межами країни. З категорією автономія пов'язані такі поняття: джерела фінансування, джерела поповнення лав партії, взаємовідносини з іншими партіями, відносини з іноземними організаціями.

5. *Залученість* передбачає аналіз правил та норм вступу і стимули (як матеріальні або економічні, так і ідейні або політичні), виконання партійцями статутних положень, дотримання партійної дисципліни.

6. *Стратегія і тактика*. Під стратегією розуміється план досягнення мети, під тактикою – дії та діяльність партії щодо реалізації мети.

7. *Урядовий статус*. Ця категорія, на думку К. Джанда, відображає природу та ступінь участі партії в загальнонаціональній політиці. Показник урядового статусу залежить від її електоральної підтримки (кількість голосів, що партія отримала), політичного значення (кількість місць в законодавчих органах та авторитет законодавців від партії).

Тож, спираючись на теорію партій К. Джанда, сучасна партіологія формується дослідженнями, які проводяться за наступними напрямками.

1. Інституціоналізація партії. К. Джанда визначає її як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона починає існувати незалежно від її лідерів, регулярно залучається до значущих моделей поведінки. Р. Роуз та Т. Макі вважають, що «ми можемо говорити про інституціоналізацію партій у тому випадку, коли вона приймала участь більше ніж в трьох виборчих кампаніях. Якщо партія не змогла цього досягти, то її не можна назвати як ту, що зміцнилася». Автори пропонують виділити чотири фактори, які збільшують шанси інституціоналізації партії:

- виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів;
- пропорційна виборча система;
- опора на організовану соціальну групу;
- первісний успіх на виборах.

Перспективи інституціоналізації партії пов'язують також і з умовами їх виникнення. А. Панеб'яно виділяє три важливих фактора:

- виникла партія з «центру», щоб потім проникнути на «периферію», чи виникла з місцевих організацій, які потім об'єднавшись, набули статусу загальнонаціональної (вчений називає ці варіанти, відповідно, «проникнення» та «диффузія»);
- чи мала партію підтримку з боку вже діючих інститутів, чи розвивалась, спираючись на власні сили («зовнішня» і «внутрішня» легітимація);
- чи відбувалось об'єднання партії на основі харизматичного лідера.

Вчений вважає, що проникнення, внутрішня легітимізація та відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституціоналізації. Панеб'яно пропонує розрізняти партії за «досягнутими ними рівнями інституціоналізації», що дозволяє передбачати не тільки виникнення внутрішньопартійних груп, але і характер розвитку партій. Наприклад, партії з високим рівнем інституціоналізації менш схильні до змін. А дослідниця М. Уефлінг формулює теоретичне положення, згідно якого високий рівень інституціоналізації усіх партій пом'якшує соціальні конфлікти та сприяє стабільності.

2. Проблемна орієнтація. Численні дослідження регулярно показують, що право-ліва шкала виявляє хорошу розрізняльну здатність. І на ній вдається розташувати практично всі партії. Більше того, практично все різноманіття проблем також зводиться до цієї шкалою. Останнім часом з'являються партії, політичні установки яких сконцентровані на якійсь одній проблемі або класі проблем. Я.-Е. Лейн і С. Ерссон проводять відмінність між неструктурними проблемами, що мають відношення до політичного процесу на загальнонаціональному рівні, і структурними проблемами, специфічними для певних соціальних груп. Структурні проблеми виступають джерелом виникнення етнічних, релігійних, регіональних партій.

Останнім часом з'явилися роботи, присвячені дослідженню партій, що орієнтуються на неструктурні проблеми. Особливо це стосується нових партій, які ставлять в основу вирішення проблем, не притаманних класичній шкалі. Головним прикладом тут можуть служити проблеми захисту навколишнього середовища, що стали предметом турботи європейських «зелених»

3. Соціальна підтримка. С. М. Ліпсет і С. Роккан здійснили порівняльно-політологічне обґрунтування ролі партій як політичних виразників соціальних розколів. Вони виділили чотири основні лінії розколу – між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками та робітниками. Це слугувало свого роду поштовхом до появи в Європі політичних партій з різними соціальними базами (регіональних, релігійних, професійних тощо.) Вони стверджували, що обумовленість партій громадськими розколами призвела до «застигання» європейської партійної

системи, через що, в 60-х роках ХХ ст. партії розташовували практично тим же рівнем підтримки, як чотири десятиліття тому.

Інше емпіричне дослідження С. Ерссона і Я.-Е. Лейна показало, що «відмінності в підтримці окремих партій багато в чому пояснюються регіональними факторами, але на регіональному рівні сильний вплив на уподобання виборців мають такі фактори, як релігія і класова приналежність». По відношенню до сучасних партій часто фіксуються «зрушення на рівні бази довгострокової підтримки партій – партійних ідентифікацій і соціальних розколів. У дослідженні «Коли партії зазнають краху», К. Лоусон і П. Меркл розглядають ці зрушення як важливих свідчень занепаду партій. Тому що у всьому світі виникають рухи, орієнтовані на рішення якої-небудь однієї проблеми; групи інтересів уподібнюються партіям; другорядні партії водночас виграють вибори, в той час як досі провідні партії втрачають довіру виборців.

4. Організаційна модель. Значна частина емпіричних порівняльних досліджень з проблем партійної організації спирається на теоретичні висновки М. Дюверже. Здійснюючи науковий аналіз діяльності провідних партій Європи та США, науковці формулюють визначення та структурні характеристики: «всеядних» партій, або «catch-all party», електорально-професійної партії, картельної партії, (оновлену) модернізовану кадрову партію та ін.

5. Автономія. Поняття автономії відіграє значну роль у теоретичних побудовах Дж. Сарторі й А. Панеб'янка. При вивченні автономії партій виділяються наступні теми: джерела фінансування, джерела поповнення (членами), джерела керівництва, відносини з партіями всередині країни, відносини з зарубіжними організаціями.

6. Узгодженість. Поняття «узгодженість» було введено для вивчення партій, що діють в штатах і на місцевому рівні С. Гантінгтоном і розроблено Л. Андерсоном. У порівняльному аналізі під узгодженістю розуміється «ступінь відповідності між установками і поведінкою членів партії».

Проблема узгодженості розглядається за допомогою термінів «згуртованість» і «фракційність». Згуртованість розуміється як рівень єдності членів партії при голосуваннях у законодавчих органах і вивчається крізь призму таких гіпотез: згуртованість партії прямо пропорційна її централізації; чим більш крайню ліву ідеологію партія сповідує, тим більш крайні ідеологічні позиції вона займає. Рівень згуртованості партій визначається характером взаємовідносин між законодавчою і виконавчою владою та ефективністю законодавчих органів.

Інша складова процесу узгодженості розглядається за допомогою поняття «фракційність». Р. Заріскі визначає фракцію як «внутрішньопартійне об'єднання (кліка або угруповання), члени якого мають почуття спільності і єдності мети і організовані таким чином, що колективно діють як окремий блок всередині партії для досягнення своїх цілей».

Дж. Сарторі запропонував класифікацію фракцій, виходячи з їх цілей (влада чи посади) і принципів (ідеології чи ідеї), а К. Джанда запропонував виділяти чотири типи фракційності, яка обумовлена:

- а) ідеологічними розбіжностями;
- б) розбіжностями з конкретних питань;
- в) розбіжностями з питань стратегії;
- г) пов'язана з боротьбою за керівництво.

У ході аналізу більш ніж ста партій по кожному з цих чотирьох показників виявилось, що ідеологічна основа фракцій кілька більш поширена, ніж інші, але при цьому з'ясувалося, що всі види фракційності пов'язані між собою: якщо в якійсь партії виявлялися ідеологічні фракції, то були присутні і фракції, які ведуть боротьбу за керівництво.

7. Залученість (ступінь ідентифікації члена з партією). Традиція вивчення залученості в роботу партії починається щонайменше з М. Дюверже, аналізувати в своїй книзі «Політичні партії» такі теми, як членство в партії, ступінь участі в партійних справах і природа цієї участі. Цей термін використовував і К. Джанда у своєму дослідженні.

8. Стратегія і тактика. К. Джанда виділяє три типи стратегій по приходу партії до влади і подальшого її утриманню: стримуючі, підривні і змагальні. «Дослідження 150 партій, що діяли в усьому світі в 1960 р., показало, що лише близько половини з них дотримувалися суто змагальної, 11 % – суто стримуючої і 3 % – підривної стратегії; стратегії залишилася третини партій мали змішаний характер». У політичній науці досить активно обговорюються тільки змагальні стратегії.

9. Урядовий статус. У теорії партій показники електорального успіху іноді використовуються як залежні змінні при визначенні ефективності партійних організацій. Незважаючи на поширену серед вчених думку про те, що характер організації мало позначається на здатності партії залучати голоси виборців, практикуючі політики думають інакше. Розширення та зміцнення загальнонаціональної організації Республіканської партії США, особливо в області фінансування виборчих кампаній, мало на меті «вигравати вибори і збільшувати кількість отриманих посад». Точно так само відзначалося зафіксоване Дж. Гібсоном і його співавторами зміцнення партійних організацій США на місцевому рівні, яке було спрямоване на збільшення, а не на скорочення їх ефективності. Р. Хакфельдт і Дж. Спраг задаються риторичним питанням: «Якщо партійна робота до такого ступеня неефективна, то чому партії продовжують витратити на неї свої ресурси?». Проведене вченими детальне дослідження партійної мобілізації в одній з американських територіальних громад підтвердило, що значення партійної діяльності не вичерпується впливом на окремих виборців, що вона одночасно виконує «функції каталізатора». «Партійні організації мобілізують ентузіастів, а їхня активність впливає на всіх інших».

Епштейн наголошував на домінуванні тенденції до зростання організованості і централізації деяких консервативних партій Європи, коли ті перейшли до нових прийомів ведення виборчих кампаній, пов'язаних з використанням засобів масової інформації та опитувань громадської думки. Вжиті для протистояння масовим організаціям лівих партій, ці заходи підштовхнули ліві партії до аналогічних дій – тобто відбулося свого роду «зараження праворуч». К. Дешауер задався метою визначити, який тип партійної організації найбільш перспективний незалежно від національного контексту. Вчений провів відмінність між «електоральною ефективністю», вимірюваною кількістю отриманих голосів, і «політичною ефективністю», вимірюваною участю та керівною роллю в уряді. Співвідносячи ці показники з різними показниками партійної організації та характеристиками середовища, науковець дійшов висновку про справедливність «обумовлено-залежної» моделі організації: оптимального способу немає, бо ефективність залежить насамперед від чинників середовища.

Ряд цікавих результатів був отриманий щодо ролі лівих партій. К. Хьюїтт на матеріалі 25 індустріальних країн Заходу виявив кореляцію між парламентською представництвом соціалістичних партій і обсягами видатків на соціальні потреби. На основі дослідження 12 країн Д. Гіббс зробив висновки, що чим довше соціалістичні партії брали участь в урядах з 1960 по 1969 роки, тим більш низькі рівні безробіття і більш високі рівні інфляції спостерігалися у відповідних країнах. Проведений Д. Камероном аналіз державних витрат у 18 країнах продемонстрував, що «панування лівих партій в уряді є достатньою умовою щодо більш активної ролі держави». У двох статтях Е. Каурта оцінюється правління соціалістичних партій в семи країнах. Вчений робить висновок, що ліві уряди демонструють більшу реактивність на зміну економічних умов, ніж праві, вдаючись при цьому до більш різноманітного політичного інструментарію.

3. Внесок українських дослідників у розвиток партіології

Вітчизняні дослідники також не залишили поза увагою проблему сутності політичних партій. Перші дослідження з цієї теми з'являються наприкінці XIX – початку XX ст., коли в Україні почали виникати політичні партії. Перед науковцями постала необхідність осмислення процесів партизації українського суспільства та обґрунтування ролі партій у побудові незалежної держави.

Передумови для формування системи наукових поглядів щодо українських політичних партій було закладено теоріями М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського. Багатий політичний досвід дав їм змогу зрозуміти глибинні процеси функціонування партій і на основі цього зробити певні теоретичні висновки. Визнаючи відсутність у цих вчених досліджень, присвячених ролі та тенденціям розвитку політичних партій, варто визнати

їхню присутність у суспільно-політичних розробках. Так, **М. Драгоманов** (1841-1895 рр.) у листах до галицьких політиків закликав заснувати в Галичині партію, яка б допомогла українцям ефективніше боротися за свої національно-політичні права і давав у зв'язку з цим практичні поради.

В. Липинський (1882-1931 рр.) аналізував сутність політичних партій як суб'єктів державної влади і розглядав їх у контексті аналізу основних типів державного устрою – «демократії», «охлократії» та «класократії». В умовах демократії, на його думку, партії позбавлені відчуття політичної відповідальності, є провідниками приватних інтересів, а не знаряддям реалізації народної волі. За охлократичних типів, революційних диктатур – більшовизмі, фашизмі – партії монополізують та ідеологізують владу в державі. Класократія, що найбільш прийнятна для України, повинна характеризуватись співдружністю провідних суспільних класів та їх політичних організацій, які мають діяти на принципах політичної свободи і в рамках закону.

У 1920-1930-х рр. з'являються перші наукові праці безпосередньо з теорії політичних партій. До цієї категорії можна віднести одне з досліджень **В. Старосольського** (1878-1942 рр.), в якому він аналізує роль та місце політичних партій у конституції Чехословацької Республіки. Дослідник, погоджуючись з висновками М. Вебера про часові межі та причини формалізації партійної діяльності, розширив функціональний об'єм партійної діяльності. Основними функціями політичних партій дослідник називав активізацію й об'єднання великих суспільних груп, формування ідеології та політичної доктрини, участь у боротьбі за владу тощо. Одним з перших серед вітчизняних та західних дослідників він назвав таку функцію, як участь партій у боротьбі за незалежну державу. Її автор виділив окремим пунктом, враховуючи досвід діяльності українських політичних партій у період національно-визвольних змагань наприкінці XIX – початку XX ст.

Науковець чітко розділяє категорію «політична партія» і «парламентський клуб». Під останнім він розуміє один з органів партії, причому не найвищий. В. Старосольський також підкреслює на проблемах внутрішньопартійної демократії в українських партіях, наголошуючи на встановленні у будь-якій партії панування керівної верхівки – партійної олігархії, яка зосереджує усю повноту влади і через неї маніпулює діями виборців.

Роль політичних партій у житті держави досліджував відомий український державознавець **С. Дністрянський** (1870-1935 рр.). Дослідник вважав політичні партії важливим елементом новітнього суспільного життя держави, увів їх у свій аналіз державного устрою, розглядаючи як «дуже важливий чинник, що об'єднує розбіжні політичні інтереси держави та народу в окремі групи».

На думку С. Дністрянського партії є важливим чинником розвитку демократії, гарантом стабільності у відносинах між громадянським

суспільством та державою. Основна функція партій – боротьба за владу у державі, основне призначення – сприяння залученню широких суспільних верств до участі в управлінні.

Український дослідник **М. Стахів** (1895-1978 рр.), аналізуючи феномен політичної партії, сформулював наступне її визначення: «...добровільне об'єднання, яке в деяких суспільно-державно-політичних справах має спільні інтереси, спільні переконання і спільну мету, – дістати в свої руки або щонайменше під свій вплив державну владу, щоб таким чином у практиці здійснити свої суспільно-державні погляди та зберегти свої спільні інтереси». Партійну диференціацію суспільства дослідник вважав природним явищем, яке нерозривно пов'язане з рівнями розвитку суспільного життя, а також природною вірою в лідерів і бажанням стати лідерами.

Серед аргументів на користь функціонування політичних партій М. Стахів наводить наступні:

- 1) неможливість існування великої і вільної нації без правильних політичних партій;
- 2) неможливість існування представницької системи без політичних партій;
- 3) існування партій формує суспільну потребу мас бути організованими;
- 4) партії «утримують живим духу партії»;
- 5) партії створюють нові структури у пошуках підвищення організаційної та функціональної дієздатності;
- 6) партійна організація і дисципліна в соймових клубах є «греблею проти егоїзму і корупції послів».

Вагомий внесок у дослідження вітчизняних політичних партій зробив відомий політик, публіцист, історик **О. Назарук** (1883-1940 рр.). У своїй праці «Значення партій» він намагався з'ясувати питання значення політичних партій у боротьбі українського народу за державний суверенітет. Під партіями автор розумів «групи людей, які мають однакові погляди або інтереси, бажання до спільної боротьби за них і проявляють це стремління до боротьби в організованій спосіб».

У наукових дискусіях про призначення партій, науковець визнавав важливість у житті кожної держави. У той же час загальні тенденції до олігархізації партійних інститутів, зумовили поділ партій на «здорові» та «нездорові». Відповідно, здорові партії проводять діяльність в інтересах тієї частини суспільства, що делегувала їм свої повноваження, відсуваючи партійні інтереси на задній план. Нездорові – керувалися інтересами партійної верхівки і були зосереджені на реалізації потреб обмеженого кола партійних керівників. Звідси автор запропонував використовувати поняття «партійність» як продукт здорових партій і «партійництво» як свідчення регресу у суспільному житті демократичних суспільств.

Після перебування у Канаді і США у 1922-1927 рр. О. Назарук став прихильником двопартійної системи. Він вважав, що саме така система здатна вносити у суспільство дух здорової конкуренції між партією влади та опозицією. Багатопартійність, як і однопартійність вважав небезпечними для держави, оскільки вони породжували хаос та роздрібнювали суспільство на велику кількість малих груп.

О. Назарук звертав увагу на те, що будь-який політичний рух не може виникати, не спираючись на політичної традиції. «Коли не підемо сим шляхом, яким ідуть всі європейські народи та взагалі всякі рухи, то вічно матимемо тільки якісь групки з шумними назвами, з невідомими провідниками, без тривкої традиції, – групки, про які все буде можна сумніватися, чи се клуби, чи просто спілки акул для вимушування субвенцій від держави».

Сучасний етап формування та розвитку теорії політичних партій в Україні був пов'язаний з проблемами становлення багатопартійності, утвердження демократичних підвалин функціонування політичної системи суспільства з отриманням незалежності. Визнаючи беззаперечну роль партій у процесі становлення представницької демократії в Україні, вчені активно почали досліджувати роль партій, їх функціональне призначення, вплив на вироблення державної політики, проблеми структурної та ідеологічної трансформації тощо.

Сутність та специфіка української багатопартійності стає предметом дослідження С. Рябова, М. Кириченка. Формам та специфіці багатопартійності, проблемам її становлення в процесі системних трансформацій присвячені наукові праці О. Бабкіної, Є. Базовкіна, О. Балакіревої, О. Гараня, В. Мельниченка, В. Рибачука, І. Поліщука, А. Слюсаренка, Д. Табачника, М. Томенка. Так, у 1990 р. А. Слюсаренко та М. Томенко складають для масового читача довідник «Нові політичні партії України». У ньому науковці друкують статuti і програми шістнадцяти політичних партій, які діяли на момент виходу праці. Науковці пропонують їх класифікувати на федералістів, конфедералістів, самостійників. Передумови, основні етапи становлення багатопартійності в Україні, ідеологічні особливості партій (з поділом на ліві-праві-центр) розглядаються **О. Гаранем** у виданні «Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій».

Продовжуючи порівняльний аналіз програмних документів партій в Україні **В. Кремень** та **Є. Базовкін** аналізують об'єктивні умови та суб'єктивні чинники становлення української багатопартійності, реальні впливи політичних партій, їх роль та місце в політичній системі суспільства, і пропонують удосконалену класифікацію існуючих політичних партій (націонал-радикальні, націонал-демократичні, соціал-комуністичні, центристські).

Наступний етап у формуванні вітчизняної теорії політичних партій пов'язаний з зростанням рівня їх впливу на прийняття політичних рішень. Партії стають самостійними та істотними акторами політичного життя, що зумовлює потребу з'ясування механізмів їх функціонування. Найбільш системну концепцію особливостей та тенденцій розвитку української багатопартійності запропонували А. Пахарєв та Ю. Шведа.

Так, **А. Пахарєв** зауважує, що багатопартійність та партійна система – поняття не тотожні. Найбільш відомими українськими патологами сучасності вважають **Ю. Шведу**, **М. Обушного**, **М. Примуша**. Ці науковці запропонували суспільству ряд підручників з партології як системного, цілісного та аналітичного дослідження ролі політичних партій на основі застосування західних методик та виявленні специфіки розвитку партій в сучасній Україні.

Вчені виділяють ряд чинників, що впливають на спосіб організації політичних партій та форми її політичної побудови, а саме: рівень розвитку демократії та самоуправлінських засад; політична та ідеологічна структурованість суспільства; програмові та статутні особливості політичних партій; політико-ідеологічна орієнтація лідерів та партійної верхівки; наявний рівень соціально-економічного та духовного розвитку; національний менталітет тощо. В рамках сучасних тенденцій політичного життя України дослідники наголошують на необхідності забезпечення правовими засобами утвердження демократичних принципів у політичних партіях, як це зроблено в ряді країн. Особливо це стосується країн, де є сильними традиції тоталітарного минулого. Правове регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин має бути обмежене встановленням загальних принципів, а не підмінювати собою статут партії.

З'ясовуючи причини та еволюцію виникнення українських партій, вчені демонстрували різні підходи. Частина дослідників розглядала процес партійного будівництва в Україні за «класичною» схемою виникнення партій. Зокрема, **А. Білоус**, **О. Гарань** стверджували, що українські партії пройшли у своєму розвитку етап оформлення політичних клубів, їх перетворення у рухи, фрони, і згодом еволюцію останніх у власне політичні партії. Натомість **Е. Вільсон** та **В. Якушик** заперечували існування партій в Україні в їхньому класичному розумінні, наголошуючи на тому, що функції політичних партій протягом певного періоду виконували організації, які не визнавали себе політичними партіями.

Не пов'язувати виникнення сучасних політичних партій в Україні з існуванням «протопартій» закликав у своїх працях **М. Томенко**. Політичні партії науковець вважає самодостатніми утвореннями, які фактом своєї появи заперечили політичну практику поодиноких, погано зорганізованих, безперспективних політичних організацій. Початок «партійної ери» М. Томенко виводить від моменту організаційного утворення Народного Руху України (вересень 1989 р.), визначаючи характер цієї організації як

політичної партії. Сьогодні цей підхід до становлення української багатопартійності вважається найбільш поширеним.

На його основі, використовуючи хронологічний підхід, більшість вчених пропонує різні схеми етапізацію розвитку партійної системи. Однак, як зауважує **М. Кармазіна**, практично вся періодизація будується або за відсутності чіткої системи критеріїв, або за допомогою вузького її кола. В одному випадку за критерій етапізації беруть «основні політичні кампанії та їх вплив на розвиток партійної системи», в іншому – організаційно-правові зміни у партійній системі, хронологічні рамки проведення парламентських виборів тощо. Тому актуальним завданням української партології стає подолання спрощеного підходу у періодизації розвитку партійної системи в Україні. Саме тому дослідниця пропонує виділити три етапи процесу становлення та розвитку багатопартійності: перший – кінець 1988р – кінець 1991р, другий – кінець 1991 р. – кінець 1990-х рр., третій – кінець 1990-х і до сьогодні (в рамках цього періоду пропонуються підперіоди).

Наступною важливою проблемою, яка знаходиться у центрі уваги українських дослідників політичних партій – співвідношення політичних партій та демократії. Партолог **Ю. Шведа**, аналізуючи сучасні тенденції розвитку політичних партій в Україні, відмічає, що сьогодні деформуються функції партії як політичної інституції, яка вже не так спрямовує свою діяльність на представлення чи захист інтересів громадян, як на задоволення вузькокорпоративних інтересів своїх фінансових донорів. Таким чином, орієнтацію політичних партій на інтереси виборців можна вважати суто символічною, що підриває засади представницької демократії.

Питання партійного будівництва і необхідність якісної зміни ролі партій в Україні в умовах трансформації суспільства розглядають **В. Журавський** та **О. Хімченко**. Так, **В. Журавський** говорить про незавершеність процесу адаптації класичних політичних ідеологій в країнах пострадянського періоду. «Аналіз програм, політичних заяв та гасел сучасних партій України свідчить про недостатньо чітку політичну орієнтацію. Програмні платформи більшості політичних партій є фактично ідентичними, і тільки особистий фактор лідерства не дає змоги цим партіям об'єднатися через гострі внутрішньопартійні суперечки». Чисельність партій також дещо перебільшується партіями, особливо напередодні виборів. Якщо порівнювати з західними показниками (наприклад в країнах ФРН, Франція, Італія), згідно яких загальнонаціональні партії мають 200-800 тисяч членів, то чисельність української партії в десять раз менше. Навіть ті партії, які вважаються наймасовішими далекі від можливості отримати більшість в парламенті та впливати на формування урядової влади.

Про формалізм розширення партійних лав з метою вразити виборців кількістю членів попереджає **О. Хімченко**. У створенні партійної структури необхідно керуватися основним принципом, що «справжня партія завжди сильна своїми первинними організаціями, які забезпечують контакт з

народом... Імідж партії підтримується також її професійним і зваженим керівництвом, єдністю партійних рядів, відсутністю вагомих внутрішньопартійних конфліктів і внутрішньо фракційної боротьби, ростом і активністю партійного членства, дисципліною, умінням тримати руки на пульсі політичного часу». Вміле керівництво – запорука успішної діяльності партії. А наявність зворотнього зв'язку дає можливість центрові приймати вірні рішення та оптимізувати свою керівну функцію.

Проблеми, пов'язані з ідеологічною ідентифікацією політичних партій, лягли в основу наукових розвідок ряду вітчизняних учених. Так, Г. Агафонова, М. Головатий, С. Конончук, В. Малярчук, І. Миклащук, О. Новакова, А. Пахарев, А. Романюк, С. Телешун, В. Фесенко, О. Ярош, визнаючи ідеологію одним з основних елементів політичних партій, не переоцінюють її значення в діяльності українських партій. Більшість науковців відзначають той факт, що для українських партій ідеологія лише зовнішній атрибут, який у боротьбі за владу не відіграє надто важливого значення.

Проблемі функціонування політичних партій як суб'єктів виборчого процесу присвячені роботи Р. Балабана, І. Поліщука, М. Примуша, Б. Райковського, А. Романюка, П. Струніна, Є. Телухи та інших. Так, у монографії **Р. Балабана** узагальнено електоральний досвід сучасної України та результати парламентських перегонів доби незалежності. А професор **М. Примуш** узагалі стверджує, що практика проведення виборчих кампаній у країнах світу свідчить про те, що будь-які вибори – це вибори партій, навіть якщо їх ігнорує виборче законодавство.

Місцем українських партій у системі владних відносин займаються М. Білецький та М. Погребинський, С. Здіорук та В. Бичек, О. Дергачов, В. Малярчук, В. Кафарський окремо досліджує місце і роль партій у системі відносин з Президентом, С. Конончук та О. Ярош аналізують можливість застосування в Україні вестмінстерської моделі політико-владних відносин, а О. Корнієвський – роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки.

Окрема група робіт присвячена дослідженню взаємодії політичних партій з інститутами громадянського суспільства. У працях Г. Зеленько, О. Карчевської, О. Михайловської, Ф. Рудича, О. Чемшита, Г. Щедрової обґрунтовується роль партій у якості посередника між державою та громадянським суспільством. Професор **Щедрова Г. П.** визначає політичні партії, що вважають за основне в своїй діяльності консенсус з іншими інститутами громадянського суспільства щодо фундаментальних суспільних цінностей, одним із провідних елементів громадянського суспільства.

Окремий напрямок у становленні української патологічної теорії набуває дослідження феномену опозиції через призму парламентсько-партійної діяльності. Цією ж проблематикою займалися Ю. Бадзь, В. Литвин та Г. Нечипоренко, І. Курас, Т. Батенко, Л. Угрин, М. Михальченко,

Р. Павленко, Ф. Рудич, К. Бондаренко, В. Бушанський, Т. Ткаченко, С. Конончук та О. Ярош. У полі зору науковців перебувають питання історії становлення української політичної опозиції, її впливу на здійснення суспільних реформ, специфіку та проблеми ефективності парламентської опозиції.

Не оминули своєю увагою українські дослідники й проблему організаційної структури політичних партій. Цій проблематиці присвячені роботи В. Литвина, С. Костилюєвої та О. Ворошилова, Ю. Кужелюка, П. Кривоцюка, А. Моїсеєвої. **С. Конончук** досліджує розвиток регіональних партійних організацій в період між президентськими виборами, Д. Москаленко – діяльність партій національних меншин, В. Мейтус та В. Мейтус – стратегічне управління політичними партіями.

Розглядаючи політичні партії з точки зору маркетингового підходу, **В. Мейтус та В. Мейтус** стверджують, що будь-яка партія має риси організації, які передбачають сумування ресурсів у часі та просторі. Будь-яка партія, як і будь-яка ієрархічна система, неоднорідна. Формально в партії всі рівні, але завжди одні розпоряджаються, інші повинні їм підкорятися. Ті, хто знаходиться на вищому рівні цієї ієрархії мають більше можливостей для відстоювання своїх власних інтересів, ніж ті, хто знаходиться нижче.

Автори пропонують оригінальну концепцію стратегічного управління політичною партією, в залежності від організаційного устрою, стверджуючи, що будь-яка партія має риси організації. Але автори пропонують проаналізувати стратегії побудови партії, яка має керівництво, централізований апарат та регіональну структуру місцевих організацій. Перш за все, вони стверджують, що процес еволюції партійних організацій треба розглядати безпосередньо через «декомпозицію суспільства», бо саме наявність різних інтересів та здатність до самоорганізації і визначається специфіка формування партійних організацій. З тим три верстви суспільства, на які поділяють останнє автори концепції, усвідомлюють можливість задоволення своїх інтересів тільки через представництво у державі. Для індивідів, які контролюють значний обсяг ресурсів (перша верства) характерний кадровий тип організації М. Дюверже. Мета такої організації – забезпечення політичної підтримки економічним умовам існування організаторів партій. Тип партійної організації, яку створює найчисленніша друга верства суспільства для вирішення своїх професійних проблем, наближається до масової. Найбільшу неоднозначність, на думку авторів, у процесі створення партійних організацій демонструє третя верства через свою недостатню організованість. Зазвичай, саме третя верства виступає своєрідним резервуаром для перших двох верств. Однак, з процесом диференціації партійні організації доповнюються типами «все охватної» партії та організацій екстремістського напрямку. Новизною дослідження є виділення дещо іншого типу організаційної побудови партій так званих

партій-асоціацій, побудована за принципом «могутній центр – могутні регіони».

Автори вважають, що розгляд організаційної структури партії може відбуватися стандартним шляхом дослідження структур управління фірм чи корпорацій. Але існують певні відмінності в дослідженні фірми як організації та політичної партії як організації. Можна погодитися з висновками авторів, що політична партія не має проблем з технологіями виробництва, планів випуску продукції на кожен день. Вона повинна мати постійні контакти з місцевими організаціями, керівниками та окремими індивідами. Під сумнів ставиться положення про те, що політична партія немає необхідності призводити все до знаменника тобто прибутку, якщо в якості прибутку розуміти залучення нових членів, отримання влади. Автори роблять висновки, що в умовах комп'ютеризації суспільства ієрархічна партійна структура замінюється невеликими організаціями, між членами яких встановлюються легко контакти. Такий тип організації базується на безпосередньому двосторонньому зв'язку з керівними партійними органами. Цей зв'язок здійснюється не через ієрархію управління, а безпосередньо спілкуючись з кожним членом партії.

Окремий напрямок у дослідженні становлять роботи, присвячені аналізу інституту політичного лідерства взагалі, та проблемі партійного лідерства зокрема. Дане питання тісно пов'язано із вивченням механізмів внутрішньопартійної демократії, від якості якої залежить демократичність самого інституту політичної партії.

Говорячи про партійну демократію, **М. Примуш** стверджує, що остання повинна бути заснована на плюралізмі політичних сил і конкурентній боротьбі за владу як фундаментальній цінності суспільства. Використовуючи методи порівняльного аналізу, автор досліджує еволюцію, структуру, стан політико-правового регулювання і перспективи розвитку політичних партій. Організаційні структури можуть змінюватись залежно від виборчого законодавства, партійних традицій, усталених форм електоральної поведінки, ідеологічних засад тощо. «Партійні машини проходять через низку перебудов, спрямованих на підвищення їх дієвості та конкурентноздатності: від демократичної будови партій до ієрархічної, виділення особливо професійного прошарку – олігархії, який зосереджує владу й управління в своїх руках. Цей перехід до олігархічності, – на думку вченого, – є поверненням до первинної форми партійної будови за часів обмеженого виборчого права. Демократичність була перехідним етапом у партійній еволюції». Партійна структура завжди закріплюється в установчих документах партій, адже партія є формалізованою інстанцією висування кандидатів на виборах.

Відсутність розвинених регіональних партійних структур, здатних виконувати вміло і ефективно свою функцію, особливо у виборчий період, на думку **К. Шкуренко**, виступає однією з головних причин слабкості

політичних партій України. Вивчаючи проблеми партійної демократії як способу існування партій в демократичному суспільстві, дослідниця формулює стандарти партійної діяльності: від здатності партій ефективно здійснювати артикуляцію інтересів різних сегментів суспільства у вигляді чітких ідеологій, широкого використання консенсусу в практиці партійного життя, політичної відповідальності партій до заборони будь-яких форм відходу від партійної демократії. Будь-які спроби насадження в партіях кулуарного управління і методів кулуарного прийняття рішень, закритості і непрозорості партійної політики, авторитарні методи управління партійною базою мають на меті подавити останню і відмовитися від своєї законної свободи в межах партійної демократії.

Демократичність чи недемократичність організаційної структури партії, на думку **Ю. Шведа**, залежить від характеру зв'язків керівництва та членів партії. Контроль членами партійної політики, широка участь при ухваленні рішень всередині партії характерне для демократичної структури. В недемократичній керівництво здійснюється на принципах вождизму та дистанціюється від мас в керуванні та управлінні партійними процесами. Чинником, що обумовлює демократичність організаційної структури партії є вибір на користь одноосібного чи колегіального типу керівництва. Як правило, колегіальність гарантує виваженість та ефективність прийнятих рішень. Лідер як провідник колегіального органу відповідальний перед ним, і це є запорукою існування внутрішньопартійної демократії, обмеження щодо можливостей узурпації влади. Але на практиці існують різні варіанти комбінації вищезазначених типів керівництва. На тип організаційної структури партії впливає парламентський чи позапарламентський стиль керівництва. Не спрощуючи підходи до класифікації, варто відмітити, що парламентар – це кандидат у міністри і одночасно партійний функціонер. Тому, коли політична організація є сильною, то парламентська діяльність допомагає реалізації партійних цілей, і парламентарі підпорядковані партійним лідерам. Якщо переважає парламентське правління, то в такому разі політична організація, по-перше, характеризується слабкістю, її існування зосереджено на виконанні тільки виборчих функцій, а з цим вона підпорядкована парламентській фракції. Одним із показників рівня адаптивності партії є її участь у формуванні уряду та діяльність в органах виконавчої влади, що істотним чином впливає на вибір керівництва

Досліджують проблеми функціонування політичних партій та розвитку багатопартійності не лише окремі науковці, але й аналітичні центри – Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Український інститут соціальних досліджень, Український незалежний центр політичних досліджень, Український центр політичного менеджменту тощо. Вони проводять прикладні дослідження з метою визначення специфіки і тенденцій розвитку партійних структур. Так, у 2005 р. Український центр політичного менеджменту підготував довідник «Політичні партії України» з

повними текстами програм і статутів усіх зареєстрованих в Україні політичних партій на той час. У вступній статті «Трансформація політичних цінностей у світлі української багатопартійності» **Ю. Шайгородський та К. Меркотан** роблять аналіз становлення та розвитку процесу багатопартійності в Україні, аналізують проблеми та труднощі партійного будівництва, розглядають світоглядні особливості політичних партій України.

Попри досить розвинену на заході теорію політичних партій (класичну та сучасну) у вітчизняній партіологічній літературі все ж не достатньо праць, які б вводили в український науковий простір результати та методологію цих досліджень. Так, **М. Кармазіна** виділяє причини відсутності ефективної теорії партій в Україні.

1. Відсутність теорій, які б пояснювали особливості становлення партійних систем у східноєвропейських посткомуністичних країнах.

2. Спроби застосування західних методик до дослідження партій в Україні є малопродуктивними через низький рівень обізнаності сучасних надбань науковців інших держав і врахування специфічних моментів історико-культурного розвитку, типу політичного режиму, форми правління тощо.

3. Автоматичне перенесення західної термінології в українську науку не дає можливості отримати повного уявлення про складність та тенденції розвитку багатопартійності посткомуністичних країн, і вимагає створення своєї регіонально-специфічної концепції, здатної адекватно віддзеркалити особливості трансформаційного поступу.

4. Довільне трактування багатьох термінів «багатопартійність» та «партійна система», необґрунтованість часових рамок та критеріїв етапізацію розвитку партійної системи (з відповідними характеристиками) вимагає перегляду підходів до інституціоналізації партійної системи в Україні.

Запропоновані як західними вченими, так і вітчизняними теоретичні концепції політичних партій створюють ґрунт для подальшого дослідження і створення цілісної вітчизняної теорії партій за допомогою систематизації та аргументованого поєднання концептуальних та теоретичних засобів дослідження, створення методологічної бази на основі врахування специфіки розвитку посткомуністичних країн.

Література основна

1. Алексеева Т. Современные политические теории / Татьяна Алексеева. — М. : МГИМО, 2007. — 464 с.
2. Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. — М. : Наука, 1988. — 176 с.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давидова]. — М. : Прогресс, 1990. — С. 644–707. — (Избранные произведения).
4. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр ; [пер. с польск.]. — М. : Прогресс, 1979. — 463 с.
5. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; пер. с франц. А. Зиминной [3-е изд.]. — М. : Парадигма, 2005. — 544 с. — (Серия «Концепции»). — (Научное издание).
6. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 367 с. — (Серия «Учебное пособие»).
7. История политических и правовых учений / [под. ред. О. Э. Лейста]. — М. : Наука, 1997. — 575 с.
8. Кола Д. Политическая социология / Д. Кола ; [пер. с франц.]. — М. : Весь мир, ИНФРА-М, 2001. — 406 с.
9. Обушний М. І. Партологія : навч. посібник / [М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа] ; за ред. М. І. Обушного. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
10. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. — М. : РОССПЭН, 1997. — 639 с.
11. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : [монографія] / [за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кучеренка]. — К. : НІСД, 2007. — 396 с. — (Наукове видання).
12. Примуш М. В. Політичні партії : історія та теорія / М. В. Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.
13. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі ; [пер. з 2-го англ. вид.]. — К. : АртЕк, 2001. — 211 с.

Література додаткова

1. Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. — Львів : Світ, 1999. — 54 с.
2. Бойко О. Початок формування багатопартійності в Україні: основні етапи, проблеми, характерні риси, особливості / О. Бойко // Сучасність. — 2003. — № 11. — С. 59—89.

3. Матвеев Р. Проблемы общей теории политической партии / Р. Матвеев // Партии и партийные системы. — М. : ИНИОН РАН, 2004. — 281 с.
4. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. — К. : Либідь, 2004. — 480 с. — (Навчальне видання).
5. Рябов С. Г. Політичні вибори : навч. посібник / С. Г. Рябов . — К. : 1998. — 96 с. — (Навчальне видання).
6. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира ; [за ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова]. — Х. : ХНУ имени В. Н. Кармазина, 2005. — 592 с. — (Навчальне видання).
7. Теория политики : учебное пособие / [под ред. Б. А. Исаева]. — СПб. : Питер, 2008. — 464 с.
8. Україна : стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : монографія / [за ред. О. С. Власюка]. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Назвіть етапи еволюції політичних партій? Які підходи до етапізацію розвитку цього інституту знайшли відображення у сучасній теорії партій?
2. Розкрийте особливості уявлення функціонування партій за часів Стародавнього світу та Середньовіччя.
3. Які погляди на призначення та специфіку політичних партій є характерним для англійської політичної думки Нового часу?
4. Який вклад у розуміння інституту «партія» внесли представники французької школи?
5. Оцініть актуальність «залізного закону» Р. Міхельса на сучасному етапі діяльності партій в сучасній Україні.
6. Які ідеї М. Дюверже та Дж.Сарторі отримали статус як законів, теорій, гіпотез?
7. Охарактеризуйте концепції Дж. Сарторі та А. Лейпхарта.
8. Визначить передумови становлення та розвитку української партології?
9. Розкрийте сутність концепції партій як суб'єктів державної влади В. Липинського.
10. Охарактеризуйте історичні етапи становлення теорії політичних партій.

Теми доповідей та рефератів

1. М. Острогорський про розвиток політичних партій.

2. Визначить основні напрямки дослідження партій на сучасному етапі.
3. Особливості формування теорія політичних партій у Сполучених Штатах Америки.
4. «Проект Джанди».

Логічні завдання та проблемні запитання

1. У чому, на думку А. де Токвіля, полягав небезпечний характер діяльності партій? Чи актуальна його позиція для сьогодення у функціонуванні партій? Обґрунтуйте відповідь.
2. Оцініть значення теорій політичних партій 1920-1930-х рр. для розвитку сучасної науки.
3. Які питання у дослідженні партій набувають особливої актуальності на сучасному етапі теорії політичних партій?
4. Хто з вчених, на Ваш погляд, вніс найбільший внесок у розвиток української партології?
5. Проаналізуйте причини відсутності ефективної теорії політичних партій в сучасній Україні.

Тема 2. СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Мета: визначити причини виникнення політичних партій. Охарактеризувати основні наукові підходи до визначення політичної партії. Розкрити сутнісні ознаки політичної партії як політичного інституту. Проаналізувати роль політичних партій у системі державної влади.

Ключові слова: політична партія, електорат, соціальна база партії, функція, політична влада, первинна організація політичної партії.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Основні підходи до визначення поняття «політична партія»
2. Інституційні ознаки політичної партії
3. Функції політичних партій у політичній системі суспільства

1. Основні підходи до визначення поняття «політична партія»

Політичні партії є одним із головних елементів політичної системи, тому побудова демократичного суспільства неможлива без їх активної та конструктивної участі. Роль політичних партій особливо підсилюється у зв'язку з трансформаційними процесами минулого десятиріччя. В усіх

країнах в процесі трансформації були створені нові політичні партії, які взяли на себе відповідальність за управління та поглиблення політичного розвитку. Однак недостатній досвід як при проведенні самих демократичних процесів, так і в створенні, ідеологічному та програмному спрямуванні партій приводять до того, що партії та політична еліта не завжди адекватно реагують на проблеми трансформаційного періоду, а інколи навіть стають причиною деструктивних явищ в суспільному житті. Все це надзвичайно актуалізує проблему дослідження та вивчення сутності та ролі політичних партій в сучасному суспільстві.

Політична партія (від лат. *pars* – частина, група, відділ) – політичний інститут, що представляє інтереси та цілі різноманітних суспільних груп. Через цей інститут люди висловлюють свої групові вимоги до держави, спілкуються та взаємодіють з нею.

Політична партія – явище Нового часу, але звичайно, виникла вона не на пустому місці. М. Вебер, наприклад, виділяє *три основні історичні етапи формування політичних партій*:

1. Виникнення аристократичних угруповань, які виявляють собою групи привілейованих громадян, що борються за політичну владу в державі.

2. Створення політичних клубів, тобто союзів однодумців, які захищають та розповсюджують якусь політичну ідею.

3. Формування масових політичних партій, які, насамперед, виокремлюються наявністю соціальної бази, тобто частки населення країни, що підтримує програму даної партії та голосує за неї на виборах.

Феномен політичної партії досліджували Г. Бюрдо, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаломбара, Дж. Сарторі та ін.

В політології відсутнє єдине визначення політичної партії. Існує декілька підходів до його формулювання. Політичні партії розглядаються як групи людей, об'єднані спільною ідеологією, або спільними програмами. М. Вебер під політичною партією розумів громадські організації, що спираються на добровільне прийняття членів, які прагнуть завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певні вигоди (духовні чи матеріальні).

Французький політолог Р.-Ж. Шварценберг вважає, що політична партія – це постійно діюча організація, що існує як на національному, так і на місцевому рівнях, спрямована на отримання та здійснення влади шляхом використання народної підтримки.

Російські дослідники В. Пугачов та О. Соловйов під політичною партією розуміють спеціалізовану організацію впорядкованих груп, що об'єднує найбільш активних прибічників тих чи інших цілей та спрямована на завоювання та виконання влади.

Отже, сучасна **політична партія** – це добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних

груп.

Для усвідомлення сутності та ролі політичних партій важливим є визначення їх структурних складових. К. Гаджиев виділяє *три структурні рівні політичних партій*. Перший рівень – це блок виборців, що підтримує дану партію та голосує за неї на виборах (соціальна база партії). Другий рівень – це офіційна партійна організація, первинні осередки партії. Їхнє завдання – мобілізувати виборців на підтримку партійного кандидата. Сукупність таких організацій створює організації на районному, земельному, штатному та ін. рівнях, а сукупність цих партійних організацій – загальнонаціональну партію.

В структуру партії входить партійний апарат, що представляє собою групу людей, яка професійно займається керівництвом та організаційними питаннями діяльності партії.

Третій рівень – це представники партії в системі правління.

Таким чином, до структури політичної партії входять:

- лідер партії;
- партійна бюрократія;
- мозковий штаб;
- партійна ідеологія;
- партійний актив;
- рядові члени партії.

Підвищення стабільності та функціональності політичних партій пов'язане з розвитком *партійної дисципліни*. Її відсутність або незначний рівень призводить до існування слабких партій, які то об'єднуються, то роз'єднуються, залежно від особистих бажань лідерів та домінуючих корпоративних інтересів. Суттєве значення партійна дисципліна має в першу чергу для партій, які входять до складу парламенту, що пояснюється необхідністю організованого голосування членів партії у парламентській фракції. За відсутності партійної дисципліни роль партій в політичній системі значно зменшується, вони розглядаються лише як тимчасовий засіб досягнення парламентського мандату. Після виконання цього завдання парламентарі дуже часто забувають про ідеологічні, політичні та організаційні пріоритети, що дозволили їм перемогти в передвиборчій боротьбі. На жаль, партії та партійні блоки можуть бути реально діючими одиницями на виборчій арені і розгубити свою «реальність» у парламентській діяльності.

Для того щоб уникнути цієї негативної ситуації та підвищити дійсно конструктивний вплив партій на діяльність парламенту й уряду, необхідно зміцнювати їх здатність контролювати голосування та політичну діяльність своїх членів. Коаліційний уряд не може управляти без підтримки парламентської більшості, це означає, що партії, які підтримують уряд, повинні реально впливати на голосування своїх представників у парламенті, а це, в свою чергу, потребує існування партійної дисципліни. Звісно, тут не

йдеться про відродження тоталітарних партій, де одностайність думки та залізна дисципліна забезпечувалися безальтернативністю та жорстким примусом. Як вважає Дж. Сарторі, дисципліна голосування не повинна бути результатом примусу та покарання. Він виділяє **чотири групи факторів, що можуть сприяти організованому голосуванню в партійних фракціях парламенту:**

1. Вплив з боку центрального органа партії.
2. Соціально-політична, ідеологічна згуртованість членів партії.
3. Особиста зацікавленість парламентарів, наприклад, у підтримці власного однопартійного уряду.
4. Наявність шкідливого впливу дисциплінованої партії-конкурента.

У практичній діяльності парламентів, як правило, існують усі ці різновиди партійної дисципліни, в залежності від конкретної ситуації, типу партійного об'єднання тощо.

Наявність чіткої партійної дисципліни здатна значно підвищити послідовність законодавчої політики, якщо, звичайно, партія має реальну програму, а не лише набір передвиборчих закликів, знижує ступінь конфліктності в процесі обговорення законопроектів, послаблює деструктивний вплив вузько корпоративних інтересів та лобістських груп.

Дисциплінована партія стає реальним, конструктивним суб'єктом управління державою, бо організована, згуртована структура важче піддається зовнішнім впливам. Її політика, попри всі спроби тиску, спрямована переважно на виконання партійної програми. Однак в Україні та інших пострадянських державах формування таких позитивно дисциплінованих, згуртованих та дієздатних партій ще тільки розпочинається і динаміка цього процесу буде значною мірою впливати на темпи модернізації політичної системи в цілому.

Для визначення загальних рис і конкретних особливостей політичної системи велике значення має з'ясування суспільно-політичного середовища, в якому ці механізми діють. Такі дії відбуваються в межах відносин між партіями, виборцями та парламентом. Основою цих відносин є політичні партії. Партії є своєрідним механізмом зв'язку між відповідними інтересами та їх реалізацією через органи державної влади, в тому числі і парламенті. Ця функція політичних партій за кордоном реалізується завдяки тому, що парламентські фракції мають суто партійний характер. Створення подібних структур за іншими ознаками не припускається, а нерідко навіть забороняється.

Політичні партії повинні складати гармонійну цілісність як у власних межах, так і в зв'язках з електоратом і владою. Життєздатність політичних партій визначається якісними і кількісними характеристиками зв'язку електорату з партійним лідером, партійною структурою та усвідомленням потенційними виборцями партійної програми. Найчастіше провідну роль тут відіграє партійне лідерство, здатне компенсувати низьку ефективність

організаційних, кадрових і програмно-цільових ресурсів партії. Наявність у політичній партії сильного харизматичного лідера створює можливість компенсувати низьку функціональність партії та програми, але, з іншого боку, може сприяти перетворенню всієї структури на систему обслуговування вузько корпоративних інтересів лідера та соціальної групи, що його підтримує.

2. Інституційні ознаки політичної партії

Партії покликані виражати і захищати специфічні інтереси певних груп і верств суспільства. В цьому розумінні партійні утворення існували уже в Стародавньому світі. Пов'язано це було з розвитком там суспільних відносин і появою перших протопартійних угруповань і союзів, які брали активну участь у суспільному житті. Одними з перших вивченням партій займалися Перікл, Геродот і Пісістрат. Так, Геродот у своїх працях досліджував протиставлення між партією праліїв і партією педіонів. Пісістрат, доповнюючи дослідження Геродота, додав третій вид партій – гіперакріїв. У працях Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона мова йшла про «факсії» чи «partii» (об'єднання навколо певного роду), на противагу «amicitia» (шляхетне об'єднання). Останнє поняття розумілося як спілка приятелів, шляхетний союз, таким чином, «факсія» чи «partia» виступала у якості нешляхетного об'єднання. Також часто партійні об'єднання називали «синомосіями», що означало «гурток змовників». Зокрема, про них згадує Аристотель, який виділяє серед громадян Афінської держави партії жителів гори, рівнини і узбережжя.

Аналогічні угруповання існували і в Римі. Саме там вперше виникає термін «партія», що в перекладі з латини означає «частина» – частина певної великої спільноти. Для всіх партій вказаного періоду були характерні такі риси: становий характер, нечисленність, нестійкість (будь-яка зміна ситуації вела до розпаду групи), організаційна неформальність, слабкий зв'язок з масами (угруповання носили елітарний характер). Аналогічні аморфні угруповання виникали і в період європейського Середньовіччя. Наприклад, Н. Макіавеллі у своїх роботах описує боротьбу партій гібеллінів (феодалів-нобілей) і гвельфів (багатих міщан) у Флоренції в XI ст.

Буржуазні революції дали імпульс для появи багатьох партій у формі політичних клубів. Вони відрізнялися від аристократичних угруповань більшою організованою оформленістю й ідеологічною спрямованістю. Так, французька революція 1789 р. призвела до формування політичних клубів фельянів, жирондистів та якобінців.

Значний вплив партій на політику почав відчуватися лише з першої чверті XIX ст. У цей час формуються перші масові партії в таких країнах, як США (1828 р. – Демократична партія, 1854 р. – Республіканська партія) і Великобританія (1850 р. – Ліберальна партія, 1867 р. – Консервативна

партія). В інших країнах партії з'являються пізніше. Загальною тенденцією розвитку партій у Європі і США було формування спочатку буржуазних і лише потім робітничих партій.

Інша ситуація складалася в Російській імперії. Тут першою виникає робітнича партія (РСДРП). Вона була утворена у 1898 р. Буржуазні партії з'являються лише після царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., що легалізував громадські організації.

Посиленню ролі партій у політичному процесі в XIX-XX ст. сприяло декілька причин:

- формування елементів демократизму у сфері суспільного управління – тільки система, що допускає різні думки (ідеологічний плюралізм), могла стати основою для політичних партій;
- виникнення нових соціальних класів, притаманних індустріальному суспільству;
- усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, нації тощо) спільності своїх внутрішніх інтересів і бажання їх реалізувати;
- поява інститутів представницького правління – парламентів, органів місцевого самоврядування, та надання їм реальних повноважень в державі;
- розширення виборчих прав громадян, оформлення політичного плюралізму, а також необхідність проведення виборчих кампаній і агітації за конкретних кандидатів;
- підвищення рівня політичної соціалізації громадян, рівня їх освіченості.

Природно, не всяку групу організованих інтересів можна назвати партією. Ознаки, що відрізняють партії від інших політичних сил, сформулювали Дж. Лапаломбара і М. Вейнер у роботі «Політичні партії і політичний розвиток».

1. Першою ознакою політичної партії є те, що це організація, тобто досить стійке у часі об'єднання людей. Довготривалість дії організації дозволяє відрізнити її від клієнтели, фракції, кліки, які виникають і зникають разом зі своїми натхненниками і організаторами.

2. Друга ознака – наявність стійких місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з національним керівництвом.

3. Третя ознака – існування конкретної мети – завоювання і здійснення влади. Прагнення до влади дозволяє відрізнити партії від груп тиску. Останні не прагнуть до захоплення влади, а намагаються впливати на неї, залишаючись у тіні.

4. Четверта ознака – забезпечення народної підтримки, починаючи від голосування і закінчуючи активним членством в партії. За цією ознакою партії відрізняються від політичних клубів, які не беруть участь у виборах і парламентській діяльності.

Сучасні політологи також доповнюють дані ознаки ідеологічним критерієм: партія є носієм певної ідеології, світосприйняття. Однак і наведене визначення Дж. Лапаломбари і М. Вейнера виявилось досить практичним, щоб пояснити логіку політичних змін на основі тих ролей і функцій, які виконують різні політичні сили, і, перш за все, партії.

М. Дюверже в праці «Політичні інститути та конституційне право» визначає сутність політичних інститутів на відміну від юридичних. На його думку, політичні інститути роблять акцент «на реальну та конкретну організацію суспільств, а не на юридичні настанови, які ми намагаємося на них покласти». «Закон, юридичне установлення, Конституція, – стверджує вчений, – є не вираженням реального, але спробою упорядкування реального, спробою, яка ніколи не вдається повністю». Відповідно, політична партія, на думку М. Дюверже, – це своєрідний інститут, що визначається особливою структурою та організацією.

На базі цієї системи констатуючих елементів деякі науковці виділяють п'ять основних ознак політичної партії, які відрізняють політичні партії від інших суспільно-політичних організацій і груп тиску:

1. Організаційна оформленість: стійкі внутрішньопартійні відносини і наявність розгалуженої структури на загальнонаціональному, регіональному і місцевому рівнях (виборні центральні органи і мережа регіональних відділень).

2. Відкрита налаштованість на владу. Ця ознака відрізняє партії не тільки від суспільних рухів, але й від груп тиску. Останні часом володіють реальною владою, але не афішують цього, віддаючи перевагу озвученню своїх інтересів через партійних лідерів.

3. Пошук масової опори: безпосередньо активних членів і виборців. Це вимагає від партій проведення агітаційної роботи, пропаганди своїх доктрин.

4. Ідеологічність партійних доктрин. Правда, у сучасній практиці поширений феномен електоральних партій, в яких ідеологія відступає на задній план, а головними функціями стає висування кандидатів: мобілізація виборців на підтримку кандидата. На думку М. Дюверже, такими є Демократична і Республіканська партії США – команди спеціалістів з завоювання голосів і адміністративних посад. Але в будь-якому випадку партія пропонує своїм послідовникам певну систему орієнтацій стосовно стратегії розвитку суспільства.

5. Наявність програмної мети – певного проекту розвитку суспільства. Програма відбиває інтереси окремої соціальної групи або претендує на вираження інтересів більш широких мас.

3. Функції політичних партій у політичній системі суспільства

Сутність політичних партій та їхню роль у політичній системі суспільства можна зрозуміти лише через аналіз виконуваних ними функцій.

У найбільш широкому сенсі функція політичної партії означає основні напрями діяльності, що впливають із цілей і завдань партій, визначають сутність і соціальне призначення цього політичного інституту та реалізуються в передбачених чинним законодавством формах і методах. Сучасні політичні партії є поліфункціональними організаціями, що зумовлено багатовимірністю інституту партії, яка одночасно виступає як в ролі виразника інтересів частини громадянського суспільства, так і в ролі організації, включеної на відміну від інших громадських об'єднань (профспілок, молодіжних організацій, екологічних рухів і так далі) в систему владних відносин.

У політичні науки поряд із дослідженням інституту політичних партій протягом тривалого часу аналізувалося й їхнє функціональне призначення. Проте активізація досліджень у даному напрямку відбулася з 60-х років ХХ ст. у США з остаточним оформленням структурного підходу, заснованого Р. Мертоном, та системного, презентованого, перш за все, Д. Істоном. Сьогодні функції політичних партій окрім наукових розробок знаходять своє відображення у спеціальних законах, що регламентують партійну діяльність.

Англійський політолог Дж. Брайс, проаналізувавши діяльність політичних партій США початку ХХ ст., дійшов до висновку, що даний політичний інститут виконує наступні функції:

- підтримка єдності між членами політичної партії;
- набір в партію нових членів, у тому числі з осіб, що нещодавно отримали політичні права;
- пробудження ентузіазму у виборцях, вказівка в програмах і публічних промовах на численність партії і важливість спільної мети;
- повідомлення виборцям відомостей про політичні питання, що вимагають рішення, про переваги партійних лідерів і недоліки їхніх конкурентів.

Дослідник відзначав, що саме умови розвитку американського суспільства, а також поширення загального виборчого права ще у 1820-1830-х роках призвели до того, що партії почали відігравати там провідну роль, і саме вони, а не уряд визначали вектор суспільного розвитку.

Американський політолог Г. Алмонд доводив, що в сучасних розвинутих політичних системах, які розуміються як комплекс взаємодіючих ролей, об'єднання політичних інтересів стає найпершою і специфічною функцією політичних партій. І ця функція є «середньої стадією (політичного) процесу», яка покликана перетворити усвідомлені інтереси у «відносно невеликий набір альтернатив політики». В цьому випадку двопартійна система буде найбільш дієвим механізмом, а багатопартійна – менш ефективно сприятиме консолідації. Г. Алмонд підкреслював, що будь-яка політична система виконує певні функції і, зокрема, партії в рамках демократичних політичних систем виконують переважно функції

політичного рекрутування, артикуляції політичних інтересів та їх агрегації. Партії представляють собою велику складову частину суспільно-політичної інфраструктури соціуму. Виконуючи роль «посередника» між громадянським суспільством та державними органами, партії справляють істотний вплив на формування громадської думки, позицію громадян. Через своїх представників партії впливають на діяльність парламенту й уряду, представницьких і виконавчих органів влади, нерідко виступають у ролі своєрідних каталізаторів соціальних процесів, коригують діяльність владних політичних структур.

У 70-х роках ХХ ст. американський політолог С. М. Ліпсет у спільному дослідженні з норвезьким науковцем С. Рокканом дали переконливе політологічне обґрунтування функцій європейських партій як політичних виразників глобальних соціальних розколів. Вони назвали чотири «критичні точки» – вирішальні історичні події, що стали певними межами в політичній історії Європи: Реформація (VІХ-VІІІ ст.); національні революції (період, починаючи з 1789 р.); промислова революція (XІХ-XX ст.); революція в Росії (1917 р.), і чотири лінії основних розколів, які означають серйозні конфлікти інтересів усередині кожної політичної системи і критичних точок, що виникають як результат появи, в європейській історії: 1 – між центром і периферією; 2 – між державою і церквою; 3 – між містом і селом; 4 – між працедавцями і робітниками. Саме вони і дали поштовх до появи в Європі політичних партій з різними соціальними базами (регіональними, конфесійними, етнічними, класовими). Таким чином, модель Ліпсета-Роккана формування політичних партій в Західній Європі укладається в наступну схему: критична точка історії – розкол на певній основі – артикуляція основних проблем – виникнення політичних альтернатив.

З концепції виходить, що в Європі до 20-х рр. ХХ ст. виникло декілька найбільш значних партійних альтернатив: консервативна – що представляє спочатку центральні еліти, а потім і весь клас великих власників; ліберальна – що виражає спочатку інтереси периферії, а потім радикалів у містах; аграрна – що захищає інтереси землевласників і селян; соціал-демократична – орієнтована на роботу в робітничому русі та представництво інтересів цього класу; комуністична – що представляє радикальні сили, які не сприймають політичні системи, що склалися, і прагнуть до світової революції. Найчіткіше ця теоретична схема працювала в Скандинавії. В усіх країнах цього регіону склалася двоблокова партійна система: робітничому руху, представленому соціал-демократами і комуністами, протистояли «буржуазні» партії – консервативні, ліберальні, аграрні, що і дозволяло до певного часу говорити про п'ятипартійну систему скандинавських країн, що повністю відповідало концепції С. Роккана.

Дж. Сарторі, акцентуючи свою увагу на боротьбі партій за політичну владу, виділив такі функції партій:

- здійснення добровільної участі громадян у політичному житті і особливо у виборах;
- соціальна та політична інтеграція різних верств суспільства для досягнення спільної мети;
- посередництво в представленні інтересів соціальних груп, прагнення домогтися їхнього балансу;
- залагодження конфліктів або виявлення схильності до них, їхня відповідна нейтралізація;
- вираження волі більшості громадян;
- розробка політики та відповідних політичних рішень;
- підбір і формування політичних лідерів.

Необхідно зауважити, що хоча участь у виборчих процесах не є виключною прерогативою та ексклюзивною функцією політичних партій, саме участь у виборчих перегонах займає провідне місце в діяльності будь-якої партії. Лише беручи участь у виборах та перемагаючи, партія отримує можливість домагатися виконання своїх програмних завдань завдяки післявиборчому розподілу владних посад. Успіх на виборах є одночасно й умовою доцільності подальшого існування партії та мірилом її ефективності, конкурентоспроможності серед інших учасників політичного процесу. Для більшості виборців мірилом позитивної або негативної оцінки діяльності партії, знову ж таки, є результати останньої на виборах. Більше того, американські політологи К. Джанда і Р. Хармела, створюючи інтегративну теорію партійних цілей та партійних змін, вважають партії консервативними організаціями, які не прагнуть до змін. Науковці зазначають, що партії можуть змінитися лише внаслідок зовнішнього або внутрішнього тиску. І якщо внутрішніми факторами еволюції партії може служити боротьба фракцій, боротьба між рядовими партійцями і партійною елітою, боротьба за демократизацію партійного життя, то головним зовнішнім чинником партійних змін виступає поразка партії на виборах.

Російський професор З. Зотова, підсумовуючи сторічний шлях становлення російської багатопартійності, робить висновок, що партії в межах політичної системи виконують наступні функції: стимулювання участі громадян у політичному житті, заміна стихійних форм суспільно-політичної активності населення інституційними, контрольованими формами; виявлення та артикуляція інтересів соціальних верств і груп населення; формування громадської думки, аналіз ситуації, що складається, тенденцій і прогнозування їх можливих змін; розвиток політичної культури громадян та сприяння їх політичній освіченості, виховання громадянськості; висування кандидатів для виборів до органів влади і надання їм підтримки; участь у діяльності представницьких і виконавчих органів влади, структур місцевого самоврядування; підготовка і висування кадрів для державної і муніципальної служби, громадських організацій.

Проте дослідниця відзначає, що виконання цих функцій більш характерно для суспільства з певною стабільністю суспільно-політичного життя і усталеними демократичними традиціями. В умовах, коли відбувається лише становлення демократичної політичної системи, основне призначення політичних партій полягає у тому, щоб перетворити безліч приватних інтересів окремих громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у сукупний політичний інтерес шляхом зведення цих інтересів до єдиного знаменника.

Група російських дослідників (Д. Кралечкін, А. Ашкеров, М. Бударагін), закладаючи основи теорії політичних партій, визначають наступні їхні функції:

- електоральна функція – тобто діяльність, спрямована на просування кандидатів на виборні посади в органи представницької та виконавчої влади за допомогою їх висунення і підтримки на виборах;
- функція політичного рекрутування і соціалізації, за допомогою якої в політичному процесі здійснюється залучення, первинна селекція і наступна циркуляція політично активної частини громадян;
- інноваційна функція – вироблення політичними партіями альтернативних пропозицій про можливе рішення тих або інших проблем, а також методів реалізації пропонованих рішень;
- акумулятивна функція – засвоєння, синтез і подальше політичне вираження інтересів соціальних, етнічних, вікових категорій населення в ідеологічних доктринах, що розробляються партією, і політичних програмах;
- конституююча функція – забезпечення інституціональних гарантій ідеологічного і політичного різноманіття, а також мирного вирішення соціальних протиріч за допомогою діяльності по формуванню політичної волі громадян, участі у формуванні і діяльності органів державної влади;
- інтегруюча функція, що виражається в об'єднанні людей на основі спільності цілей і інтересів політичного характеру, у виробленні на цій основі загальнішого групового соціального інтересу, загальної системи поглядів, в об'єднанні громадян в єдину структуру, внаслідок чого з'являється новий колективний суб'єкт публічної політики.

В одній із перших робіт вітчизняних дослідників, присвяченій проблемам розвитку політичних партій, визначаються наступні функції:

1. Представництво інтересів. Партії виступають важливими виразниками інтересів соціальних класів, прошарків і груп, трансформуючи велику кількість цих різноманітних і специфічних потреб і вимог у більш системні, зручні для оперування пакети пропозицій. Проте, у той час як групи тиску лише виражають певні інтереси, політичні партії відбирають, раціоналізують і впорядковують інтереси, як правило, різних груп, об'єднуючи їх в єдину систему. При цьому багато з цих вимог відкидаються залежно від їх відповідності партійній ідеології, що пояснюється двостороннім зв'язком політичної партії з її соціальною базою. Таким чином,

політична партія є важливим фактором у визначенні, відборі, систематизації і вираженні суспільних інтересів у політиці.

2. Комунікативна функція. Саме партії значною мірою забезпечують необхідний зв'язок між тими, хто здійснює політичне керівництво, та тими, на кого воно поширюється, тобто практично на всіх інших громадян. Партія, таким чином, виконує роль каналу вираження та формування ідей, цілей, завдань тощо, який спрямований як вгору – до вершини владної піраміди у державі, так і вниз – до найнижчих соціальних верств, та є визначальним для політичного управління у суспільстві. У конкурентних партійних системах висхідний канал комунікації (зв'язку) від керованих до керуючих є досить інтенсивним і сталим. Однак навіть у таких системах партія функціонує як засіб для вираження і поширення інформації, освіти, впливу на громадську думку.

3. Формування і підбір політичних еліт та соціалізація. Партії служать головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через який кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через який, зокрема, обирається національне (державне) політичне керівництво. Відбір кандидатів усередині партій часто є більш вирішальним етапом, ніж подальші всенародні чи регіональні вибори.

4. Розробка політики та здійснення політичного курсу. У правлячій партії її лідери, що здійснюють політичне керівництво країною, вирішують подвійне завдання по встановленню, впорядкуванню та забезпеченню виконання спільних для всього суспільства цілей, національних інтересів даної держави. Політичні партії були головними рушійними силами у революційних перетвореннях сучасної доби.

5. Функції соціальної інтеграції. Політичні партії, несучи в собі певну систему ідейних цінностей по відношенню до здійснення політичної влади у суспільстві, виступають об'єктами емоційної прихильності (відданості) або протидії (ворожнечі). Справляючи, таким чином, значний вплив на громадську думку та поведінку громадян (виборців), партії відіграють роль своєрідного «лакмусового папірця» – соціального індикатора і відповідно – інтегруючого фактора для тих чи інших соціальних верств, спільнот і груп, які бачать у конкретній партії виразника своїх політичних потреб та інтересів, з якою вони пов'язують свої надії на вирішення певних суспільних завдань і розвиток країни, з якою, нарешті, вони ідентифікують себе у ставленні до різних проблем, що існують у суспільстві.

Доктор історичних наук, професор М. Вегеш відзначає, що в сучасній демократії діяльність політичних партій обмежується трьома основними рівнями суспільної системи.

І. Перший із них – сфера суспільних відносин, у якій партії мають свої корені, з якої черпають свої сили і життєздатність. На цьому рівні партія виконує такі функції:

а) формування громадської думки щодо суспільно важливих питань. Партії фокусують увагу суспільства на важливих проблемах, пропонують можливі варіанти їх розв'язання;

б) функція політичної ідентифікації. Партії своєю ідеологією, своїми діями дозволяють окремій особі ідентифікувати свою політичну орієнтацію, визначити свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей;

в) артикуляція та інтеграція соціальних інтересів. Партії виявляють найбільш значущі соціальні інтереси, потреби і перетворюють їх у гасла, вимоги, програми і дії політичного характеру. Однак інтереси різних категорій населення є різнорідними, тому партії намагаються якщо не поєднати, то хоча б гармонізувати інтереси різних груп і досягти на цій основі суспільного компромісу навколо певної програми чи ідеї. При вирішенні цієї задачі партії орієнтуються на інтереси великих соціальних прошарків, роблять корекцію стратегії, програмних установок відповідно до змін у суспільстві;

г) активізація політичної участі і мобілізація мас. Завдяки різноманітній діяльності (передвиборна агітація, пропаганда, масові акції тощо) відбувається залучення громадян до політичного життя, партії набувають досвід участі у владних відносинах, партії надають громадянам ресурси для політичної діяльності;

д) формалізація та інституціоналізація політичної участі громадян. Через партії і виборчу систему проходить заміна спонтанних, стихійних, неорганізованих форм політичних дій більш прийнятними конвенціональними формами участі.

II. Другий рівень – це рівень самої партії, де здійснюються наступні функції:

а) рекрутування нових членів партії і добір політичних лідерів. Саме в партіях майбутні законодавці та керівники виконавчих структур демонструють свої політичні та організаційні здібності, в партії проходить і їх підготовка до відповідальних посад;

б) розробка партійної ідеології, пропаганда.

III. Третій рівень партійної діяльності – це рівень інституціоналізованої державності. Партії «вторгаються» у сферу державних інститутів і виконують такі функції:

а) участь у боротьбі за владу шляхом участі у виборах до представницьких структур. Боротьба різних партій за владу забезпечує конкуренцію і плюралістичний характер політичного процесу;

б) функція зв'язку у площині «суспільство – державна влада» і забезпечення легітимності політичної системи. Партії через своїх представників у владі значною мірою забезпечують необхідний зв'язок між тими, хто здійснює політичне управління, та тими, на кого воно поширюється;

в) участь у політичному управлінні. Партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює управління державою шляхом опанування державних органів влади, або якщо в опозиції – опосередковано впливає на органи, що приймають політичні рішення, контролює їх діяльність.

Український партіолог М. Примуш серед основних, притаманних лише політичним партіям, функцій виділяє наступні: боротьба за владу (яка реалізується головним чином у електоральній діяльності, проте не виключено використання непарламентських методів боротьби – страйків, масових демонстрацій тощо); соціальне представництво; соціальна інтеграція; розробка та здійснення політичного курсу; політичне рекрутування.

Підсумовуючи різноманітні підходи до визначення функцій політичних партій, можна виокремити найбільш суттєві, що відбивають специфіку даного політичного інституту:

- політичні партії мають репрезентувати соціальні інтереси, тим самим виступаючи сполучною ланкою між державою та інститутами громадянського суспільства;
- політичні партії виконують функцію акумуляції соціальних інтересів – у сучасних багатоскладових суспільствах існує велика кількість різноманітних вимог, інтересів, переваг. Завдання партії полягає у виокремленні найбільш соціально значущих інтересів та трансформації їх у відповідні політичні рішення;
- політичні партії продукують колективні цілі для усього суспільства, використовуючи певні ідеологічні моделі;
- партії виступають провідним суб'єктом рекрутування політичної еліти та сприяють її політичній соціалізації;
- найважливішою функцією політичної партії, реалізація якої включає попередні функції, виступає структурування процесу виборів – власне електоральна функція. Таким чином, всі функції партія реалізовує саме на виборчій арені.

На якість реалізації електоральної функції також впливає сукупний потенціал ресурсів, які партія використовуватиме на виборах. Великий словник іноземних слів визначає потенціал як сукупність засобів, необхідних для досягнення чогось. Концентрація організаційних, інтелектуальних, кадрових та фінансових ресурсів дають політичній партії реальний шанс успішно провести виборчу кампанію.

Серед провідних ресурсів, які традиційно задіюють партії на виборах, необхідно назвати наступні: організаційні (роль організації); інформаційні (тип і розвиненість формальної і неформальної комунікативних мереж); матеріальні (гроші, приміщення, обладнання); стратегічні («репертуар колективних дій»); соціальні (солідарність); наявність лідерів («підприємці» колективних дій). Таким чином, саме сукупність даних ресурсів визначає потенціал партії у виборчому процесі. У більшості країн світу виборці надають перевагу саме тим політичним силам, які володіють потенціалом

успішного проведення виборчої кампанії і здатні її виграти. Отже, пропонуємо використовувати поняття «змагальний потенціал реалізації електоральної функції політичної партії», який може бути визначений як сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, ресурсів для здійснення ефективної та результативної участі у виборчому процесі на конкурентних засадах.

Зазначені функції партій характеризують загальну модель їх діяльності у системі ліберальної демократії. Але в кожній країні є певна специфіка функціонування політичних партій, їхнього місця і ролі в політичній системі. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються типом політико-правового режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи.

Література основна

1. Исаев Б. А. Практическая партология. Генезис партий и партийно-политических систем / Б. А. Исаев. — СПб. : Петрополис, 2010. — 514 с.

2. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 367 с. — (Серия «Учебное пособие»).

3. Обушний М. І. Партологія : [навч. посібник] / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; [за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.

4. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / Микола Васильович Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.

5. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [Навч. посібник] / Шведа Ю. Р. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Література додаткова

1. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с франц. А. Зиминной]. — М. : Парадигма, 2005. — 544 с. — (Серия «Концепции»). — (Научное издание).

2. Мухаев Р. Теория политики / Рашид Мухаев. — М. : Юнити-Дана, 2005. — 624 с.

3. Политическая теория в XX веке : [Антология] / [Под ред. А. Павлова]. — М. : Территория будущего, 2008. — 856 с.

4. Политология : [учебник] / [под ред. А. Мельвиля]. — М. : Проспект, 2013. — 624 с.

5. Политология : [учебник] / [под ред. В. Ачкасова, В. Гуторова]. — М. : Высшее образование, 2010. — 692 с.

6. Політологія : [Навчальний посібник] / Щедрова Г. П., Агафонова Г. С., Барановський Ф. В., Карчевська О. В., Мазур О. Г.,

Михайловська О. Г., Новакова О. В., Пашина Н. П., Пробийголова Н. В. — Луганськ : Ноулідж, 2012. — 372 с.

7. Теорія політики : [учебное пособие] / [под ред. Б. А. Исаева]. — СПб. : Питер, 2008. — 464 с.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначить поняття «політична партія».
2. Назвіть основні ознаки політичних партій.
3. Коли починають виникати політичні партії? Чим зумовлена їхня поява?
4. Назвіть основні етапи формування політичних партій.
5. Проаналізуйте причини популяризації політичних партій на початку ХХ ст.
6. Які функції виконує політична партія?

Теми доповідей та рефератів

1. Етапи історичного розвитку політичних партій.
2. Джерела та напрями трансформації політичних партій.
3. М. Дюверже про роль організації в діяльності політичних партій.
4. А. де Токвіль про американські політичні партії.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Прокоментуйте вислів М. Дюверже «Режим без партій – це режим без демократії».
2. Порівняйте роль політичних партій у демократичних та недемократичних політичних системах.
3. Визначить, які політичні партії пройшли класичні етапи у своєму розвитку.

Тема 3. ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Мета: визначити систему критеріїв класифікації політичних партій, розкрити сутність різних типологізацій партій, з'ясувати особливості класифікацій за ідеологічним, організаційним та функціональним критеріями, охарактеризувати специфіку альтернативних класифікацій політичних партій.

Ключові слова: тип політичної партії, політична ідеологія, партійна організація, кадрова партія, масова партія, електоральна партія, картельна партія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Формування системи критеріїв типологізації політичних партій
2. Функціональний та організаційний виміри класифікаційного поділу політичних партій
3. Альтернативні класифікації політичних партій

1. Формування системи критеріїв типологізації політичних партій

Під типом партії розуміється система її істотних ознак, в яких виражаються соціальна природа, ідейна основа, головна соціально-рольова функція партії, особливості її внутрішнього устрою і характер методів діяльності. Необхідно відзначити, що в цілому типологія політичних партій досить умовна. Адже кожна з партій, що розрізняється за ідеологією, членством, апаратом і бере участь в тій чи іншій мірі в політичному процесі (тобто що є повноцінною), володіє своєю унікальною структурою, політичною платформою. Така різноманітність дещо обмежує можливості типологізації партій за їх видовим характеристикам, залишаючи широкий простір для case studies (розбору конкретного випадку).

Перші спроби класифікації політичних партій робилися дослідниками ще в період Нового часу. **Т. Гоббс**, наприклад, поділяв партії (називаючи їх групами) на законні та незаконні. При цьому законні відігравали у державному «тілі» роль «мускулів», які з'єднували окремі деталі державного організму та визначали його рухливість. Незаконні являли собою «пухлину, жовч», які перешкоджали органічному руху держави-Левіафана.

Якщо **Т. Гоббс** оперував поняттям «група», то англійський філософ і економіст **Д. Юм** говорив про фракції, поділяючи їх на особисті, засновані на дружбі чи ворожнечі, і реальні – на відмінностях інтересів та думок. Реальні партії вчений поділяв на:

- партії, засновані на інтересі (інтересах) різних соціальних груп. Їх вчений визнає як найбільш допустимі в суспільстві угруповання;
- партії, засновані на принципі, який відстоював яку-небудь доктрину (соціально-філософську, наукову, релігійну). Небезпекою їхнього домінування **Д. Юм** називає різне уявлення про справедливість, що провокує конфліктність ситуації. Релігійні фракції отримують назву «секти»;
- партії, засновані на прихильності, які нагадують особисті фракції (партії афектів), тобто те, що на сучасному етапі розуміється як «кліка».

При цьому автор класифікації стверджує, що «рідко можна знайти партії того чи іншого виду без домішок... в тих фракціях, що засновані на самих реальних і найсуттєвіших розбіжностях, завжди спостерігається немало проявів особистої ворожнечі чи прихильності».

Французький історик і державний діяч **А. Токвіль** одним із перших запропонував класифікацію партій на основі взаємозв'язку між політичними партіями та соціальної динамікою в суспільстві. Основні аргументи його висновків містяться в праці «Про демократію в Америці» в розділі «Про партії в Сполучених Штатах». Вчений виділяє партії великі, які виникають у періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного невдоволення порушує питання про зміну існуючого ладу, і дрібні, які існують у період мирного історичного розвитку і свою діяльність пов'язують з еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни. «Партії, що я їх називаю великими, – пише він, – відзначаються прихильністю до принципів більше, ніж турботою про те, до чого може призвести дотримання цих принципів..., їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Ними не рухають великі поривання...». Порівнюючи діяльність великих та малих партій, вчений приходять до висновку, що незважаючи на тип формування партії, «мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими послуговуються для її досягнення, мізерні. Великі партії сколихують суспільство, малі його підбурюють; перші розривають його на шматки, другі його розбещують...». Тобто в періоди великих потрясінь на авансцену політики виходили «великі партії», вирішальні питання докорінної перебудови суспільства: трясучи основи організації суспільства, вони нерідко рятують його. У періоди ж відносно політичної стабільності настає час «малих партій», які своїми інтригами «сіють смуту» і ворожнечу в суспільстві.

Д. Медісон поділяв партії на легітимні парламентські фракції та незаконні «крамольні співтовариства» або крамоли, які були об'єднані анти суспільними груповими інтересами. Приховані причини крамол закладені самою природою людини: «пристрасть до різних думок стосовно релігії, уряду та до багатьох інших предметів, відмінності в судженнях та в практичному житті; прихильність до ватажків, які прагнуть влади; прихильність до взаємної ворожнечі... Ті, хто володіє крамолою та ті, у кого її немає, завжди складають в суспільстві групи з протилежними інтересами».

Якщо парламентські фракції цілком припустимі і не являються небезпечними, то з крамолами, вважає Д. Медісон, треба боротися. При цьому знешкоджувати їх шляхом заборон не має сенсу. Найкращою політичною системою, що може знешкодити діяльність крамол, є представницька, крупна за територією республіка, а не маленька безпосередня демократія з великим різноманіттям партій та інтерсів.

М. Вебер здійснив класифікацію партій на трьох підставах: форми історичної еволюції партій, цільові установки; критерії формування. Широко

відома надана Вебером класифікація політичних партій. Він розподілив їх на три групи:

- група прихильників, партія, що заснована на харизмі вождя. Навколо лідера партії поєднуються його прихильники, згуртовані його авторитетом. Партії середньовічних міст – гвельфів і гібелінів як особиста свита сюзерена. Їх військова організація носила насильницький характер по відношенню до нобілів (сімей, що вели лицарський спосіб життя), позбавленим права обіймати посади та права голосу;

- партія нотаблів, метою якої є виключно організація виборів. Найчастіше така партія складається з небагатьох професіоналів, що працюють на здобуття партією або лідером влади;

- сучасна масова партія, характеризується високим рівнем бюрократизму та дисципліни, централізованим керівництвом. Помітною ознакою сучасного «політичного підприємства» стає поява політиків-професіоналів, партійного апарату, що означає встановлення плебісцитарної демократії. Партія перетворюється на кар'єристську організацію, яка віддає перевагу боротьбу за патронаж над посадами.

За цільовим установкам («раціональна діяльність») виділено партії патронажні, мета діяльності яких обмежена боротьбою за володіння владою, і партії, орієнтовані на групи інтересів з конкретним соціальним статусом для досягнення як конкретних матеріальних результатів, так і абстрактних світоглядних принципів. До *патронажних партій*, орієнтованих на передвиборну боротьбу заради посад, віднесені американські партії. Інший тип – принципові партії, орієнтовані на досягнення політичних цілей і системи цінностей (відмінні від безпринципних і кар'єристських партій США) – партії центру і соціал-демократичні партії Німеччини. У розвитку цього підходу в сучасній західній політології прийнято виділяти *прагматичні партії*, які не мають концептуально обґрунтованих ідеологічних програм, та ідейні «світоглядні» (доктринальні) партії, які у своїй діяльності керуються ідеологічними принципами.

Третя підстава – **легітимні порядки або типи панування**: легально-раціональні, традиційні, харизматичні. Легальні партії представляють організацію для залучення голосів виборців (процес голосування за уряд). Традиційні партії виникають у формі руху, що перешкоджає нововведенням. Харизматичні партії пов'язані з харизмою лідера.

За соціальною спрямованістю програми і діяльності партії поділяються на соціал-демократичні, ліберально-демократичні, комуністичні, класові, національні, расові, фашистські, релігійні, державно-патріотичні, народні.

За ідейними підставами діяльності: доктринальні (захист своєї ідеології), прагматичні (орієнтуються на практичну доцільність дій), харизматичні (об'єднуються навколо конкретного політичного лідера).

За методами виконання програми: революційні (які прагнуть до радикального якісного перетворення суспільства) і реформаторські (прагнуть до поліпшення суспільного життя без різких структурних змін).

За характером політичних дій: реакційні, консервативні, помірні, радикальні, екстремістські.

За представництвом у вищих органах державної влади та відношенням до офіційної політики: правлячі і опозиційні (легальні, напівлегальні і нелегальні).

За місцем у політичному спектрі: ліві, центристські і праві.

За стилем спілкування між партійними лідерами та рядовими членами: демократичні і антидемократичні.

За характером членства: кадрові (відрізняються нечисленністю, вільним членством, організаційної рихлістю), масові (прагнуть залучити до своїх лав якомога більше членів, зміцнити зв'язки та структуру).

За організаційною структурою: оформлені, неоформлені.

Залежно від соціальної бази розрізняють:

- партії моносередовищні, що складаються виключно з представників якихось окремих груп, верств, класів (наприклад, партії жіночі, націоналістичні, робітничі, буржуазні);

- партії проміжні, які включають у себе представників кількох соціальних груп, верств, класів;

- партії універсальні, які об'єднують все суспільство незалежно від наявності групових і класових перешкод;

- корпоративні партії, що виражають більш вузькі групові інтереси (окремих верств бізнесу, робітничого класу тощо). Загальною тенденцією розвитку партій є розмивання моносередовищних партій і перетворення їх або в універсальні, або в більш вузькі, корпоративні.

За наявності (відсутності) представництва в парламенті партії поділяються на позапарламентські (тобто не мають представництва в парламенті) і парламентські політичні партії.

Традиційний спосіб класифікації партій відбувається за ідеологічною спрямованістю. До початку ХІХ ст. розподіл політичних груп відбувався на правих, лівих і центристів. Історично це поділ пояснювалося традицією, закладеною в період роботи парламенту першої французької республіки: якобінці і жирондисти сиділи по праву і ліву сторону залу засідань. Приналежність партії до того чи іншого флангу визначається її ставленням до обсягу державного втручання в економічні процеси, до ринку і соціальних програм.

До правих відносять партії, які орієнтовані на досягнення економічної ефективності шляхом стимулювання «вільної гри» суб'єктів ринку при мінімальному втручанні держави в економіку, на більш економічну державу, що може бути досягнуто методом упорядкування соціальних виплат і допомоги, обмеженням кількості отримувачів соціальної допомоги (тільки

найбільш слабкі і знедолені групи населення). Для правих партій також характерне підозріливе ставлення до будь-яких альтернативних форм колективного управління.

Ліві партії, навпаки, роблять акцент на «соціальній» ефективності, шлях досягнення якої вони бачать в обмеженні стихійних проявів ринку, в активному державному регулюванні економічних процесів, в зменшенні соціальної нерівності через розширення соціальних програм. У сфері влади ліві притримуються моделей колективного самоуправління на виробництві і демократії участі. До лівого флангу традиційно відносять партії соціал-демократичні і помірних комуністів.

До центру належать партії, чії переваги стосовно ринку і державного регулювання чітко не визначені або носять компромісний характер. У країнах Заходу цей спектр політичного простору частіше за все займають ліберали.

Поряд з подібним поділом у політичній науці існує уявлення про крайньо лівий і крайньо правий фланги, до яких відносять партії, які мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція відносить до крайньо лівого флангу радикалів, комуністів і анархістів. Під крайньо правими, як правило, розуміють націоналістів і релігійних фундаменталістів.

Залежно від *ставлення до ідеології і її спрямування* виділяють такі типи партій:

- ідейно-політичні, які будуються на базі ідеології: комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські;
- проблемно орієнтовані партії, сконцентровані навколо однієї проблеми або групи проблем (партії «зелених», жіночі партії);
- електоральні партії – мегаідеологічні і навіть позаідеологічні організації, що висувають цілий набір завдань, орієнтованих на широкі маси населення.

Партії виступають носіями різних ідеологій, які відіграють суттєву роль в інтеграції самих партій, згуртовуючи навколо них людей зі спільними поглядами на дійсність і політичними намірами. М. Дюверже у роботі «Політичні партії» залежно від ідеології, що лежить в основі програм політичних партій, виділяв консервативні, ліберальні, соціалістичні та комуністичні і фашистські партії

1. *Партії ліберальної орієнтації*, сутністю своєї програми визначають пріоритет приватної власності, зменшення державного втручання, вільну ринкову економіку, ліберальні ідеї.

2. *Партії соціально-ліберальної орієнтації* дотримуються курсу на соціальну орієнтацію ліберальних ринкових реформ. У політиці відстоюють принципи народовладдя, громадянських свобод і поділу влади, в економіці – вільну конкуренцію.

3. *Партії соціал-демократичної орієнтації* діють на принципах свободи, справедливості та солідарності. Їх доктрина допускає змішану по

формі власності, соціально орієнтовану економіку, регульований ринок, політичний плюралізм і широку демократію в поєднанні з сильною державною владою.

4. *Партії комуністичної орієнтації*, в програмах яких поєднуються ідеї державного патріотизму, народовладдя, колективізму з визнанням багатокладності економіки і пріоритетами державно-суспільних форм власності при жорсткому державності регулюванні. Розбіжності в програмних установках не дозволяють їм об'єднатися, але не заважають співпрацювати з окремими конкретними питань.

5. *Ліворадикальні партії* виступають за самоврядування, висувають ідею «Бездержавного соціалізму».

6. *Партії націонал-патріотичної орієнтації* проголошують ідеї відновлення військової могутності держави і встановлення її міцних кордонів.

Залежно від участі у здійсненні влади партії поділяються на правлячі, проурядові і опозиційні. *Правлячим* партіям властивий консерватизм. Робота зосереджується в парламенті та урядових органах. Політичні дії набувають прагматичного характеру, що часто призводить до розриву з передвибірчою ідеологією. *Проурядові* партії займають позиції щодо органів влади, що можуть коливатися від критичної підтримки до конструктивної критики. Для *опозиційних* партій характерний особливий образ політичних дій з великим динамізмом. Вся їх діяльність зосереджується на політичній сфері, орієнтується на певну соціальну базу.

За рівнем політичного впливу політичні партії поділяють на великі (набирають 30-50% голосів виборців), середні (10-20 % і більше), невеликі (менше 10 %) та малі (до 1 %). За представництвом у парламенті вони можуть диференціюватися на мажоритарні (отримують абсолютну більшість голосів виборців), домінуючі (відносна кількість мандатів) та міноритарні (які відносно недавно створили фракцію в законодавчому органі).

Г. Кітчелта на посткомуністичному просторі пропонує виділяти три «ідеальні» типи партій:

1. *Харизматичні* представляють собою, за словами науковця, не більш ніж неструктуровану масу людей, що згуртувалась навколо лідера. Організація, створена таким чином, від природи нестабільна.

2. *Клієнтістські* роблять наголос на персональний патронаж. Головним актором виступає політична еліта, а партійна організація підлегла партійному апарату. Закріплюється відносно широке членство.

3. *Програмні* засновані для реклами ідеалів «бажаного» суспільства як колективного блага, яке вони обіцяють забезпечити. До діяльності залучають активістів і лідерів, які готові пропагувати та втілювати в життя ці ідеали. Партії здатні підсилити консолідацію і стабільність демократичного режиму, ніж дві попередні.

Окремо необхідно виділити класифікацію політичних партій американського теоретика *Р. Макрідіса*, який запропонував цілий ряд дихотомічних характеристик партій: авторитарні та демократичні; інтегративні та представницькі; ідеологічні та прагматичні; національні та регіональні; світські та релігійні; олігархічні та демократичні; відкриті та закриті.

Таким чином партологія сформувала систему критерії для класифікації політичних партій. Її базисну основу складають: рівень прогресивності (політичний темперамент); характер політичної ідеології; ставлення до наявного в країні суспільно-політичного устрою; ставлення до державної влади; ставлення до державності свого народу; ставлення до приватної власності на засоби виробництва та на землю; позиція партій у міжнаціональних відносинах; ставлення до релігії; характер членства; співвідношення методів та форм діяльності; міра впливу партії.

2. Функціональний та організаційний виміри класифікаційного поділу політичних партій

Існує певне розмаїття класифікацій і типологій, починаючи від відмінності масових і кадрових партій (М. Дюверже), закінчуючи розходженням партій народних (всеосяжність – catch-all) (О. Кірххаймер) і картельних (Р. Катц і П. Мейр). Значна частина дослідників дотримується класифікації за структурними або функціональними ознаками. Перша традиція пов'язана з роботами М. Дюверже, що розділив кадрові та масові партії на підставі ряду організаційних ознак.

Розмежування політичних партій на кадрові і масові М. Дюверже проводив по ряду ознак – історії виникнення, відношенню числа членів організації до числа голосуючих, характером членства в політичній партії, джерелами фінансування, пріоритетним формам партійної діяльності та характеру взаємовідносин між керівництвом, членами партії та її представниками в структурах влади.

Кадрові політичні партії нечисленні, характеризуються аморфністю організаційної структури, як правило, відсутністю фіксованого членства і членських внесків. Діяльність таких партій здійснюється переважно в період передвиборчих кампаній, а в період між ними – у парламентських групах. Організоване ядро таких партій складає група статусних політичних діячів, в силу свого положення, фінансових можливостей, особистої популярності здатних забезпечити перемогу партії на виборах без залучення широкої організованої підтримки (Демократична і Республіканська партії США, а також багато європейських консервативні й ліберальні партії).

На відміну від кадрових партій, **масові** характеризуються наявністю широкої мережі регіональних і місцевих партійних організацій, що здійснюють свою діяльність на постійній основі, фіксованого членства, більш

жорсткою партійною дисципліною, що передбачає сплату членських внесків та надання партії особистого сприяння. Крім участі у виборчих кампаніях, діяльності центральних і місцевих представницьких органів, вона також займається питаннями поточної організаційної роботи щодо зміцнення своїх рядів, підготовкою в значній кількості партійних кадрів і політичним просвітництвом своїх членів і прихильників. Крім того, масові політичні партії відрізняються більш предметним регулюванням основ внутрішньопартійної діяльності.

Пряма структура характеризується вертикаллю однорідних партійних організацій різного рівня з єдиним членством. **Непряма** передбачає колективне членство інших організацій. Як приклад партії з непрямою структурою М. Дюверже пнаводив Лейбористську партію, в якій крім індивідуального членства допускалося і колективне: у складі профспілок та інших громадських організацій.

Відкриті і закриті партії. Подібний поділ акцентує увагу на різних способах рекрутування нових членів. У перших партіях вступ до неї нічим не регламентується, у других – передбачається дотримання певних умов і формальностей: рекомендації, анкети, кінцеві рішення місцевого підрозділу партії. У минулому жорстка регламентація прийому була характерна для КПРС, а також інших комуністичних і соціалістичних партій але сьогодні, коли партії зіткнулися з проблемами звуження своєї соціальної бази, більшість партій стали відкритими.

В науці найбільшого поширення отримують типології за організаційною структурою, під якою розуміється зовнішня побудова партії, яка, як правило, закріплена в статуті. Йдеться про керівні органи, регіональні (обласні, міські, районні) первинні організації, взаємопідпорядковані.

Відповідно **розрізняють організаційно оформлені й організаційно не оформлені партії.**

Для **організаційно оформлених** партій характерні наступні риси:

- централізований партійний апарат формується з партійних функціонерів;
- діяльність функціонерів на постійній, професійній основі;
- існування чіткого організаційного зв'язку між партією та її членами;
- член партії сплачує партійні внески й дотримується всіх дисциплінарних вимог, передбачених партійним статутом;
- зосередження повноважень на рівні загальнонаціонального керівництва та лідера;
- можуть будуватися й на основі колективного членства, що розглядається як органічне доповнення до членства індивідуального. До таких партій можна віднести Ліберально-демократичну партію Японії, Християнсько-демократичний союз ФРН, Австрійську народну партію, Партію центру Швеції та ін.

Організаційно не оформлені партії характеризуються наступними рисами:

- відсутність інституту офіційного членства (члени партії не мають партійних квитків, не сплачують членських внесків; на них не поширюється партійна дисципліна);

- наявність розгалуженого апарату професійних партійних чиновників;

- основне завдання цих партій – домогтися перемоги на виборах.

Типовим прикладом організаційно не оформлених партій є головні політичні партії США – Республіканська та Демократична. Обидві ці партії – це величезні політичні організації з досить слабким центральним керівництвом. Формально членами партії вважаються всі виборці, які проголосували на попередніх виборах за список відповідної партії. Організаційна структура апаратів Республіканської і Демократичної партій досить складна і хаотична з пристосуванням до потреб передвиборчої боротьби.

Особливості «всеядних» партій («catch all», «партія-ханай-всіх»).

Термін «всеядних» партій належить О. Кіркхаймеру і Дж. Лапаломбарі. Такі партії вважаються інструментом консенсусної демократії. Їх називають також партіями «тяжіння», які розглядаються як модель сучасної функціональної партії, пристосованої до політичного змагання в надрозвиненому суспільстві. Р.-Ж. Шварценберг відзначає три їх ознаки: змішаний електорат, програма агрегування, спрямованість зовні. Такі партії не прагнуть стати класової партією, а вважають себе національною організацією (надкласова), що об'єднує більшість виборців. Перевага віддається саме виборцям, а не членам партії. Спрямованість зовні означає, що депутати займають домінуючу позицію у відносинах з партійним керівництвом, а зовнішня демократія (у суспільстві) вважається важливішою внутрішньої (партійної). Усеядні партії орієнтовані на вираження інтересів великих прошарків суспільства (і в межі всього суспільства) незалежно від станових, майнових чи класових відмінностей. Характеризуються змішаним типом устрою і партійного членства, низьким рівнем залежності від будь-якої конкретно сформульованої ідеології. До таких партій відносяться консервативна і лейбористська партії Великобританії. У Німеччині до партій тяжіння відносяться ХДС/ХСС, СДПН.

Тісний зв'язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію політичних партій у **партії картельного типу** (Р. Катц, П. Мейр). На думку дослідників, цей тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі *ознаки*:

1. Схожість програм політичних партій.

2. Незначні відмінності між членами і нечленами партій.

3. Скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами.

4. Безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації.

5. Розширене державне фінансування.

6. Партиїні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають походити на підприємців.

Американський вчений *С. Коен*, спираючись на цілий ряд критеріїв (організаційний як домінуючий), запропонував типологію партій, поділяючи їх на чотири види:

1. *Партії парламентського типу, або європейський тип.* Має постійну структуру, організацію, дисципліну, облік членів. Останні, як правило, сплачують членські внески, мають партійні білети, регулярно відвідують партійні заходи. Діяльність охоплює весь спектр парламентської діяльності: розробку стратегії і тактики виборчих кампаній, програм, реалізації яких вони добиватимуться в органах влади; вивчення громадської думки про обстановку в різних регіонах і в країні в цілому, оцінку формальних та неформальних лідерів; підбір і висунення кандидатів, їх підготовку до участі у виборчій кампанії, а потім і до діяльності в системі державних органів; ідеологічну та організаційну роботу щодо забезпечення перемоги кандидатів на виборах; вирішення технічних і фінансових питань, пов'язаних з виборами; організацію протидії конкуруючим партіям та їх кандидатам; контроль за діяльністю обраних депутатів і їх фракцій у парламенті, муніципалітетах тощо.

2. *Партія для участі у виборчій кампанії, або американський (архаїчний) тип,* існує головним чином для виборів і функціонує циклічно. Не має фіксованого членства, не проводить регулярних зборів. Вони формуються за рахунок добровільних пожертвувань корпорацій, приватних осіб, громадських організацій та асигнувань з державного бюджету. Такі, наприклад, дві провідні партії США – Республіканська і Демократична.

3. *Партія як політичний авангард, або комуністичний тип.* Партії з'явилися в ході розвитку робітничого руху. Має більш жорстку організацію. Правила вступу до такої партії передбачають наявність випробувального строку, детальну регламентацію діяльності та внутрішнього життя партії, сувору партійну дисципліну, жорсткі вимоги участі в діяльності первинної організації. Відрізняється від інших типів жорсткою ієрархією і вимогою виконання доручень вищих партійних органів. Претендують на керівну роль в суспільстві (роль авангарду). Головний об'єкт їхньої політики – трудящі маси, повсякденна робота щодо їх соціальної просвіти та організації в ім'я торжества справедливості. С. Коен вважає, що якщо авангардна партія приходить до влади, вона швидко стає частиною адміністративної системи, її номенклатурою. А історія, дійсно, знає чимало подібних прикладів.

4. *Позапартійські партії* (партія-громада чи партія-клуб). Вона являє собою масову організацію, що об'єднує громадян не стільки за приналежністю до певної політичної платформи, скільки за спільністю поглядів, інтересів, культурних запитів. У таку партію люди вступають, щоб

задовольнити потреби в спілкуванні, обговоренні нагальних, життєво важливих проблем із близькими за духом. До цієї групи можна віднести організацію «зелених», об'єднання захисників історичних пам'яток, «синіх» (борються за докорінне поліпшення соціальної екології), всілякі асоціації, клуби за інтересами.

5. «Кишенькові» партії – невеликі за чисельністю організації, створені, як правило, лідерами «під свою» програму для реалізації своїх егоїстичних прагнень. Подібні партії функціонують на рівні нечисленного керівництва і, перш за все, самого лідера, не маючи окресленої соціальної бази.

Виділяючи американський та європейський типи партій, необхідно виділити такі базові характеристики (Таблиця 3.1.)

Таблиця 3.1.

Базові характеристики американського та європейського типів політичних партій

<i>Американський тип</i>	<i>Європейський тип</i>
Відсутність базової довгострокової програми. Приймаються передвиборчі платформи	Наявність базової довгострокової програми та передвиборчої платформи
Відсутність єдиного статуту	Єдиний партійний статут
Конфедеративна структура	Жорстка структура
Незалежні регіональні організації	Автономні регіональні організації
Громадські організації входять на правах асоційованих членів	Громадські організації орієнтуються на партію, але не є її членами

За функціональним критерієм партії поділяються на партії індивідуального представництва та партії соціальної інтеграції **З. Нойманна**. *Партії індивідуального представництва* характерні для суспільства з обмеженими політичною сферою та формою участі. Активність їх членів також обмежена, в основному голосуванням; партійна організація між виборами не працює. Головною функцією партії вважається відбір представників, які потім користуються «вільним мандатом» і несуть відповідальність тільки перед своїм сумлінням.

Партії соціальної інтеграції, навпаки, припускають активний вплив на своїх членів не тільки під час виборів, а й у період електорального міжсезоння. Основними функціями, на думку З. Нойманна є згуртованість, солідарність певних верств суспільства, чий інтерес відстоює партія. Вона пред'являє більш високі вимоги до своїх членів і наполягає на імперативному мандаті для обраних депутатів. Залежно від організаційної жорсткості і характеру приписів партії соціальної інтеграції поділяють на демократичні (наприклад, соціалістичні і соціал-демократичні) та партії тоталітарної інтеграції (комуністичні).

З точки зору по відношенню до реформ, *Р. Сієнфуентес* пропонує виділяти партії:

- партії, що прагнуть до змін політичної системи, або як їх називав Дж. Сарторі, антисистемні;
- партії, які пропонують реформи та прагнуть їхньої реалізації, або реформістські;
- партії, що заперечують або з оберегою відносяться до реформ, або консервативні.

Існування значної кількості типологізацій свідчить про складність та неоднозначність теорії політичних партій.

3. Альтернативні класифікації політичних партій

З метою спеціального дослідження, наприклад, партій, які тільки проходять етапи становлення, або партій конкретних країн, необхідно залучати інші типології та класифікації.

С. Лінсет і *С. Роккан*, не поділяючи марксистських поглядів, вважають, що типологічна своєрідність політичних партій зумовлюється чотирма найбільш значущими громадськими суперечностями: між центром і периферією; між державою і церквою; між містом і селом; між власниками і робітниками. Історично наявність першого і другого соціальних розколів пов'язана з національними революціями, а третього і четвертого – з промисловими революціями Нового часу.

Не дивлячись на пом'якшення цих характеристик, все ж повного зникнення цих протиріч не відбулось. Свідченням цього може бути збереження в партійних системах європейських держав тих партій, які обрали основою своєї політичної ідентифікації захист регіональних і національних інтересів (наприклад, Валлонське об'єднання і Союз франкофонів в Бельгії), прихильність або несприйняття конфесійних цінностей (християнсько-демократичні та клерикальні партії в Італії, Іспанії, Німеччині, Радикальна партія у Франції), захист прав сільських жителів, їх економічних інтересів і традиційного сільського укладу (аграрні і селянські партії у Фінляндії, Швеції, Угорщині), партії, що захищають інтереси представників найманої праці (соціал-демократичні та лейбористські партії, партії підприємців).

Особливого інтересу заслуговує класифікація партій в посткомуністичних демократіях: *К. Джанда* диференціював їх в країнах Східної Європи на 7 видів.

1. Партії масових демократичних рухів: наприклад, «Солідарність» у Польщі. «Громадянський форум» в Чехословаччині, «Саюдис» в Литві.

2. Партії – залишки комуністичних партій. Це соціалістичні партії Албанії, Болгарії, Угорщини.

3. Партії, що уособлюють образ передвійськових – різні демократичні та ліберальні.

4. Партії етнічних інтересів: наприклад, Угорський національно-демократичний союз в Румунії, різні угорські партії в Словаччині та ін.

5. Релігійні партії, насамперед, християнсько-демократичні.

6. Партії західних політичних цінностей (захист навколишнього середовища, феміністські, капіталістичні тощо).

7. Фривольні партії. Наприклад, Партія поціновувачів пива у Польщі, Морська партія в Україні.

Німецький теоретик *Т. Ромер* разом із братом *Ф. Ромером*, який був відомим політиком у Швейцарії, сформулювали типологію партій на основі віку людини. При цьому кожний вік, згідно з їхньою гіпотезою, створює свій

інтелектуально-психологічний тип партії. Пов'язуючи ідеологічний вид партій з певними періодами людського життя, Т. і Ф. Ромери обґрунтували чотири їх типи:

1. *Радикальний*, який відповідає дитячому віку людини. Радикальна партія складається з людей з постійним прагненням до змін та новаторству, але без життєвого та політичного досвіду, а тому не здатних до ефективного управління.

2. *Ліберальний*, відповідає юнацькому психологічному типу та віку. Ліберальна пратія постійно відстоює права та свободи особистості, домінування індивідуальності та різноманітності у суспільстві.

3. *Консервативний* характерний для людей змужнілого психовікового типу. Консервативні партія поважає традиції, закони, норми життя.

4. *Абсолютистський*, який відповідає людям старечого психовікового типу. До абсолютистської партії належать ті, хто втратив здатність до саморозвитку, уявляє життя як процес ретельного дотримання усіх приписів та формальностей, які виключають будь-які зміни.

Кожна людина в процесі свого формування та розвитку проходить всі чотири соціально-психологічні стадії. При цьому всю життєдіяльність людини Ромери поділяли на дві половини:

1) висхідна гілка, для якої характерні активні життєдіяльність. постійний рух, творчість, прагнення до нового. На цій гілці знаходяться хлопчачий (радикальний) та юнацький (ліберальний) вік людини;

2) спадна гілка характеризується поміркованістю поглядів. поведінки, спокійною реакцією на зовнішні подразники, вмінням співставляти свої можливості та діяльність. Ця гілка формує консервативний та асолютистський типи партії.

Однак. не треба думати, що радикальні партії складаються виключно з хлопчаків, а ліберальні – з юнаків. В типології Ромерів мова йде не стільки про вік, скільки про психологічний тип особистості. Ця типологія оригінальна тим, що враховує постійні вікові зміни психомоторики, образ мислення та дії. відношення до світу та до себе, вплив на політичні позиції людей. Вона ніби пропонує обирати для себе партію таким чином, щоб кожного разу природний темперамент співпадав з політичним. а зміни філософської позиції як наслідок природних та органічних характеристик, співпадало зі змінами у позиції політичній.

А. Кроувелл у статті «Партійні моделі» виділяє такі політичні партії, як елітарні, масові, електоральні (catch all), картельні та партії бізнесу. Дослідник характеризує партії за такими показниками: період існування, важливість членської організації, положення партії в «центральному офісі», становище партії в органах державного управління, джерела ресурсів, тип політичної агітації. На його думку, електоральні партії існують від 1950-х рр. і дотепер, для них є характерною концентрація ресурсів і влади в руках парламентарної групи, фінансування на основі внесків груп інтересів та

державних субсидій. Для партій бізнесу (від 1990-х рр. і дотепер) відсутня або мінімальна членська організація, характерний високий рівень автономії окремого політичного актора відносно загальної стратегії партії. Фінансування завдяки корпоративним інтересам і комерційній діяльності, використання «ринку» як засобу політичної агітації.

Партії перестають відрізнятися одна від одної. Тому у пошуках абсолютно нетрадиційних, оригінальних, іноді пафосних назв та ідей, виникає ще один тип партії Інтернет-партія або «Е-партія». Появу «нестандартних» партій пов'язують із втомою людей від старих політиків і партій та бажанням побачити на політичному полі нових неординарних осіб і партій, – вважає керівник школи політичного аналізу Києво-Могилянської академії, професор О. Гарань. Члени Інтернет партії пропонують використати електронні технології і соціальні мережі для подолання корупції, налагодження дієвого контролю громадян над діями влади тощо. Однією з найпопулярніших ідей у діяльності Е-партії – є пропозиція створення електронного уряду як дієвого засобу для боротьби з корупцією. Наприклад, країни Балтики, де понад 90 відсотків обігу документів переведені в електронний формат, а чиновники для повсякденної роботи і у спілкуванні зі співгромадянами використовують Інтернет.

Проблема аналізу різноманітних типів представництва у внутрішньопартійних відносинах, які визначаються відносинами суб'єктів та об'єктів, механізмом висунування лідерів та здійснення ними керівних функцій розглядається російським дослідником **Ю. Коргунюком**. На основі характеру цілей, засобів їх досягнення, пріоритетів діяльності, стимулів до об'єднання та характеру соціальної бази вчений пропонує класифікацію з чотирьох основних форм внутрішньопартійних відносин.

Найбільш примітивною є *клієнтела*, в якій відносини будуються на принципах патронажу. Цілі та інтереси її учасників суто прагматичні, про що свідчить матеріальність стимулів до об'єднання. Влада у клієнтелі зосереджена в руках лідера, який один уповноважений представляти суспільну групу у відносинах з зовнішнім світом. Своєрідним відгалуженням клієнтели може виступати *ієрархічна структура*. Принципова різниця між цими типами відносин полягає в функціональності та безособовості відносин «лідер – рядовий член» партії та можливості заміни будь-якої ланки структури на відміну від особистих тісних відносин та залежності від волі патрона. Керівництву надаються значні повноваження, але в той же час його влада обмежується можливістю делегування його повноважень. В ієрархічній структурі статутні, а не особистісні відносини регулюють партійне життя. Така структура найбільш ефективною є в тих сферах діяльності, де необхідна максимальна концентрація, що в свою чергу, потребує підкорення всіх ланок командам з центру.

Громадянський союз, на відміну від ієрархічної структури, характеризується не вертикальною (панування – підкорення), а

горизонтальною (рівноправною) моделлю відносин. Члени громадянського союзу майже не залежать один від одного, їх поєднує загальна справа, відокремлена від приватного життя. Об'єднання відбувається на основі усвідомлення загального інтересу та взаємної вигоди, що значним чином підвищує значення солідарності. Лідер в такій організації – перший серед рівних, він не начальник, а представник та захисник інтересів організації. Лідер, як і члени живе не за статутом, а за законами, які приймають всі члени організації і у яких є інструменти контролю за діяльністю лідера – виборність посадових осіб, регулярні звіти перед зборами та ін.

На відміну від клієнтеля, ієрархічної структури та громадянського союзу, які організуються для відстоювання та захисту переважно своїх членів, *клуби одностудців* відстоюють загальносуспільні інтереси. Тому за своєю структурою вони більш горизонтальні, ніж громадянські союзи. Переважно інтелігенція об'єднується на основі ідейних переконань. Відносини між учасниками рівноправні настільки, що не потребують організаційного оформлення існуючої структури. Такі організації прагнуть представляти саме загальносуспільні інтереси, тому сферою діяльності обирають правозахист. Але на практиці при побудові своєї структури політична партія використовує різні комбінації цих типів представництва.

Розвиток і зіставлення вище наведених типологій дають розуміння, що класифікаційні моделі самі по собі, без їх прив'язки до соціального оточення та історії, не виявляють всієї повноти якісних характеристик. Тому, зокрема, виділення того чи іншого «ідеального типу» (у розумінні соціології М. Вебера) часто виявлялося неправомірним, оскільки певна партія може відповідати декільком типам відразу. Крім того, часто ці класифікації обмежуються партіями західноєвропейського типу, що істотно знижує їх інформативність. Ідеальний тип – термін соціології М. Вебера. Позначає сконструйованого в методологічних цілях індивідуального або колективного соціального агента, обмеженого строго певним набором ознак.

Більш значущим є питання соціальної еволюції партій. Тобто для розуміння сучасної партійної ситуації і практичних рішень важливо уявляти, як саме змінювалися партійні системи, які типи партій виходили на перший план і як відбувалися такі зміни. Тобто відповідь на це запитання передбачає серйозне вивчення економічної і політичної історії останніх двох століть, найбільш значущих для соціальної еволюції партій.

Література основна

1. Вебер М. Избранные произведения : [Пер. с нем.] / Макс Вебер ; [Под ред. Ю. Н. Давидова, П. П. Гайденко]. — М. : Юрист, 1990. — 562 с.
2. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория [Электронный ресурс] / К. Джанда // Современная сравнительная

політологія. — 1997. — Режим доступу к ст. : <http://scilance.com/library/book/21090>

3. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Политические партии и партийные системы в современном мире. — М. : РАН, 2006. — Вып. 1. — С. 27–44. — (Политическая наука).

4. Кралечкин Д. Основы теории политических партий [Текст] / А. Ашкерова, В. Данилов, Д. Кралечкин, С. Е. Заславский и др. — М. : Европа, 2007. — 264 с.

5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Арндт Лейпхарт ; [Пер. с англ. Б. И. Макаренко] ; [под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. — М. : Аспект Пресс, 1997. — 287 с.

6. Обушний М. І. Партологія : [навч. посібник] / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; [за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.

7. Примуш М. Політичні партії: історія і теорія : [навч. посібник] / М. Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.

8. Рябов С. Г. Політичні вибори : [навч. посібник] / С. Г. Рябов . — К. : Тандем, 1998. — 96 с. — (Навчальне видання).

9. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник / Ю. Р. Шведа. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

10. Wolinetz S. B. Beyond the Catch-All Party: Approaches to the study of parties and party organization in contemporary democracies / S. B. Wolinetz // Political parties : Old concept and new challenges / [Ed. By Gunter R., Ramon-Montero, Linz J.]. — Oxford : Oxford univ., 2002. — P. 136—165.

Література додаткова

1. Гаман-Голутвина О. В. Российские партии на выборах: картель «хватай всех» / О. В. Гаман-Голутвина // Полис. — 2004. — № 4. — С. 22—25.

2. Демчишак Р. Проблема сутності політичних партій у працях класиків світової та української партології // Р. Демчишак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2009. — № 21. — С. 6—10.

3. Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у структуруванні парламенту / В. С. Журавський. — К. : Парламентське вид-во, 2002. — 108 с.

4. Меркотан К. Теоретичне підґрунтя дослідження інституту багатопартійності / Катерина Меркотан // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. — 2010. — № 2. — С. 22—27.

5. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Шемшученко Ю. С.] — К. : Генеза, 1997. — 400 с.

6. Політологічний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] ; [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.
7. Політологія : [Навчальний посібник]. — Тернопіль : Магнолія-плюс, 2004. — 236 с.
8. Політологія : [Підручник] / [За ред. М. М. Вегеша]. — [3-тє вид., перероб. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 384 с.
9. Сацький П. В. Проблема правлячої партії (блоку) та опозиції в Україні в 1990-2000 роках / П. В. Сацький // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. — 2005. — № 77—79. — С. 32—34.
10. Сергєєв В. Стратегічне управління політичними партіями / В'ячеслав Сергєєв // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 113—125.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттю «тип партії».
2. Охарактеризуйте класифікацію політичних партій відповідно концепції А. де Токвіля.
3. Визначить критерії для типологізації політичних партій.
4. Розкрийте сутність класифікації партій, сформульованої М. Вебером.
5. Визначить переваги та недоліки класифікації партій за ідеологічним критерієм.
6. Чому організаційний та функціональний критерії класифікації партій набули найбільшої розповсюдженості та вживаності?
7. Які політичні партії виділяв С. Коен?
8. Чим відрізняються кадрові та масові партії? Наведіть приклади визначених партій.
9. Які партії називають універсальними? Розкрийте зміст переваг та недоліків універсальних політичних партій.
10. Охарактеризуйте типологізацію політичних партій за функціональним критерієм.
11. Назвіть найбільш відомі класифікації партій альтернативного спрямування.

Теми доповідей та рефератів

1. Ідеальний тип політичної партії: можливості та перспективи розвитку.
2. Універсальні політичні партії: досвід сучасної України.
3. Партія влади: теоретичне підґрунтя та практична реалізація.

4. Етапи та специфіка соціальної еволюції ролі політичних партій.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Використовуючи систему критеріїв класифікації політичних партій, визначить тип Ліберально-демократичної партії Японії, Християнсько-демократичного союзу ФРН, Австрійської народної партії, Партії центру Швеції.

2. Розкрийте зміст класифікації партій в посткомуністичних країнах. Які, на Ваш погляд, є найбільш оптимальними для використання у спробі типологізації партій в сучасній Україні?

3. Дайте стислу характеристику правлячих, проурядових і опозиційних партій в країнах Західної Європи (оберіть мінімум три країни).

Тема 4. ТЕОРІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Мета: проаналізувати основні підходи до трактування поняття «партійна система». Визначити чинники, що впливають на тип партійної системи. Розглянути провідні типології партійних систем. Розкрити роль системи партій у суспільстві. Визначити її взаємозв'язок із виборчою системою.

Ключові слова: політична партія, партійна система, виборча система, однопартійна система, двопартійна система, багатопартійна система.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Наукові підходи до трактування феномену «партійна система»
2. Сучасні підходи до типологізації партійних систем
3. Функції партійних систем та їхній взаємозв'язок з виборчою системою

1. Наукові підходи до трактування феномену «партійна система»

Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, партії вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Для позначення способу цього взаємозв'язку партій використовується термін «партійна система». У найбільш загальному вигляді **партійна система** – це сукупність зв'язків і відносин між партіями, які претендують на володіння владою в країні.

Не дивлячись на те, що дослідження політичних партій дуже близьке до дослідження партійних систем, однак концептуальні та теоретичні засоби, які при цьому застосовуються, є різними. В класичній праці М. Дюверже ці

відмінності відображені в поділі книги на дві частини «Книга 1. Структура партій» і «Книга 2. Партійні системи». Праця Дж. Сарторі «Партії та партійні системи» також поділена на дві частини. В той час коли партії вивчаються спеціалістами з окремих країн, яких цікавлять партії як політичні інститути, партійні системи частіше привертають увагу вчених, які займаються порівняльним аналізом політики. Наголошуючи на високій суспільній значущості партійної системи у роботі «Політичні партії», М. Дюверже писав: «Партійна система дозволяє створити правлячий клас, який вийшов із народу і приходить на зміну колишньому класу... Найглибший зміст політичних партій в тому, що вони намагаються створити нові еліти... Історично партії зародилися, коли народні маси почали реально брати участь у політичному житті: вони створили необхідні рамки, що дозволяють їм набирати зі своїх рядів власні еліти».

Розглядаючи умови виникнення та формування партійних систем, британський партолог Е. Лоуелл у роботі «Уряди та політичні партії в державах Західної Європи» виділяє наступні:

- 1) відсутність спільної угоди в суспільстві;
- 2) наявність непримиренних до уряду соціальних груп, метою яких є революція;
- 3) наявність непримиренної опозиції в парламенті;
- 4) наявність в історії країни революційних змін форм правління;
- 5) пропорційна виборча система;
- 6) звичка, що залишилася від деспотичної форми правління, – дивитися на уряд як на своїх ворогів.

Усі вчені сходяться в тому, що партійна система, як і всяка інша, складається з частин, які взаємодіють між собою і становлять єдине ціле. Виходячи з цього, Я.-Е. Лейн і С. Ерссон визначають партійну систему як «сукупність політичних партій, які діють в країні на основі відповідної організаційної моделі, яку характеризують властивості партійної системи». Але з приводу питання, які саме властивості концептуально є важливими для теорії партійних систем, серед вчених не існує єдності. В складеному А. Лейпхартом списку відзначені наступні властивості: 1) «мінімальні виборчі коаліції»; 2) тривалість існування уряду; 3) ефективна кількість партій; 4) кількість проблемних вимірів; 5) непропорційність результатів виборів. Інші вчені додають до цих характеристик міжпартійну конкуренцію та нестійкість виборчих симпатій. Щоб визначити дійсно суттєві характеристики партійної системи Я.-Е. Лейн і С. Ерссон зробили факторний аналіз набору з 14 показників, виділених на основі пропозицій А. Лейпхарта, на матеріалі 272 виборів у 16 європейських країнах з 1920 по 1984 рр. і прийшли до висновку, що європейські партійні системи мають п'ять головних вимірів:

- 1) подрібненість – тобто коливання в чисельності та силі одиниць, які складають партійні системи;

- 2) функціональна орієнтація – тобто відмінності між традиційними буржуазними партіями, релігійними та етнічними;
- 3) поляризація – тобто коливання в ідеологічній дистанції між партіями по «ліво-правій» шкалі;
- 4) радикальна орієнтація – тобто відмінності в ступені впливу лівих партій;
- 5) змінність – тобто відмінності в сумарній мобільності між партіями.

У сучасній фаховій літературі можна знайти визначення партійної системи у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні під **партійною системою** розуміють взаємини між політичними партіями. У широкому – **партійна система** ототожнюється з політичною системою, оскільки партії є важливим засобом здійснення державної влади. Так, З. Нейманн, вживаючи даний термін, не подає його чіткого визначення, підкреслюючи лише його зв'язок із системою керівництва. Однак таке трактування поняття «партійна система» навряд чи виправдане з огляду на те, що політичні партії не є єдиними учасниками політичного життя, а партійна система – лише частина політичної системи.

Західний політолог Є. Каак указує, що партійні системи представляють собою сукупність політичних сил, які представлені в парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в парламенті. Польський політолог Є. Вятр дещо інакше підходить до даного визначення, відзначаючи, що під партійною системою розуміється сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, які виявляються в суперництві або спільному змаганні за політичну владу. До трактування партійної системи російський дослідник Л. Ентін підходить як до політичного інституту, визнаного і санкціонованого державою, де відображаються умови формування і діяльність політичних партій, їх взаємозв'язки і взаємовідносини, основні принципи і база зв'язків з іншими елементами політичної системи.

Деякі автори обмежують поняття партійної системи лише зв'язками між самими політичними партіями, виключаючи з цієї сфери відносини між партіями та державою. Водночас важко погодитися з ототожненням партійної системи з державною владою. Очевидно, що поняття «партійна система» не охоплює такі соціальні інституції, як групи тиску, що також виступають достатньо активними учасниками політичного життя. Виконують вони інші функції і є елементом політичної системи.

Також у політичній теорії класичним вважається визначення, запропоноване М. Дюверже. Для нього партійна система – це форми та умови співіснування партій у певній державі. Отже, партійна система – це система відносин між політичними партіями.

Однак партійна система це щось більше, ніж просто сума конкуруючих на політичній арені партій. Саме зв'язки між політичними партіями визначають характер партійної системи як окремого політичного явища. Тому партійна система – це, з одного боку, статична конфігурація

національних політичних партій на виборчому чи парламентському рівні, а з іншого – динамічний характер взаємних зв'язків між партіями, визначеними насамперед їх боротьбою за виборчі голоси та публічне становище в контексті можливості завоювання відповідальності за державну політику.

Партійна система, на думку М. Дюверже, – це особливий тип взаємозв'язків між певними її ознаками, такими наприклад, як кількість партій, їх відносні розміри, домінуюча схема творення коаліції, географічна локалізація. Таким чином, М. Дюверже не лише згадує про динамічну систему взаємин між партіями, але водночас відзначає кілька ознак цієї системи, що впливають на характер та спосіб формування конкурентних міжпартійних зв'язків. Також М. Дюверже виокремив основні проблеми теорії партійних систем: класифікація; зв'язок з виборчою формулою; кількість партій та коаліційна політика; партії та опозиція тощо.

Д. Рак вважає, що партійна система не є звичайною сумою партій, людей, інституцій та форм активності. Це сукупність взаємин між політичними партіями в межах конкретного політичного режиму, що надає демократичним політичним партіям унікального значення.

У розумінні Дж. Сарторі, партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції між партіями. Вона спирається на взаємозалежності партій, на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій. Згідно його концепції, партійна система розташована на вході політичної системи суспільства та її головним завданням є сприйняття сигналів зовнішнього середовища, тобто громадянського суспільства, які виражаються в очікуваннях, мотиваціях, інтересах, уподобаннях, ідеологічних установах, що надходять в політичну систему.

За наявності багатьох альтернативних підходів сучасна партіологія розглядає загалом партійну систему у двох площинах: як сукупність існуючих політичних партій (інституціональний підхід) і як механізм взаємодії з приводу влади (функціональний підхід).

Відповідно функціонального підходу партійна система розглядається зарубіжними та українськими вченими-політологами як організований за участю партій спосіб реалізації політичної влади: зокрема, російським політологом Г. Каменською – як сукупність партій, «що мають реальні можливості брати участь у формуванні державних органів, впливати на внутрішню і зовнішню політику країни»; українськими політологами: А. Романюком – як «сукупність партій у країні, що фактично беруть участь у формуванні владних структур»; А. Колодій – як «форма управління суспільством, за якої боротьба декількох партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів для розв'язання актуальних проблем суспільного життя і забезпечення, таким чином, суспільного прогресу». Така дефініція, на думку А. Колодій, значною мірою вирішує

суперечку про те, які партії слід відносити до партійної системи, а які – ні, і за яких умов та чи інша сукупність партій може вважатися сформованою (тобто – реальною) партійною системою.

Водночас, застосування функціонального підходу до політичного аналізу дає ключ до пізнання не тільки міжпартійних, політичних відносин, а й до конституційно-правових інститутів влади, що є об'єктом і продуктом цих відносин; а також методологічно орієнтує на виявлення з усієї сукупності існуючих у країні партій тих, які роблять політичну гру, реально беруть у ній участь, здійснюють владу чи впливають на її здійснення. Л. Дунаєва також визначає:

1) нормативний підхід до трактування поняття партійна система, який орієнтує на пошук якісних характеристик партій у міжпартійних стосунках, зазначаючи при цьому, що продуктивність даного підходу обмежена акцентуалізацією правових чинників на процес становлення, функціонування і розвитку партійної системи. Нормативний підхід, на її думку, виключає з партійної системи нелегальні, радикально-революційні, антисистемні партії, діяльність яких не відповідає встановленим правилам гри, конституційним та іншим правовим нормам, що регулюють політичні відносини і політичний порядок у країні;

2) структурний підхід, виходячи з концептуальних поглядів на це питання французького політолога Ж.-Л. Кермонна, який під партійною системою розуміє політичну конфігурацію, складену із сукупності незалежних елементів і зумовлену кількістю і параметрами існуючих у ній партій. Утім, очевидно, що така інтерпретація сутності партійної системи скоріше є притаманним інституційному підходу. До того ж, як слушно зазначає Л. Дунаєва, у структурному підході не визначається специфіка, статус і роль партій, що входять у партійну систему; неясним є й саме її функціональне призначення в суспільстві.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, поняття «партійна система» в сучасній політичній науці визначається як:

- конфігурація політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, що підлягають процесу інституціоналізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій, так і на парламентській арені;

- система взаємних зв'язків між партіями та іншими елементами політичної системи;

- система коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою метою яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у межах державного процесу ухвалення рішень;

- система зв'язків, оформлених на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному.

2. Сучасні підходи до типологізації партійних систем

Однією із провідних проблем сучасної партіології є проблема, яка виникає при вивченні партійних систем, полягає в аналізі змін виділених характеристик. Ці зміни можуть бути як результатом довгих часових тенденцій, так і швидких (навіть раптових) змін.

Характер партійних систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність демократії. Серед чинників, що впливають на формування партійної системи, можна назвати:

1. Характер соціальної структури суспільства.
2. Чинне законодавство.
3. Соціокультурні традиції.
4. Характер домінуючих у суспільстві проблем.
5. Домінування гетерогенних (боротьба за різні групи електорату) або гомогенних (боротьба за один прошарок електорату) видів партійної конкуренції.

6. Розповсюдження базової системи цінностей, що притаманна усім партійним напрямкам та домінуючим типам партійної співдружності (блоки, коаліції, локальні партійні союзи та ін.). Якщо партійна система пронизана полярними протиріччями, то і політична система буде мати конфліктний характер, лише підсилюючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система буде характеризуватися більш толерантним характером міжпартійних та партійно-державних відносин.

Також серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати:

- форму державного правління;
- форму державного устрою;
- тип політичного режиму;
- структуру парламенту;
- тип виборчої системи.

Кількість та якість функціонування політичних партій у будь-якій країні впливає не тільки на співвідношення результатів виборців, але й на механізм формування уряду, а також на умови реалізації передвиборчих програм. Перші спроби класифікації партійних систем обмежувались виділенням типів систем за кількісним критерієм. Тобто вчених цікавило, скільки політичних партій існувало в тій чи іншій країні. Тому в політичній науці дуже поширеною є поділ партійних систем на однопартійні та багатопартійні. Так, наприклад, в основі типології партійних систем М. Дюверже використовував саме кількісний критерій. В залежності від нього вчений виділив однопартійні системи (неконкурентні), які поділяв на деспотичні та демократичні різновиди та багатопартійні системи

(конкурентні) – з одною домінуючою партією, двопартійні (біпартійні) та мультипартійні.

Досвід свідчить, що використання кількісного критерію типології партійних систем не є досконалим, тому що не дозволяє відстежувати, скільки політичних партій дійсно приймають участь в процесі прийняття політичних рішень. Тому типологізація партійних систем за якісним показником є більш досконалою. Наприклад, класифікація запропонована Дж. Сарторі не тільки враховує кількісний критерій, але й характер взаємодії політичних партій, ступінь їхнього впливу на суспільство та політичну систему. Дана типологія розроблялась протягом певного часу, тому що потребувала детального вивчення особливостей кожного з розглянутих типів партійних систем. У результаті обробки значної кількості інформації щодо існування західних демократій, а також сегментованих суспільств Дж. Сарторі запропонував використовувати критерій поляризації, рівня партійної конкурентності та визначення таким чином центроспрямованого чи відцентрованого характеру механізму партійної системи.

Своє дослідження вчений почав зі зміни правила кількості політичних партій. Він не погоджувався, що невеликі партії не мають можливості здійснювати вплив на прийняття політичних рішень взагалі. Він виділяє категорію «коаліційний потенціал» або «потенціальні можливості шантажу» політичної партії. Перш за все, це стосується невеликих за розміром, але впливових політичних партій. Цей потенціал залежить від того, наскільки успішно партія провела виборчу кампанію, скільки місць в парламенті отримала і чи може приймати участь у формуванні уряду. Партії, які не відповідають даним характеристикам, вважаються невливовими.

Іншим критерієм, що дозволяє рахуватися з такими партіями, є їхній вплив на спрямування партійного змагання. Партії, великі або маленькі за розміром, вважаються впливовими, якщо їх існування визначає спрямування змагання або в бік правого партійно-політичного спектру, або ж лівого, змінюючи конкуренцію між партіями у бік центроспрямованого чи відцентрованого спрямування.

Спочатку вчений розбив типи партійних систем на прості: однопартійні та багатопартійні. Перша група включала суто однопартійну систему, систему з партією-гегемоном, партійну систему з домінуючою партією, в якій одна партія регулярно отримувала на виборах 50 % місць у парламенті, домінувала над невеликими партіями, а також сприяла виникненню та закріпленню ситуації, при якій жодна з інших партій не могла претендувати на можливість управління.

Група багатопартійних систем включала ряд інших типів. Партійна система обмеженого плюралізму складається з трьох-п'яти політичних партій. Змагання між цими партіями знаходиться, на думку Дж. Сарторі, в рамках центроспрямованого принципу. Партійна система крайнього плюралізму розширювала можливість впливу на прийняття політичних

рішень від трьох до шести або восьми політичних партій. Крім того, Дж. Сарторі виводить новий тип партійної системи – атомізовану, під якою розуміє систему з необмеженою кількістю політичних партій, між якими не існує практично жодної різниці, вони маловпливові, сприяють фрагментарності та не здатні до конструктивної роботи у парламенті. Така партійна система, звичайно, неефективна.

Таким чином, у своїй праці «Партії і партійні системи» Дж. Сарторі пропонує наступну семиступеневу класифікацію.

Однопартійна система характеризується монополією на владу з боку однієї партії. Створення інших партій заборонене законом. У такій системі партія зростається з державою. Основні політичні рішення ухвалюються вищими партійними керівниками, роль державних діячів в основному виконавча. Досвід функціонування однопартійних систем у XX столітті показав їхню неефективність і антидемократичність. Монополізація владних функцій однією партією неминує веде до волюнтаризму і переважання командних методів управління, відчуження громадян від політики. Однопартійні системи існували при тоталітарному режимі в СРСР і нацистській Німеччині, в Албанії, Румунії. В даний час вони існують в КНДР і на Кубі.

Система з партією, що здійснює гегемонію по відношенню до інших партій, існує в даний час в Китаї, до недавнього часу була в Мексиці і в більшості країн Східної Європи. «Квazăібагатопартійність» також породжує тенденцію до зрощення партійного і державного апарату, така система не надає достатніх можливостей для виразу різних ідей і інтересів, що приводить до її кризи.

Система з домінуючою партією характеризується тривалим перебуванням у влади однієї партії за наявності малоефективної опозиції. До початку дев'яностих років такими були Ліберально-демократична партія Японії й Індійський національний конгрес. У Швеції домінуючою партією є соціал-демократична. Система домінації дозволяє сформувати стабільний однопартійний уряд, але несе небезпеку відсталості і застою для правлячої партії.

Двопартійна система (біпартизм) припускає наявність у країні двох сильних партій, кожна з яких здатна до самостійного завоювання влади й її здійснення в результаті виборів. Ці партії періодично змінюють одна одну у владі. Біпартизм не виключає існування в країні й інших, менш впливових партій. Вони також беруть участь в політичному процесі, але не в змозі реально претендувати на владу. Класична модель двопартійної системи склалася в США, де періодично змінюють одна одну у керма державної влади Демократична і Республіканська партії. У Великобританії боротьбу за владу ведуть консерватори і лейбористи. Біпартизм дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створює однопартійний уряд, вільний

від нестійкості коаліційних угод. Опозиційні партії діють тут в руслі однакових базових цінностей.

Головною ознакою *обмеженого, або поміркованого, плюралізму* є конкуренція декількох політичних партій, кожна з яких не в змозі завоювати більшість місць у парламенті і самостійно здійснювати політичну владу. Як правило, при таких системах гостро постає проблема пошуку союзників і партнерів з метою створення коаліцій. В умовах поміркованого плюралізму ідеологічні відмінності між партіями незначні. Дана система існує в таких країнах, як Австрія, Бельгія, Нідерланди, де конкурують три-чотири партії.

Система крайнього (поляризованого) плюралізму існує в таких країнах, як Франція й Італія. Вона має ряд ознак. По-перше, вона включає партії, які виступають проти існуючої системи. Ці партії дотримуються полярно протилежних ідеологій. По-друге, функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два або більше блоків, які сприяють консолідації політичних сил. По-третє, доступ до формування уряду можливий тільки для партій центру – правого і лівого. Крайні ж партії, виступаючи проти існуючої системи, не можуть взяти участь в уряді.

Нарешті, для *атомізованої партійної системи* характерне існування десятків і навіть сотень партій (Малайзія, Болівія).

Практика показала, що не існує єдиного стандарту в оцінках ефективності тих або інших партійних систем, хоча найважливішою підставою порівняння їхньої діяльності вважається забезпечувана політичною системою чуттєвість до соціальних запитів і потреб населення, можливість включення в процес ухвалення рішень якомога більшої кількості громадян, здатність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

Тож дослідження питання класифікації партійних систем розглядалось у руслі передбачень нестабільності, до якої призводить багатопартійна система. Але вивчення зазначеного питання не могло обмежитись дослідженням великих демократій (це країни, які мають значний досвід демократичного розвитку, засвоєння демократичних цінностей). Так, вивчення Р. Далем так званих малих демократій дало нові результати. В своїй роботі «Політична опозиція в західних демократіях» учений продемонстрував залежність розвитку партійної системи не тільки від наявності різних поглядів у суспільстві, але й від стосунків між політичними партіями від коаліційних до змагальних. Р. Даль виділив наступні типи партійних систем: суто змагальну, систему співробітництва та змагання, коаліційну та змагальну або суто коаліційну. Але умовність цієї типологізації призвела до того, що вона дуже рідко використовується як одна з головних для дослідження, а тільки як додаткова.

Спробу вдосконалити типологію Дж. Сарторі здійснив А. Сайрофф, використовуючи такі критерії для її побудови, як розмір та вплив політичних

партій, що отримали на виборах більш ніж 3 % голосів виборців. Він пропонує таку класифікацію:

- двопартійна система;
- двох з половиною партійна система;
- помірковано багатопартійна система з кількістю партій від трьох до п'яти;
- поміркована партійна система з домінантною партією;
- поміркована партійна система з двома головними партіями;
- поміркована партійна система з партіями, між якими існує баланс;
- поляризована багатопартійна система з однією домінантною партією;
- поляризована багатопартійна система з двома головними партіями;
- поляризована багатопартійна система з партіями, між якими встановлено баланс.

Таким чином, дана типологізація базується на використанні критерію кількості партій, які приймають участь в управлінні; критерію відносного балансу між партіями; аналізу строків формування уряду, а також методів управління країною. В запропонованій типології вчений більш детально розглянув категорію «мультипартизму».

З точки зору наявності центристських партій в партійній системі нідерландський політолог Г. Даалдер виділяє кілька варіантів, у яких центристські партії виконують різні функції і мають різний статус та виокремлює сім типів партійних систем:

- двопартійна система – класичним прикладом є Великобританія, де для партії центру навіть немає необхідного поля діяльності. У даному випадку можна говорити про центр як точку тяжіння обох конкуруючих партій;

- система двох із половиною партій, яка діє в ФРН, де вільна демократична партія (СвДП) міцно зайняла місце третьої партії і домагається входження в коаліційний уряд поперемінно з двома головними партіями – СДПН і ХДС/ХСС;

- партійна система, де основній політичній силі протиставляється декілька менш значимих політичних партій. Приклад системи, в якій домінуюче положення займає одна велика партія, дає Італія, де християнські демократи (ХДП) для створення урядової коаліції періодично змінюють своїх союзників з числа більш дрібних партій;

- двоблокова партійна система, при якій основна боротьба за владу ведеться політичними суперниками, як це має місце у Франції та Данії, пересування однієї партії з одного блоку в інший може призвести до зміни співвідношення сил на політичній арені. Тут відкриваються можливості для маневрування сил, які умовно можна визначити як лівий і правий центр;

- партійна система з регулярним правлінням однієї чи коаліції партій, що час від часу змінюють своїх союзників (наприклад, Нідерланди);

- партійна система урядів меншості. У цьому разі політичні партії, що знаходяться при владі, можуть претендувати на статус центристських, адже їхня участь у формуванні та діяльності уряду зустрічає менший супротив із боку інших партій;

- партійна система нестійких коаліцій. Прикладом може слугувати Ісландія. Дана система не має чіткої схеми формування уряду. Партії можуть об'єднуватися для вирішення певних проблем, тому дані коаліції часто постають у модифікованому вигляді. В цій системі можливе існування значних за кількістю учасників коаліцій, тому що вони складаються з представників навіть протилежних політичних сил.

Якщо спиратися на світовий досвід в аналізі партійних систем, то сьогодні він передбачає розгляд не тільки простої кількості партій, але й рівня впливу партій на суспільно-політичні процеси, їхнє місце в ідеологічному просторі, ступінь та природу підтримки цих партій, їх організаційні ознаки та тип керівництва. Дослідження типів партійних систем Ж. Блонделем було обмежено західними демократіями, і трьома критеріями, а саме: кількістю партій, рівнем їхнього впливу та місцем в ідеологічному просторі.

Прийшовши до висновку, що більшість політичних партій розрізняються скоріше за іміджевими ознаками, ніж за структурними, Ж. Блондель виділив чотири групи країн для дослідження. Так, в першу групу вчений відносить Сполучені Штати Америки, Нову Зеландію, Австралію, Великобританію та Австрію. Ці країни він відносить до двопартійних систем, тому що в них дві найбільш впливові політичні партії отримують на виборах майже сто відсотків голосів виборців. Другу групу країн (Німеччина, Люксембург, Канада, Бельгія) відносить до трипартійної системи, виходячи з того, що дві головні партії в цих країнах отримують від 75 до 80 % голосів виборців. Решта країн складають багатопартійну систему. При цьому в Данії, Швеції, Норвегії, Італії, Ірландії та Голландії дві найвпливовіші політичні партії отримують дві третини голосів, в Швейцарії, Франції та Фінляндії майже половину. Ці країни вчений трактує як «геніально» багатопартійні, де чотири, п'ять або навіть шість партій відіграють значну роль у політичних системах країн.

Такий критерій, як вплив партій дозволив Ж. Блонделю прийти до висновку, що першій групі країн практично не властива розбіжність у можливостях впливу. У трипартійних системах протилежність двох головних партій більш очевидна, ніж у першій групі. Ж. Блондель виводить показник різниці між партіями і зазначає, що в першій групі він становить 1,6, а в другій – 10,5. Третю групу країн можна класифікувати як партійну систему з домінантною партією, що передбачає існування партії, яка послідовно отримує на виборах майже 40 % голосів, що складає практично в два рази більше, ніж решта політичних партій, і в змозі досягти більшості місць в парламенті. Четверта група країн складає тип багатопартійної системи без

домінантної політичної партії, де три або чотири політичні партії отримують практично рівну електоральну підтримку і разом формують коаліцію.

У результаті проведеного аналізу ідеологічних особливостей цих суспільств учений демонструє наступну ідеологічну панораму, звичайно з певними виключеннями. Так, перша група, за виключенням США, приблизно гомогенна: в чотирьох країнах змагаються між собою Соціалістична партія та Консервативна або Християнська. Країни другої групи, такі як Бельгія, Німеччина та Люксембург в чомусь нагадують першу групу, тільки вони мають більш міцну партію в центрі, яка, зазвичай, має соціалістичну спрямованість. Щодо решти країн цієї групи, то в них невелика партія має не центристський напрямок, а лівий. Три скандинавські країни мають Соціалістичну партію як домінуючу, в Ірландії та Італії в якості такої виступають Консервативна та Християнська партії. В цих країнах так само, як і у Фінляндії та Франції Комуністична партія мала достатньо міцні позиції, тому соціалістична ідеологія була виражена досить слабо. В країнах четвертої групи без домінуючої політичної партії, останні функціонують на лівому та правому флангах.

Г. Алмонд та Дж. Пауелл виділяють *змагальні партійні системи*, які намагаються збудувати електоральну підтримку, та *неконкурентні авторитарні системи*, які намагаються керувати суспільством. У змагальній партійній системі агрегація інтересів відбувається на декількох рівнях: в межах певної партії, оскільки партія вибирає кандидатів та висовує пропозиції відносно політичного курсу; через електоральну конкуренцію; шляхом угод та коаліційного будівництва в органах законодавчої та виконавчої влади.

Таблиця 4.1.

Класифікація змагальних партійних систем за кількістю партій та ступеню міжпартійного антагонізму

	Двопартійна система	Система коаліцій більшості	Багатопартійна система
Консенсусна	Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Австрія 1966-1980	Західна Німеччина	Норвегія
Узгоджувальна	Австрія 1948-1966	Нідерланди	Бельгія
Конфліктна	Австрія 1918-1934	П'ята Французька республіка	Італія, Веймарська Німеччина, Четверта Французька республіка

Мажоритарні та багатопартійні системи відрізняються кількістю політичних партій, що впливає на законодавчий процес та шляхи формування

уряду. В мажоритарних системах просто домінують дві партії (США) або існують дві провідні партії та діють електоральні закони, що забезпечують одній із них парламентську більшість (Велика Британія). В чисто багатопартійних системах співвідношення партій, структура виборчої підтримки та електоральні закони практично виключають завоювання однією партією більшості в законодавчому органі. Агрегація інтересів в ході після виборчого торгування між партіями відіграє там вирішальну роль в визначенні правлячого курсу.

Ступінь антагонізму або поляризації партій впливає на рівень стабільності уряду. В консенсусних партійних системах партії, що контролюють більшість місць в парламенті, не дуже відрізняються одна від одної з точки зору політичних курсів і в достатній мірі довіряють одна одній і політичній системі (США, Велика Британія, Німеччина). В такого роду системах може вестися напружене торгування та йти жваве політичне життя, але це не загрожує системі.

В *конфліктних політичних системах* в законодавчому органі домінують партії, що сильно розходяться між собою по принциповим питанням або вороже налаштовані по відношенню одна до одної і до політичної системи (Росія, Україна). Якщо партійна система має змішані характеристики і консенсусної, і конфліктної. Г. Алмонд та Дж. Пауелл називають її консоціативною або узгоджувальною.

Авторитарна партійна система також є спеціалізованою структурою агрегації інтересів. Тут агрегація інтересів проходить в межах партії або в ході взаємодії між групами підприємців, землевласників та інституціональними групами в нутрі бюрократії або воєнних. Громадяни не мають можливості впливати на цей процес через вибір партійних альтернатив.

Авторитарні партійні системи розрізняються по рівню контролю в нутрі партії та ступеню контролю партії над іншими групами в суспільстві. Наявність ексклюзивної правлячої партії передумовлює повний контроль партійного керівництва над політичними ресурсами. Така партія заперечує будь-яку легітимну агрегацію інтересів внутріпартійними групами та не допускає ніякої свободи діяльності соціальних груп, громадян або інших урядових органів. Вона пронизує усе суспільство та мобілізує підтримку політики, яка вироблена партійним керівництвом. Засобом легітимації її політичного курсу виступає всезагальна політична ідеологія, що претендує на знання істинних інтересів громадян, якими би не були їх дійсні бажання.

Авторитарні партійні системи можуть також базуватися на інклюзивній політичній партії, яка визнає і намагається координувати різні соціальні групи, що існують в суспільстві. Вона приймає та агрегує певні автономні інтереси, одночасно придушуючи інші та заперечуючи будь-які форми діяльності, здатні підірвати її панування.

Отже, першою спробою класифікації партійних систем є запропонована М. Дюверже класична типологія за кількісним критерієм. Але умовний поділ систем на однопартійну, двопартійну та багатопартійну не пояснював нестабільність урядів, конфліктність партійних систем, їхній розпад та трансформацію. Подолати обмеження використання понять ідеологічної полярності ставив на меті Дж. Сарторі, який в своїй типології значно розширив кількісний критерій і врахував характер взаємодії політичних партій, ступінь їхнього впливу на суспільство та політичну систему. Він використовує поняття «поміркованого» та «поляризованого» плюралізму.

Спроби вирішити проблеми подолання недоліків класифікації партійних систем робили західні вчені А. Сайрофф, Р. Даль, Г. Алмонд тощо. Але найбільш принциповими критеріями для будь-якого дослідження залишаються наступні: кількість політичних партій та відносини між ними. Найбільш загальну типологію свого часу запропонував Ж. Блондель, який на основі кількості партій, рівня їх впливу та місця в ідеологічному просторі виділив чотири типи партійних систем: двопартійну, трипартійну системи, партійну систему з домінуючою партією та партійну систему без домінуючої партії.

3. Функції партійних систем та їхній взаємозв'язок з виборчою системою

Політичні партії активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами. Вони є одним із базових інститутів сучасного суспільства, без якого не можливе функціонування представницької демократії, яка потребує розвинутих і добре організованих партій. За їх відсутності посилюється загроза виникнення авторитарного режиму.

Демократія забезпечується участю партій у виборах, позаяк на багатопартійних виборах зіштовхуються не амбіції особистостей, а інтереси суспільних груп. Партії нині є невід'ємною частиною всієї демократичної системи, особливо парламентської демократії, оскільки парламентська робота здійснюється переважно через партії.

Багатопартійність є певною гарантією проти корупції, зловживань владою, своєрідним способом контролю державних діячів.

Партійна система – це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їх стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади, характером, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політичної культури суспільства та ступенем узгодженості цих поглядів у ході реалізації прийнятих ними ідеологічних доктрин, форм і методів практичної політичної діяльності.

Відповідно концепції Дж. Сарторі, вона (партійна система) розташована на вході політичної системи суспільства та її головним завданням є сприйняття сигналів зовнішнього середовища, тобто громадянського суспільства, які виражаються в очікуваннях, мотиваціях, інтересах, уподобаннях, ідеологічних установках, що надходять в політичну систему.

Г. Алмонд виділяв наступні функції партійної системи:

- 1) агрегація інтересів та вимог;
- 2) артикуляція інтересів та вимог громадян;
- 3) політична соціалізація;
- 4) політичне рекрутування;
- 5) політична комунікація.

Сучасні американські політологи Дж. Лапаломбара та М. Вайнер у роботі «Політичні партії та політичний розвиток» додали ще три функції до концепції Г. Алмонда: легітимація управління, національна інтеграція, вирішення управлінських конфліктів.

Значний вплив на формування партійних систем має ступінь сформованості правової бази. Особливо це стосується виборчого законодавства. Зв'язок між типом виборчої системи та системи партій визначив М. Дюверже, який сформулював три «соціологічних закони».

1. Пропорційна виборча система веде до формування партійної системи з багатьма партіями, які мають досить жорстку внутрішню структуру і незалежні одна від одної.

2. Мажоритарна виборча система абсолютної більшості (з голосуванням у два тури) зумовлює появу партійної системи, яка складається з кількох партій, що прагнуть до взаємних контактів і компромісів та об'єднання в коаліції.

3. Мажоритарна виборча система відносної більшості (з голосуванням в один тур) сприяє становленню двопартійної системи.

Сформульовані М. Дюверже закони свідчать, що виборча система впливає не тільки на кількість партій у країні, а й на відносини між ними. Як показує історичний досвід, двопартійна система формується здебільшого в країнах з мажоритарною виборчою системою відносної більшості. Цьому сприяє, зокрема, те, що виборець вважає за краще віддати свій голос в єдиному турі голосування за представника тієї партії, яка має найреальніші шанси на успіх, він втрачає інтерес до слабких партій. Голосування у два тури, тобто мажоритарна система абсолютної більшості, породжує політику електоральних союзів, які потім знаходять своє продовження у створенні єдиної парламентської фракції, формуванні парламентської більшості та утворенні урядової коаліції. Голосування в один тур, тобто мажоритарна система відносної більшості, не спричиняє потреби в електоральних союзах. Кожна партія прагне самостійно використати свій шанс. У межах мажоритарної системи відносної більшості не виключається приєднання

слабкої партії до сильної, що примушує першу приймати правила гри останньої.

Пропорційна система також не сприяє утворенню електоральних союзів; кожна партія прагне самотійно використати свій шанс. Однак вона неминуче ставить партії перед необхідністю формування урядових коаліцій, оскільки, як правило, жодна з них не має змоги здобути більшість парламентських місць і самотійно сформувати уряд. Пошук компромісів у формуванні уряду ускладнюється тим, що депутати вже пов'язані передвиборними обіцянками, прагнуть зберегти обличчя партії, щоб мати підтримку своїх виборців і на наступних виборах. Труднощі у формуванні парламентських коаліцій і нестабільність уряду є характерними рисами політичного життя держав з пропорційною виборчою системою і породжуваною нею багатопартійною системою.

Р.-Ж. Шварценберг подібно до дослідження М. Дюверже, який пов'язував становлення типу партійної системи у залежності від типу виборчої системи, довів, що в країнах Заходу фактичний рівень міжпартійної конкуренції багато в чому зумовлюється виборчою системою, що затвердилася в суспільстві: пропорційна виборча система нерідко призводить до виникнення «повної багатопартійності» – появи п'яти і більше партій, які мають приблизно однаковий ступінь політичного впливу; запровадження «виборчого бар'єру», коли партії, які претендують на парламентське представництво, повинні набрати певний мінімум голосів від загального числа виборців, сприяє поступовому формуванню «помірної багатопартійності», представленій 3-4 впливовими політичними силами; мажоритарна система в два тури голосування веде до утворення двоблокової системи («недосконалої двопартійності»), мажоритарна система з голосуванням в один тур – до формування стійких двопартійних систем. Таким чином, виборча система спричиняє безпосередній вплив на формування політичних партій, які вже свою діяльність підпорядковують її принципам, що призводить до висунення на перший план саме електорального аспекту функціонування політичних партій.

Більш ґрунтовне дослідження провів американський політолог М. Уоллерстайн, який досліджував взаємовплив виборчої формули, форми правління та партійної системи. При цьому він зазначав, що певні сполучення форм правління і виборчого принципу можуть привести як до стабільної, так і до нестабільної демократії. Він виділяє чотири комбінації вищевказаних принципів:

1. Варіант, що забезпечує сильне представництво, – це парламентська форма правління з мажоритарною системою. Остання звичайно обмежує кількість партій, що змагаються, двома і надає більш сильній з них непропорційно (у порівнянні з кількістю поданих за неї голосів) велику кількість місць у законодавчому органі. В парламентських демократіях партія більшості контролює і виконавчу владу, і парламент. Найбільш яскравий

приклад тут – Великобританія. Всі післявоєнні уряди в цій країні (за виключенням одного) спирались на однопартійну більшість в парламенті, хоча жодна з правлячих партій не отримувала абсолютної більшості голосів з 1931 року. Один із небажаних наслідків такого варіанту забезпечення сильного уряду полягає в тому, що найнезначніші політичні коливання можуть викликати значні зміни у складі парламенту і в політиці уряду. Цей недолік міг би вважатись прийнятним, якщо б розподіл голосів коливався навкруги 50 %-ї відмітки – трохи більше або трохи менше. Між тим верхня межа електоральних успіхів, враховуючи територіальне розміщення електорату трьох партій, не перевищує 40 %. Для такої ситуації характерна слабка послідовність у політичному житті держави при зміні кабінетів у випадку, якщо на найближчих виборах результати зміняться скільки-но істотним чином. Подібна невизначеність може дорого обійтись національній економіці.

2. Другий варіант – це президентська форма правління у сполученні з системою відносної більшості. Прикладом можуть слугувати Сполучені Штати. При біпартизмі партії президента не обов'язково бути одночасно партією більшості в Конгресі. В США в останні десятиріччя демократи контролювали обидві палати конгресу, а республіканці – президентську посаду. Інший феномен, котрий іноді асоціюється з президентською формою правління, також можна спостерігати в післявоєнних США, – це слабкість політичних партій. Стандартним стало зауваження про те, що в американській політиці домінують окремі особистості.

3. Третій варіант існує в більшості країн Західної Європи, окрім Великобританії і Франції: парламентська модель із системою пропорційного представництва. Кількість партій в цих країнах різноманітна, іноді їх багато, але всюди при владі – коаліційні уряди. Єдине виключення створюють однопартійні кабінети меншості. Проте такі уряди цілком припустимі, оскільки вони фактично користуються підтримкою коаліції більшості, учасники якої надають перевагу не входити у верхній ешелон управління офіційно.

Всі ці три сполучення дієздатні в тому сенсі, що надовго забезпечують стабільність представницької демократії.

4. Четверта комбінація – президентська система з виборчим законом, що передбачає пропорційне представництво в парламенті, – найменш стійка. На жаль, саме цей тип правління був уведений в нових демократіях Східної Європи. При пропорційній виборчій системі багато партій отримують місця в парламенті. Однак оскільки не парламент обирає уряд, то партіям немає необхідності вести переговорний процес з метою формування правлячої коаліції. Уряд призначається президентом. При багатопартійності партія президента, вірогідніше за все, отримує порівняно невелику кількість депутатських мандатів. Президент не може керувати, не маючи підтримки парламенту, але останній не несе відповідальності за дії уряду і тому не

зобов'язаний його підтримувати. В цьому і полягає причина постійного конфлікту між президентом і парламентом, що може привести керівництво країною у кризовий стан. Президенти, неспроможні домовлятися з парламентом, змушені вдаватися до інших політичних сил і діянь, щоб керувати без парламенту. Але коли традиційні політичні інститути перестають діяти, вони опиняються в занепаді. Парламент втрачає свій авторитет, а демократичні інститути руйнуються.

Подібний сценарій не є невідворотним, однак у випадку, коли президентська форма правління сполучається із системою пропорційного представництва, небезпека паралічу демократичних інститутів досить висока.

Таким чином, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв'язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади. Для тієї чи іншої країни характерний свій, особливий, тип партійної системи. Не існує і єдиного стандарту в оцінці ефективності партійних систем. Не підлягає сумніву лише одне – партійна система відображає об'єктивні політичні реалії кожної конкретної країни.

Література основна

1. Исаев Б. А. Практическая партология. Генезис партий и партийно-политических систем / Б. А. Исаев. — СПб. : Петрополис, 2010. — 514 с.
2. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 367 с. — (Серия «Учебное пособие»).
3. Обушний М. І. Партологія : [навч. посібник] / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; [за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
4. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / Микола Васильович Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.
5. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навч. посібник / О. Г. Хімченко. — К. : Професіонал, 2006. — 208 с.
6. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [Навч. посібник] / Шведа Ю. Р. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Література додаткова

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор : [Учебное пособие] / [Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.]. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 537 с.

2. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с франц. А. Зиминной]. — М. : Парадигма, 2005. — 544 с. — (Серия «Концепции»). — (Научное издание).
3. Политическая теория в XX веке : [Антология] / [Под ред. А. Павлова]. — М. : Территория будущего, 2008. — 856 с.
4. Политология : [учебник] / [под ред. А. Мельвиля]. — М. : Проспект, 2013. — 624 с.
5. Романюк А. Партії та електоральна політика / Романюк А., Шведа Ю. — Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. — 348 с.
6. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / Уоллерстайн М. // Политические исследования. — 1992. — № 5/6. — С. 17—26.
7. Blondel J. Types of Party System / Blondel J. // Canadian journal of Political Science. — 1968. — № 1—2. — PP. 180—203.
8. Sartori G. Parties and Party Systems / A Framework for Analysis / Giovanni Sartori. — London : ECPR Press, 2005. — 342 p.
9. Siaroff A. Two-And-A-Half-Party System and the Comparative Role of the «Half» / Siaroff A. // Party Politics. — 1999. — № 3. — P. 267—290.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте причини та умови формування партійної системи.
2. Розкрийте основні чинники, які впливають на тип партійної системи.
3. Охарактеризуйте типологію партійних систем М. Дюверже.
4. Які критерії покладено в основу класифікації партійних систем Дж. Сарторі?
5. Визначить особливість типології партійних систем Ж. Блонделя.
6. Проаналізуйте взаємовплив форми правління, виборчої формули та партійної системи.

Теми доповідей та рефератів

1. Критерії типологізації партійних систем.
2. Вплив виборчої формули на формування партійної системи в Україні.
3. Типологія партійних систем С. Волінеца.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Прокоментуйте вислів американського транзитолога Адама Пшеворського, який писав, що «демократія – це система, за якої партії програють вибори, проте цей програш не є ні ганьбою, ні злочином».

2. Порівняйте критерії типологізації партійних систем Дж. Сарторі та Ж. Блонделя.

3. Проаналізуйте функціонування законів М. Дюверже на прикладах конкретних країн.

Тема 5. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

Мета: визначити історичні передумови формування партійної системи в Україні. Розкрити основні етапи розвитку системи партій в сучасній Україні. Проаналізувати специфіку розвитку політичних партій в Україні. Визначити проблеми, що виникають при функціонуванні партійної системи, та сформулювати перспективи її подальшого розвитку.

Ключові слова: політична партія, партійна система, структура політичної партії, ідеологічна ідентифікація, виборча система, багатопартійність, політична опозиція.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Передумови формування політичних партій
2. Специфіка та етапізація становлення партійної системи
3. Сучасні проблеми та перспективи реалізації партійної моделі

1. Передумови формування політичних партій

Історія багатопартійності в Україні сягає своїм корінням у другу половину XIX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження почали утворюватись перші політичні організації. Важливими віхами цієї історії були етап Української революції, період розгортання дисидентського руху, доба «перебудови». Новітня історія багатопартійності в Україні вже пройшла у своєму розвитку кілька етапів, під час яких розгорталися та набували динаміки певні суспільно-політичні процеси та тенденції.

Кінець XX ст. увійде в історію як час початку становлення багатопартійної системи в Україні. Виникнення партій у нашій країні пов'язане з формуванням громадських організацій і рухів, метою яких була участь у системі управління суспільством та взяття на себе відповідальності за результати цієї діяльності.

До перебудови в Україні, як і у всьому колишньому СРСР, існувала безальтернативна однопартійна система з однією партією-гігантом, що зрослася з державними структурами і неподільно панувала в економіці, політиці, ідеології. Рух до політичного плюралізму, що почався приблизно з 1987 р., пройшов певні стадії. Спочатку це була дозволена гласність і плюралізм у засобах масової інформації, потім – створення політичних клубів і неформальних громадських об'єднань, потім – народних фронтів і, нарешті, – партій. Перший крок для юридичного узаконення багатопартійності було зроблено у березні 1990 р., коли позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР прийняв рішення про вилучення з Конституції СРСР положення про «керівну роль КПРС». А в Україні це відбулося ще пізніше – у жовтні 1990 р., уже після того, як було прийнято Декларацію про державний суверенітет України.

Основну перешкоду на шляху до багатопартійності, якою була партія тоталітарного типу, котра не могла і не хотіла перетворюватись в одну з багатьох парламентських партій, було зламано. Але до створення ефективної партійної системи сучасного типу Україні належало пройти ще чималу дорогу. Багатопартійність є одним з головних елементів демократичної політичної системи, адже саме політичні партії є пов'язуючою ланкою між урядом і народом. У демократичному суспільстві партії є засобом, за допомогою якого уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує соціальну базу для здійснення свого курсу, а народ може на найвищому рівні виражати свою думку і таким чином впливати на корегування офіційної лінії.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. в Україні виникла безпрецедентна за часи радянської влади політична ситуація: стали створюватися нові партії, почала формуватися багатопартійність, а Комуністична партія, яка десятиліттями правила в Союзі, втратила свою монолітність, опинилася в глибокій кризі і стала розпадатися.

Цей розпад був обумовлений тим, що між правлячою партією та суспільством виникло принципове протиріччя. Наявний плюралізм думок, послаблення контролю влади над суспільством сприяли демократизації суспільства, а Комуністична партія, сповідуючи консервативні погляди, продовжувала захищати стару політичну систему, яка опинилася в глибокій кризі. Ситуація в суспільстві кардинально змінялася, Комуністична партія не встигала за перебігом подій. Її бюрократичний апарат показав свою нездатність вести політичну боротьбу в нових умовах. З метою протидії громадсько-політичним зрушенням керівництво КПРС (КПУ) намагалось утворити різноманітні об'єднання, комітети захисту Леніна, СРСР, соціалізму. Але вони не стали популярними.

Серед причин, які привели КПРС (КПУ) до кризи, було невміння прогнозувати напрямки суспільного розвитку. Партійне керівництво втратило контроль за процесами «перебудови», а ЦК Компартії України практично не був політичним органом, а швидше органом управління

народним господарствам республіки, що виконував команди та рішення центрального партійно-державного керівництва.

Компартія України фактично розкололася. Частина комуністів розуміла необхідність реформ та оновлення життя республіки і бажала взяти участь у їх проведенні, інша частина – виступала проти змін. У КПУ виникають осередки «Демократичної платформи», її прихильники провели в Харкові в травні 1990 р. першу республіканську конференцію партійних клубів, яка завершилася об'єднанням сил, що стояли на позиціях демократизації Компартії з середини: реформування партійних структур, відмови від принципу демократичного централізму, перетворення КПУ на партію парламентського типу.

Поява «Демократичної платформи» засвідчила, що правляча партія почала розпадатися. Вона вже не була єдиною в ідейному відношенні, а це означало, що невдовзі відбудеться її організаційне розмежування.

Прихильники «Демократичної платформи» брали участь у роботі XXVIII з'їзду КПРС і XXVIII з'їзду Компартії України, використали трибуну з'їздів для оголошення своєї позиції, однак вона не знайшла підтримки в прийнятих партійних рішеннях. Частина комуністів відмежувалася від офіційної партійної лінії і сформувала організаційний комітет у справах створення нової партії. В грудні 1990 р. на базі «Демократичної платформи» було створено Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

На фоні посилення відцентрових процесів у Союзі РСР і загострення соціально-економічної ситуації в республіці авторитет КПУ суттєво послабився. Страйк шахтарів Донбасу влітку 1989 р., який засудило керівництво Компартії, засвідчив, що партія суттєво відстає від розвитку подій. Рядові комуністи стали зневірюватися в комуністичній ідеології, добровільно виходили з партії, не довіряли керівним партійним органам. Упродовж 1990 р. заяви про вихід з Компартії України подали 220 тис. осіб. Сотні тисяч перестали платити партійні внески, відмовлялися брати участь у житті партійних організацій. На початку 90-х років партійні структури вже не справляли визначального впливу на розвиток ситуації в республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК КПУ до Верховної Ради.

Поглиблення демократичних процесів супроводжувалося розмежуванням політичних сил у суспільстві. Його активна частина почала об'єднуватися в партії, аби вибороти державну владу й утримати її. Появі нових партій значною мірою сприяла відміна 24 жовтня 1990 р. статті шостої Конституції УРСР, в якій були сформульовані положення про «керівну і спрямовуючу роль КПРС». Комуністична партія позбавлялася політичної монополії в суспільстві, втрачала функції управління державою. В Україні приймається закон, який закріпив право громадян об'єднуватись у політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах. У республіці почала складатися багатопартійна система.

У квітні 1990 р. відбуваються з'їзди Української республіканської партії (УРП), створеної на основі Української Гельсінської спілки, яка оголосила про саморозпуск, та Української християнсько-демократичної партії (УХДП).

У травні 1990 р. проходять установчі збори соціал-демократів.

У червні 1990 р. на з'їзді у Києві Українська народно-демократична ліга трансформується в Українську народно-демократичну партію. Через кілька днів була заснована Київська ліберально-демократична спілка, проголошено про створення Української селянсько-демократичної партії (УСДП).

Восени 1990 р. в Києві відбуваються установчі з'їзди Партії зелених України (ПЗУ) та Ліберально-демократичної партії (ЛДП). У Дніпропетровську виникла Народна партія України (НПУ).

У грудні з різницею в два тижні з'являються Партія демократичного відродження України та Демократична партія України. Всього протягом 1990-1991 рр. в Україні почало діяти майже 20 політичних партій.

Нові партії, як правило, утворювалися навколо окремих народних депутатів або груп у Верховній Раді. Такі партії мали кращі стартові можливості, бо могли пропагувати свої погляди з трибуни Верховної Ради. Деякі партії створювалися «під лідера». Особливу групу серед керівників цих партій та їх активу склали колишні учасники дисидентського руху. Серед лідерів нових партій з'являлося багато й тих, хто в минулому перебував у Комуністичній партії. Майже всі новостворені партії не в змозі були визначити свою соціальну базу, та, власне, й не мали такої.

Орієнтація значної частини партій на середні верстви населення не враховувала тогочасної структури суспільства. Поява окремих партій була пов'язана не стільки з реакцією на суспільні запити, скільки була наслідком прагнень їх ініціаторів «увійти» в політику.

Такі партії стали скоріше організаційними утвореннями штучного характеру, оскільки трималися не на політичній спільності, не на стабільній соціальній базі, а на єдності інших інтересів, наприклад, фінансових, професійних тощо. Своєрідну групу склали партії, відмінності між якими можна виявити лише у назвах. Новостворені партії та громадські організації по-різному оцінювали політичне становище у республіці та визначали своє ставлення до державного статусу України. За вихід із СРСР і створення незалежної держави виступили Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Народний рух України, Українська міжпартійна асамблея та деякі інші.

Установчий з'їзд УРП у квітні 1990 р. у своїй програмі проголосив, що головною метою партії є створення Української незалежної соборної держави. На другому з'їзді партії в червні 1991 р. відбулася гостра дискусія навколо питання щодо форм боротьби за незалежність України. Прихильники поміркованої лінії, якої дотримувався Л. Лук'яненко,

виступили за парламентські форми, допускали можливість співпраці з «суверен-комуністами» (так називали комуністів, що допускали можливість суверенітету України). Радикально налаштовані делегати на чолі з С. Хмарою відкидали будь-яку можливість співпраці з комуністами, закликали своїх прихильників з депутатського корпусу покинути Верховну Раду і піднімати народ «на мирну демократичну революцію». Більшість делегатів висловилися за помірковану лінію.

Українська селянсько-демократична партія в червні 1990 р. проголосила своєю метою побудову «незалежної самостійної української народної держави», де утвердяться різні форми власності, ринкова економіка.

З'їзд Демократичної партії України в грудні 1990 р. проголосив курс на «досягнення державної незалежності України та побудову в ній демократичного й гуманного суспільства». Демократична партія відкидала будь-яку форму федеративного устрою в рамках СРСР. З'їзд висловився за вихід України зі складу СРСР.

Окремі партії прямо не ставили питання про самостійність України, але висували вимоги запровадження верховенства законів республіки, створення власної фінансової системи, республіканських збройних сил, налагодження самостійних зв'язків України з зарубіжними країнами тощо. Реалізувати ці та інші вимоги можна було тільки за умови державної незалежності України.

Існувала група українських партій, які займали помірковані позиції.

Посилаючись на політичну невідповідність населення, існування сильних позицій центру, наявність консервативних сил у республіці, вони висловлювалися за оновлення союзного договору і входження України як самостійної до конфедерації суверенних держав. Таку позицію займали українські соціал-демократи, а також Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Остання виступала за створення суверенної демократичної держави, утвердження в ній принципів свободи і соціальної справедливості. Вона запропонувала укласти колективний міжреспубліканський договір про ліквідацію СРСР і створення Європейсько-азіатської економічної співдружності.

Кілька новостворених партій, серед них – Українська національна партія. Українська народно-демократична. Українська республіканська партія, – намагалися втілити в життя так званий «конгресовий шлях» до незалежності республіки. З цією метою вони провели 1 липня 1990 р. у Києві Міжпартійну асамблею. Асамблея висловилася за бойкот радянських державних структур, оцінивши їх як колоніальні, нав'язані Москвою, і запропонувала створювати громадські комітети, проводити запис до громадянства Української Народної Республіки.

Прихильники цього шляху вважали, що коли таким чином буде зареєстровано більше 50 % населення УРСР, то це дасть підстави для скликання Національного Конгресу громадян України, який стане

парламентом, проголосить незалежність України і позбавить цим влади Верховну Раду УРСР.

Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ) свою головну мету вбачала в захисті прав особи та сім'ї як вищих цінностей суспільства. Партія виступила за створення вільної і незалежної Української держави, яка лише за результатами всенародного референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками.

Група «суверен-комуністів» вважала, що Компартія України повинна бути самостійною, а республіка мати реальний суверенітет. Таку позицію поділяли багато рядових комуністів, але вони не були організаційно оформленими. З часом «суверен-комуністи» поповнили ряди Трудового Конгресу України, Партії праці, Партії справедливості та інших.

Напередодні проголошення незалежності України частина комуністів обстоювала принцип «радянського федералізму», згідно з яким республіка мала б залишитися в Союзі, однак суттєво розширивши свої права. Прихильники цієї ідеї в жовтні 1991 р. створили Соціалістичну партію України (СПУ), яка висловилася за визнання суверенності України, обумовлюючи її економічною та політичною інтеграцією з країнами СНД.

Виникли партії, які обґрунтовували ідею об'єднання України з слов'янськими республіками – Росією та Білоруссю. Створена 7 серпня 1990 р. Партія слов'янського відродження (ПСВ) своєю найближчою метою проголосила досягнення повної державної незалежності України. Кінцевою метою ПСВ передбачено утворення міжнародної організації слов'янських держав, побудова «спільного слов'янського дому». Програмні установки ПСВ збігалися з тогочасною позицією Громадянського конгресу України та Республіканського руху Криму.

Отже, виникнення в Україні багатопартійності свідчило про зростання політичної активності населення, про його ідейне розшарування. Однопартійна система та ідеологічний монополізм в Україні стали зникати легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Переважна більшість новостворених партій виступила за демократію, суверенітет і незалежність України, засвідчивши цим зацікавленість у тому, щоб республіка прилучилася до світової цивілізації, сповідувала загальнолюдські цінності. Поява нових партій завдала відчутного удару по монополії КПРС (КПУ) і створила передумови для завоювання республікою державного суверенітету та незалежності.

2. Специфіка та етапізація становлення партійної системи

Після здобуття Україною незалежності разом із соціально-економічними перетвореннями в суспільстві почався процес формування партійної системи як складової сучасної демократії. З цим перед українською державою постали виклики, пов'язані із здатністю держави і суспільства

адекватно визначати проблеми сьогодення і знаходити способи їх розв'язання, вчасно реагувати на проблеми, що можуть постати в майбутньому, та взаємодіяти з іншими державами й громадянським суспільством у розв'язанні подібних проблем. Відповіддю на такі виклики можна вважати розпочатий процес модернізації та реформування політичної системи, в рамках якої важливою підсистемою є партійна система.

Становлення партійної системи України відбувалось в складних умовах боротьби з традиціями тоталітаризму і в своєму розвитку пройшло ряд етапів. Розвиток багатопартійної системи в Україні став можливим завдяки політичним та правовим передумовам для легалізації та інституціоналізації політичних партій.

Більшість дослідників датує початок **першого етапу партійного будівництва з середини 1988 р. до 1991 р.** Вчені умовно кваліфікують його як початковий етап формування партійної системи. А деякі вважають, що «витоки сучасної багатопартійності можна віднести до підписання СРСР у 1975 р. Заключного акту Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі». У цей час були закладені основи діяльності широких демократичних коаліцій, які вже тоді проявили себе як політичні партії. Таким масовим об'єднанням став Народний Рух України за перебудову, який зібрав у своїй ряди людей з різними політичними поглядами. На кінець 1991 р. в Україні було зареєстровано 8 політичних партій. Але вибори президента 1991 р., в яких останні приймали участь, продемонстрували розуміння партій виключно як допоміжних утворень, бо, по-перше, ідеологічні засади всіх партій цього періоду, за винятком соціалістів, були схожі щодо підходів до державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійних, культурологічних та екологічних питань тощо. По-друге, як зазначають С. Здіорук та В. Бичек у своїх дослідженнях: «Перший період партійного творення був певною мірою романтичним та мало відповідав потребам практичного життя народу. Бути в той час антикомуністом, демократом або відкрито виступати за національні інтереси було достатньо для того, щоб стати членом якоїсь не комуністичної або антикомуністичної партії».

Другий етап (1991-1994 рр.) характеризується початком виділення окремих політичних партій, що реально можуть впливати на прийняття рішень в країні і визначається як лояльно-державний. Серед них значним потенціалом володів, як зазначалось вище, Народний Рух України. Та згодом він не зміг втримати ініціативу в своїх руках. Протиріччя в самому Русі не дали змоги почати якісно новий етап формування партійної системи в Україні. У Верховній Раді в цей час на прийняття політичних рішень значний вплив здійснювали партії, що критикували владу. Вони пропонували різні орієнтири та шляхи розвитку, але жодна з них не була готова до відповідальності за здійснення реформ і не змогла запропонувати свою кандидатуру Прем'єр-міністра. Позитивним аспектом еволюції партійної системи стало те, що в цей час почався процес її законодавчого оформлення.

А саме в листопаді 1993 р. було прийнято Закон України «Про вибори народних депутатів», де політичні партії було визнано суб'єктами виборчого права. Але за результатами парламентських виборів 1994 р. суто партійні фракції сформували Комуністична партія України та Народний Рух України.

За класифікацією П. Мейра партійну систему України цього періоду можна визначити як систему малих партій, при якій двом провідним партіям належить 42 % мандатів. На виборах 1994 р. КПУ і НРУ отримали 37,55 % мандатів.

Третій етап партійної еволюції (1994-1998 рр.) характеризувався об'єднанням малочисельних політичних партій та появою нових. Вибори 1994 року відбувались за мажоритарною системою абсолютної більшості через нерішучість депутатів прийняти зміни до виборчого закону, тому 14 з 30 зареєстрованих політичних партій отримали мандати, але не більше шести були спроможні офіційно висунути своїх кандидатів, що свідчило про неготовність партій проводити широкомасштабну виборчу кампанію. Таким чином, формування парламентської більшості гальмувалось тим, що тільки дві партії КПУ та НРУ змогли сформувати партійні фракції. Цей період характеризується першими розколами «брендових партій» (ПСПУ, СДПУ(о)), тенденціями утворення партій адміністративним шляхом, а також «партій-проектів» фінансово-промислових груп. Тому рівень представництва інтересів певних соціальних груп з боку політичних партій був незначний. В цей період формується тип партійної системи, який має елементи мультипартійності та крайньої поляризованості. За умов відсутності розгалуженої організаційної структури та достатньої кількості підготовлених кандидатів у депутати політичні партії не змогли сформувати дієвий парламент і дієву структуровану правлячу та опозиційну коаліцію партій в ньому.

Для **четвертого етапу (1998-2002 рр.)** характерними є спроби подальшого структурування партійно-політичного спектру шляхом створення і розвитку інституту парламентської більшості, яка була б в змозі взяти на себе відповідальність за втілення основ державної політики. Першим досягненням цього етапу слід уважати проведення парламентських виборів на змішаній основі, що дало можливість дев'яти політичним партіям сформувати партійні фракції: СПУ, СелПУ, «Громада», КПУ, НДП, НРУ, ПЗУ, ПСПУ, СДПУ(о). На цьому етапі українському політикуму властиве явище «партії влади», першою з яких на цей статус стала претендувати НДП. Специфіку в розвиток партійної системи на цьому етапі привносить ефект «двох рівних конкуренцій». Тобто на додаток до звичайної конкуренції між партіями в країні на виборах, регіональні партії влади (НДП, СДПУ (о), «Трудова Україна», а згодом і Партія регіонів) змагаються між собою за владу та вплив на Президента України.

Саме на основі наближення до Президента і відбувається перша спроба формування так званої «пропрезидентської більшості», у яку увійшли фракції

«Трудова Україна», «Відродження регіонів», СДПУ(о), НДП, частково «Солідарність», «Реформи – Конгрес», «Батьківщина», НРУ, УНР. Діяльність парламентської більшості 2000 р. характеризувалась протиріччями, про що свідчать факти голосування з ряду принципових проектів. На цьому етапі процес законодавчого оформлення, становлення та розвитку партійної системи України знайшов своє логічне продовження у вигляді прийняття Закону України «Про політичні партії» від 5 квітня 2001 р. Він ліквідував певну нестійкість серед політичних партій і закріпив повноцінність партій як суб'єктів політичного (у т.ч. і виборчого) процесу в країні.

П'ятий етап розглядаємо в рамках електорального циклу **2002-2006 рр.** У парламент IV скликання загороджувальний бар'єр подолали три виборчі блоки (блок «За Єдину Україну!», блок «Наша Україна», блок Ю. Тимошенко) та три партії (КПУ, СПУ, СДПУ(о)). Не дивлячись на те, що кількість самостійно приймаючих партій у парламентських виборах 1998 року порівняно з виборами 2002 р. збільшилась, показник «ефективного числа партій» (ENPP) М. Лааксо та Р. Таапегери зменшився від 10,6 до 7,8. Доречи, для більшості ліберальних демократій цей показник коливається від 2 до 6. У той же час вибори 2002 р. продемонстрували організаційно-кадрову слабкість політичних партій та невпевненість у своїх силах. Процес створення механізму відповідальності партій за дії уряду, підвищення їх ролі в процесі управління державою та становленні партійної системи України поглиблюється проведенням політичної реформи. Свої корективи у напрямку розвитку партійної системи внесли і президентські вибори 2004 р. По-перше, на основі компромісу між політичними опонентами «Нашою Україною», блоку «Ю. Тимошенко» СПУ та Партією регіонів було проголосовано за Закон України «Про внесення змін до Конституції України», по-друге, підсилилася тенденція до поляризації. Таким чином, партійна система України залишалася системою малих партій відповідно теорії П. Мейра та помірно поляризованою багатопартійністю Дж. Сарторі.

На **шостому етапі** розвитку партійної системи України (**2006-2012 рр.**) за результатами виборів 2006 року політичний курс країни визначали Партія регіонів, БЮТ, Народний союз «Наша Україна», СПУ, КПУ. Ці результати виборів демонстрували певну еволюцію української партійної системи до системи середніх партій, про що свідчить збільшення індексу агрегації Л. Маєра з 3,8 до 6.

Позачергові вибори до парламенту 2007 р. ситуації істотно не змінили. До складу ВРУ потрапили представники Партії регіонів, БЮТ, НУНС (об'єднання сил «помаранчевого» табору), КПУ та Блок Литвина, який зміг подолати 3 % бар'єр на відміну від соціалістів. Тож роль політичних партій радикально змінюється. Отримання політичними партіями політико-правової бази для свого повноцінного розвитку, можливості залучати широкі верстви громадян до участі у формуванні влади, пропорційна система створили умови для посилення структуризації суспільства та парламенту, а також

формулювали нові завдання, вирішення яких зможе забезпечити партіям успіх на наступних виборах.

На **сучасному етапі** розвитку партійної системи України за результатами виборів 2012 р. відбуваються певні зміни. Повернення до змішаної системи голосування знизило ефект до партійної структурації від попереднього застосування пропорційної виборчої моделі. В результаті виборів 2012 р. до парламенту пройшли представники Партії регіонів, ВО «Батьківщина», Політичної партії «УДАР Володимира Кличка», КПУ, ВО «Свобода», які сформували відповідні фракції, 31 депутат у ВРУ VII скликання є позафракційним. Таким чином, партійна система зробила певний «відкат» з поміркованого плюралізму до поляризованого. Про це свідчить наявність крайньо правих та лівих партій у парламенті, неспроможність політичних сил домовитися, що призводить до політичної кризи.

Так, зі 100 днів функціонування новообраної у 2012 р. Верховної Ради України лише вісім днів депутати активно приймали закони, інший час діяльність парламенту було заблоковано представниками опозиції. В результаті такої роботи було прийнято лише дев'ять законів. Зауважимо, що за цей час на діяльність ВРУ було витрачено 230 мільйонів гривень. Тобто виходить, що один закон обійшовся українським платникам податків у 7,6 мільйона гривень (!).

Таким чином, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що Україна прагне стати країною з партійною системою обмеженого мультипартизму, але існує ряд факторів, що гальмують цей процес: нерозвиненість «середнього класу», відсутність толерантності у взаємовідносинах між політичними партіями, зростання залежності від груп тиску, ослаблення зв'язків та нерегулярність контактів з виборцями.

3. Сучасні проблеми та перспективи реалізації партійної моделі

Становлення політичної системи України визначається комплексом економічних та соціально-політичних чинників, що впливають на організацію партійних форм вираження групових і суспільних інтересів у сфері влади і політики, характер і зміст цілеспрямованої діяльності партій та їхні взаємини. Взаємодія політичних партій в Україні ґрунтується на співвідношенні національних та геополітичних складових ідеології – національних, проросійських та прозахідних пріоритетів. Важливу роль відіграє також визначеність партій з питань приватної власності, зокрема на землю.

Фактори та умови, що впливають на становлення партійної системи в Україні, можна поділити на три основні блоки:

1. Соціально-економічні – перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і цінностей існування, соціальна і політична поляризація суспільства, маргіналізація значної частини громадян країни; формування і

функціонування впливової системи лобіювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої і виконавчої влади, зрощування економічної та політичної еліт, посилення впливу різноманітних економічних структур на процес виникнення і діяльність політичних партій.

2. Політико-правові – незавершеність процесу правової інституалізації системи державної влади, політико-правова невизначеність статусу, ролі та умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин з Президентом, урядом України, більшістю парламенту; орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики, загальна недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики.

3. Політико-культурні – посттоталітарний характер суспільства, брак демократичних партійно-політичних державних традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян, колективних форм захисту і реалізації суспільних та групових інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі та масовій суспільній свідомості населення.

Не тільки політики, але й суспільство поступово починають усвідомлювати необхідність розвитку партій. Тільки на партійній або на партійно-коаліційній основі можливе формування тієї команди, тієї більшості, яка здатна взяти не тільки владу, але й реальну відповідальність за те, що відбувається, і за перетворення в реальність конкретної програми дій.

Сьогодні в Україні практично немає партій, які б відповідали даному критерію. Навіть наймасовіші, порівняно з іншими, партії та партійні блоки сьогодні вельми далекі від можливостей отримати самостійну більшість у парламенті та вплинути на формування уряду. Водночас подальше проведення парламентських виборів на партійній основі буде сприяти підвищенню ролі партій, примусить політично визначитися частину владної номенклатури і, нарешті, наблизитися до загального для країн Європи механізму партійно-політичної конкуренції.

Відсутність в Україні партій з чіткою дисципліною щодо парламентського голосування значно знижує ступінь раціональності та керованості політичної системи в цілому.

Вагомим фактором стабілізації партійної системи в Україні стало створення достатньої правової бази існування партій. Хоча і з великим запізненням, лише на десятому році існування незалежної держави, 5 квітня 2001 р., Верховна Рада України прийняла Закон «Про політичні партії в Україні». Президент України Л. Кучма підписав закон 25 квітня 2001 р. Таким чином було закінчено політико-правову дискусію, яка тривала навколо визначення статусу політичних партій в Україні. Відповідно до нового Закону, політичною партією вважається «zareєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у

виборах та інших політичних заходах».

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії має бути підтримане підписами не менш як 10000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України.

Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Протягом шести місяців з моменту реєстрації політична партія забезпечує утворення та реєстрацію в органах юстиції своїх обласних, міських та районних організацій у більшості областей України. У разі невиконання цієї вимоги або у разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих документах, а також у разі не висування партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва.

Закон забороняє політичним партіям мати свої воєнізовані формування. Діяльність політичних партій може бути припинена лише на підставі рішення суду. Членство в політичній партії є фіксованим, при цьому обов'язковою є наявність заяви громадянина України про бажання стати членом цієї партії. Членами партії можуть бути громадяни з правом голосу на виборах (з 18 років), окрім суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, співробітників Служби безпеки України, а також військовослужбовців. Не допускається створення та діяльність структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності. Зокрема можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань суспільного життя; обґрунтовувати та оприлюднювати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розглядання відповідними органами в установленому порядку.

Розвиток українського суспільства впродовж останніх років визначався глибинними трансформаційними процесами. В контексті переходу до парламентсько-президентської форми правління, особливої ваги набирають політичні партії, значно підвищується їх роль та відповідальність за перебіг політичного процесу.

Станом на січень 2013 р. Міністерство юстиції України зареєструвало 200 політичних партій. Використання пропорційної системи виборів прискорило процеси структуризації та консолідації українського партійного

простору. Необхідність формування парламентської більшості стала своєрідним викликом для партій – тестом на здатність ефективно працювати в межах нової моделі української політичної системи.

Як визначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, з-поміж значної кількості політичних сил виділилися організаційно та фінансово потужні та відносно стабільні структури, спроможні боротися за представництво у Верховній Раді та брати участь у формуванні уряду. Такі політичні сили набули, крім усього іншого, кількох принципово нових рис, що суттєво відрізняють їх від позапарламентських українських партій. Серед них:

1. Орієнтація на регіонально локалізовану електоральну базу з притаманними їй соціокультурними та територіальними особливостями. На відміну від лабільних партійно-електоральних уподобань 1990–х – першої половини 2000-х рр. (це не стосується виборців «правих» та «лівих» партій) в Україні фактично вперше намітилася тенденція щодо тривалої підтримки виборцями окремих політичних сил, самоідентифікації з ними та орієнтації на них.

2. Інтенсивне розширення провідними політичними партіями своєї регіональної мережі, що було пов'язано як із зростанням їх популярності (кожної у своїй електоральній ніші), так і з впровадженням пропорційної системи виборів до місцевих рад.

3. Персоніфікація партійно–політичного життя, виразна залежність політичних сил від популярності їх лідерів, використання останніх як ключового електорального ресурсу (винятком стала лише КПУ).

Слід відзначити суперечливість процесів структуризації партійного простору у 2005-2009 рр. Так, **важливим аспектом політичного життя стало поширення практики створення виборчих блоків** – консолідованих політичних формувань, що перебирали на себе основну увагу виборців. Разом із поступовим зменшенням кількості суб'єктів формування парламентських фракцій збільшувалася кількість виборчих блоків у парламенті (у Верховній Раді VI-го скликання з п'яти переможців парламентських виборів три є блоками). З іншого боку, незважаючи на тенденцію створення виборчих блоків, кількість партій, представлених у парламенті, суттєво не зменшилася (Таблиця 5.1.).

Таблиця 5.1.

Кількість виборчих блоків політичних партій, що перемогли на виборах

Рік виборів до ВР України	Блоки у виборчому процесі (загальна кількість учасників)	Блоки-переможці	Партії у складі виборчих блоків-переможців (загальна)

			кількість)
1998	9	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»	2
2002	12	1. Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», 2. «За Єдину Україну!», 3. «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	19
2006	17	1. «Наша Україна» 2. Блок Юлії Тимошенко	8
2007	10	1. «Наша Україна – Народна Самооборона», 2. Блок Юлії Тимошенко, 3. Блок Литвина	14

Найчастіше поява блоків зумовлена відсутністю у партій власної широкої та активної регіональної мережі, необхідних кадрових та матеріальних ресурсів, нечисленністю партій. Це не дозволяло їм самостійно брати участь у виборчих кампаніях, особливо загальнонаціональних.

Друга причина – підтримка певного політичного лідера в разі відсутності в нього власної партії. Такий блок до назви зазвичай брав ім'я свого лідера (наприклад, Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – вибори 2002 р.).

Наступна причина – намагання зібрати в рамках одного блоку якнайбільше партій, близьких одна до одної за ідеологією та електоратом. Саме такою була мотивація створення блоків «Наша Україна» (вибори 2006 р.) та «Наша Україна – Народна Самооборона» (2007 р.).

Збільшення кількості партійних блоків у парламенті та зростання загальної кількості депутатів, обраних саме за списками блоків, однозначно негативно позначилося на стабільності роботи Верховної Ради України. Зокрема, значна кількість партій у складі деяких фракцій ускладнювала процес формування коаліційної більшості у парламенті. Можна припустити, що саме невдалий досвід діяльності блоку НУ–НС став одним з ключових чинників стрімкого зниження його рейтингу.

Отже, поширення практики створення блоків можна розглядати як чинник ускладнення подальшого розвитку політичних партій в Україні. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада

2011 р. заборонив участь у виборах виборчих блоків партій, тим самим розпочавши в Україні процеси злиття політичних сил.

Так, напередодні виборів до ВРУ 5 березня 2012 р. у прес-службі «Народного Руху України» повідомили про об'єднання зусиль на виборах до парламенту. Відповідний документ представили перший заступник Голови партії «Батьківщина» Олександр Турчинов і голова НРУ Борис Тарасюк. Партії домовились висувати одних кандидатів у мажоритарних округах і йти на вибори по партійному списку «Батьківщини». А вже наприкінці березня про наміри об'єднатися з «Батьківщиною» і створити єдину опозиційну політичну сили для перемоги на виборах заявили лідери «Фронту змін» А. Яценюк та «Народної самооборони» Ю. Луценко.

17 березня 2012 р. на другому засіданні другого з'їзду партії «Сильна Україна» було прийнято рішення про об'єднання її з Партією регіонів. А лідер «Сильної України» С. Тігіпко був обраний заступником Голови Партії регіонів. Таким чином, регіонали збільшили власний електорат за рахунок прихильників «Сильної України».

Основна проблема нинішнього етапу розвитку партійної системи України має структурний характер. Сьогодні фактично всі провідні політичні сили (партії та блоки), що сформували своє «політичне обличчя» саме в процесі політичної боротьби впродовж 2002-2008 рр., опинилися у ситуації кризи, що проявляється передусім у **зниженні їх популярності.**

Іншою ознакою кризи існуючої партійної системи є зниження довіри до політичних партій взагалі. Рівень довіри до політичних партій у динаміці 2005-2009 рр. має такий вигляд (Таблиця 5.2.):

Таблиця 5.2.

Рівень довіри до політичних партій у динаміці 2005–2009 рр.

Період	Повністю довіряю (%)	Скоріше довіряю (%)	Скоріше не довіряю (%)	Повністю не довіряю (%)	Важко відповісти (%)
Березень 2013 р.	3,2	17,3	42,8	27,3	9,3
Квітень 2011 р.	2,2	13,5	48,5	28,6	7,2
Березень 2009 р.	0,4	8	37,6	48,4	5,5
Березень 2007 р.	3,9	14,6	43,2	30,1	8,2

Провідним політичним силам в Україні притаманні наступні риси:

- надмірна персоніфікація процесу партійного будівництва, вождізм у партіях і депутатських фракціях, їх недемократичність;

- використання закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійними лідерами права формувати перелік кандидатів у народні депутати. Це своєю чергою стимулює політичну корупцію та перетворює народних обранців на безініціативних, цілковито підконтрольних партійному лідеру осіб;

- недемократичний характер внутрішньопартійних процесів. Аналіз статутних документів парламентських партій свідчить, що первинні (низові) осередки лише розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Але списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. При цьому процедура формування списків кандидатів у депутати чітко не прописана ані у статутних документах політичних партій, ані на законодавчому рівні. За статутами деяких партій дуже широкі повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки у деяких випадках передбачено, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва;

- значна залежність партій від фінансової підтримки з боку бізнес-структур і як наслідок поширення лобізму та корупції, олігархізація партійних структур, зрощення політичної еліти з економічною;

- неадекватне представництво політичними партіями українського суспільства в представницьких органах влади, відірваність виборців та політичної еліти від своїх виборців та їх потреб;

- слабка ідеологічна визначеність, в цілому формальний підхід до розробки та реалізації партійно-політичних програм, часте розходження заявлених цінностей з реальною діяльністю партій;

- широке використання популізму, маніпулятивних політичних технологій як засобу розширення власної електоральної бази;

- зниження довіри виборців до політичних партій як інституцій та представницької демократії загалом.

Література основна

1. Закон України «Про політичні партії в Україні» : за станом на 24 березня 2006 р. — К. : Парламентське вид-во, 2006. — 24 с. — (Бібліотека офіційних видань).

2. Конституція України. — К. : Український центр правничих студій, 2006. — 104 с. — (Офіційне видання).

3. Обушний М. І. Партологія : [навч. посібник] / [М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; за ред. М. І. Обушого]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.

4. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : [навч. посібник] / [Ю. С. Ганжуров,

В. В. Лісничий, О. В. Радченко] ; [ред. кол. : Є. А. Афонін]. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Навчальне видання).

5. Примуш М. В. Парти́йна та виборча система України / Микола Примуш // Польща і Україна – спроба аналізу політичної системи. — Варшава : ELIPSA, 2011. — С. 309–322.

6. Романюк А. Парти́ї та електоральна політика / Романюк А., Шведа Ю. — Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. — 348 с.

7. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [Навч. посібник] / Шведа Ю. Р. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

Література додаткова

1. Ворона В. Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні : [монографія] / В. Ворона. — Х. : Магістр, 2008. — 184 с.

2. Гонюкова Л. Модель сучасної політичної партії / Лілія Гонюкова // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. — 2010. — № 2. — С. 16—21.

3. Зеленько Г. І. Основні принципи організаційного оформлення політичної партії / Г. І. Зеленько // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 2. — С. 8—17.

4. Каплан Ю. Стан розвитку партійної системи України : оцінки населення / Ю. Каплан // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 71—75.

5. Конончук С. Г. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Г. Конончук, О. А. Ярош, С. А. Горобчишина ; Укр. незалежний центр політ. дослідж. — К. : Агентство «Україна», 2009. — 80 с.

6. Парти́йна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 5. — С. 2—33.

7. Статистичні дані [Електронний ресурс] : сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. — Режим доступу : <http://www.razom.org.ua>.

8. Третяк А. С. Етапізація становлення та розвитку партійної системи сучасної України / А. С. Третяк, Ю. М. Сидоренко // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць / гол. ред. Вашкевич В. М.]. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 91—97.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначить передумови формування української багатопартійності.
2. Які чинники сприяли появі в сучасній Україні політичних партій?
3. Проаналізуйте основні етапи формування української партійної системи.
4. Розкрийте основні проблеми, що виникають при функціонуванні політичних партій в Україні.
5. Охарактеризуйте тенденції розвитку партійної системи сучасної України.

Теми доповідей та рефератів

1. Розвиток політичних партій в Україні на рубежі XIX-XX ст.
2. Опозиція та її роль у політичній системі українського суспільства.
3. Еволюція розвитку партійної системи сучасної України.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Який тип партійної системи є, на Ваш погляд, найбільш ефективним в Україні?
2. Охарактеризуйте діяльність найбільш впливових політичних партій в Україні.
3. Порівняйте електоральну ефективність лівих, правих та центристських політичних партій в Україні.
4. Запропонуйте модель ідеальної політичної партії в Україні, спираючись на організаційну та ідеологічну складові.

Тема 6. СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ

Мета: проаналізувати світовий досвід законодавчого регулювання діяльності політичних партій. Дослідити основні нормативно-правові акти, що унормовують функціонування політичних партій в Україні. Визначити різницю між адміністративними та політичними посадами.

Ключові слова: Конституція, закон, політична партія, правове регулювання, політична посада, адміністративна посада.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Світовий досвід створення законодавчої бази функціонування партій
2. Політико-адміністративні засади діяльності політичних партій в Україні

3. Політичні посади в Україні. Розмежування адміністративних та політичних посад

1. Світовий досвід створення законодавчої бази функціонування партій

З методологічної точки зору, дуже важливим здається з'ясування різних підходів щодо місця і ролі політичних партій, які існують у законодавстві країн світу.

Перший підхід, який характерний для країн англосаксонської системи права, пов'язаний з концепцією партії як «приватної справи», «клубу» громадян по інтересах. У законодавстві США, Канади, деяких інших країн немає положень про партії, немає і спеціальних законів про них (у федеральному законодавстві США, наприклад, використовують терміни «комітети політичних дій» або «політичні комітети»). В Конституції Індії, де переважають традиції англосаксонського права, про партії згадується у 52 поправці (1985 р.) у зв'язку з фіксацією припису про те, що при переході з однієї партії в іншу, член парламенту втрачає мандат. І все ж за останні роки й у цих країнах з'явилися закони, які присвячені окремим сторонам діяльності політичних партій (особливо щодо їх участі у виборчій компанії).

Другий підхід притаманний країнам романо-германської системи права. В Конституціях ФРН 1949 р., Франції 1958 р., Португалії 1976 р., Іспанії 1978 р., у багатьох основних законах постсоціалістичних держав (Конституції Болгарії 1991 р., Румунії 1991 р., Білорусі 1996 р. та ін.) містяться розгорнуті положення про роль і місце політичних партій у житті суспільства. Наприклад, п. 1 ст. 21 Основного закону ФРН містить припис: «Партії сприяють формуванню волі народу». А п. 1 ст. 47 Конституції Португалії вбачає роль партії у «формуванні народної волі та організації політичної влади». Деякі конституції трактують партію ширше – як «основний елемент політичної діяльності» (ст. 6 Конституції Іспанії). Конституції цієї групи країн фіксують також і деякі принципи організації та діяльності політичних партій.

Третій підхід існує у деяких тоталітарних державах. Конституції прямо встановлюють однопартійність, усі інші партії, крім правлячої, забороняються (зокрема, так було до 1990 р. в Демократичній Республіці Конго).

Четвертий підхід до визначення місця і ролі партій у житті суспільства застосовується у деяких країнах мусульманського фундаменталізму. У таких країнах заборонені всі політичні партії, як такі, що порушують єдність умми – мусульманської громади (Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія).

П'ятий підхід використовується в умовах авторитарних і тоталітарних режимів і полягає в тому, що законодавчо закріплюється тільки певна кількість партій або партії певного профілю, які мають репрезентувати

головні течії політичної думки, усі решта партій забороняються. Так, у Бразилії після військового перевороту 1964 р. протягом чверті століття були дозволені тільки дві партії: одна проурядова, інша – опозиційна; дві партії були «дозволені» Конституцією Нігерії 1989 р., у Сенегалі у 80-х рр. кількість партій обмежено цифрою «чотири», тобто основними напрямками суспільної думки, включаючи і марксистсько-ленінський.

Не менш важливим моментом у правовому регулюванні статусу політичних партій є закріплення на конституційному рівні демократичних принципів утворення та діяльності усіх партій. Насамперед, у зарубіжних країнах конституції закріплюють принцип вільного утворення та діяльності партій, як найважливішого критерію демократії (ст. 4 Конституції Франції, ст. 6 Конституції Іспанії, ст. 3 Конституції Угорщини та ін.). Зокрема, у згаданій статті французького Основного закону міститься таке положення: «Політичні партії та угруповання... створюються і здійснюють свою діяльність вільно». А п. 1 ст. 3 Конституції Угорщини передбачає: «У Республіці Угорщина можуть вільно створюватися і вільно функціонувати політичні партії за умови додержання Конституції та конституційних законів». Аналогічні положення зафіксовані також у ст. 49 Конституції Італії, ст. 47 Конституції Португалії, ст. 29 Конституції Греції.

Нерідко конституції формулюють умови, при яких політичні партії можуть користуватися правом на вільну діяльність. Зокрема, вказують на необхідність поважання «принципу національного суверенітету і демократії» (ст. 4 Конституції Франції). У більшості випадків основні закони забороняють створення і діяльність об'єднань, цілі та дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу, створення збройних формувань, а також організацій фашистського толку (наприклад, ст. 13 Конституції Російської Федерації, ст. 46 Конституції Португалії, § 14 розд. 2 Форми правління Швеції). Їх недотримання дає підстави для визнання партій антиконституційними, що призводить до їх заборони.

Практично в усіх державах діяльність антиконституційної та нелегальної партії переслідується за законом (в Індонезії, Туреччині – заборонені комуністичні партії, у ФРН – деякі екстремістські партії). Сказане дозволяє зробити такий висновок: у демократичних державах і державах, які стали на шлях демократизації, обмеження свободи політичних партій шляхом законодавчої зборони їх окремих видів має своєю головною метою захист демократії. Воно спрямовано переважно проти тих партій, які виступають за її ліквідацію і встановлення тоталітарного режиму у будь-яких його формах.

Конституції і особливо законодавство більшості сучасних держав чільне місце надають регламентації порядку набуття політичними партіями легального статусу, а в деяких – і самому процесу їх утворення. У спеціальній літературі говориться про існування трьох основних способів набуття політичними партіями легального статусу: явочний, дозвільний та

явочно-реєстраційний, які ж, звичайно розрізняються за ступенем обмеження свободи утворення партій.

Явочний спосіб або порядок характеризується тим, що політична партія утворюється вільно, без попереднього дозволу державних органів і визнається легальною уже в силу самого факту її утворення. Суть такого порядку утворення політичних партій найкраще сформульований в ухвалі Конституційної ради Франції від 16 липня 1971 р. про свободу асоціацій: «Є конституційний принцип, згідно з яким асоціація існує тільки за волею своїх засновників. Установлення попереднього контролю для визнання деяких із них законними суперечить цьому принципу і тому є неконституційним». Такий порядок гарантує формально необмежену свободу утворення політичних партій і існує переважно у країнах, які не мають спеціального закону про партії (Великобританія, Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швеція – на європейському континенті, а також Австралія, Індія, Канада, Нова Зеландія, США).

Дозвільний спосіб (порядок) полягає в тому, що для проведення заходів щодо створенні партії (скликання установчого з'їзду, національної конференції, на яких конститується партія) необхідно отримати попередній дозвіл державного органу. Такий порядок притаманний авторитарним і тоталітарним режимом. Але в деяких країнах він запроваджувався як тимчасовий захід, зумовлений винятковими обставинами. Так, він діяв в Австрії після звільнення країни від фашистської окупації в 1945-1949 рр., в Єгипті при переході від однопартійної системи до багатопартійної (1976-1978 рр.).

Явочно-реєстраційний спосіб (порядок) характеризується двома рисами: політичні партії утворюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають легального статусу шляхом реєстрації у компетентному державному органі. Такий порядок діє у більшості сучасних держав, зокрема в Австрії, Італії, Іспанії, Португалії, ФРН, усіх постсоціалістичних державах. Щоб отримати права юридичної особи (брати участь у виборах від свого імені, видавати свої газети, придбати власність тощо), партія повинна бути зареєстрованою (у різних країнах по-різному – в міністерстві юстиції, внутрішніх справ, суді столиці держави). Для реєстрації необхідно подавати до компетентних органів: заяву (зі сплатою державного мита, гербового збору), установчий протокол, програму і статут партії, список обраних керівників із вказівкою професії, адреси тощо.

Законодавство країн, які передбачають явочно-реєстраційний порядок утворення політичних партій, установлює ряд вимог, дотримання яких є необхідною умовою набуття ними легального статусу.

По-перше, це вимоги, які стосуються природи і характеру політичних партій. Так, не підлягають реєстрації партії, створення і діяльність яких згідно з конституцією і законом заборонені. У країнах, що розвиваються, а також у деяких постсоціалістичних державах (наприклад, Росія) загальним

для законодавства є вимога про загальнонаціональний характер політичної партії.

По-друге, це вимоги до чисельності членів політичної партії. Наприклад, у Гвінеї-Бісау та Танзанії для цього вимагається, щоб об'єднання нараховувало не менш 2 тис. осіб., у Португалії петиція про реєстрацію партії повинна бути підписана не менш, ніж 5 тис. осіб старше 18 років; у Словаччині та Чехії така петиція підписується не менш, ніж 1 тис. виборців; а у Мексиці кількість членів політичної партії не може бути менше 65 тис.

По-третє, це вимоги, які стосуються організаційної побудови політичних партій (загальні принципи організації, назву, статут тощо). За приклад може служити Закон про партії ФРН, який, вимагає, щоб назва партії відрізнялась від назв інших політичних партій, які вже існують. Разом із загальною компетенцією партійних органів у цьому законі встановлюється обов'язок партійних організацій земель проводити партійний з'їзд не менше одного разу в два роки, заслуховувати на ньому звіти партійних органів, прийняти по них ухвали, обирати керівництво політичних партій (голову, заступників, членів колегіальних органів). Закон також містить норми – вимоги стосовно програм і статутів партій. Зокрема, статут партії повинен містити назву, емблему організації, вказувати на сферу її діяльності, права й обов'язки членів партії, заходи партійного стягнення і заохочення, склад і повноваження керівних партійних органів, порядок прийняття і скасування партійних рішень, а також способи подолання внутріпартійних розбіжностей і розв'язання спорів.

Звичайно, наявність у політичній партії легального статусу, незалежно від порядку його набуття, ще не означає, що у подальшому її діяльність не може бути обмежена або взагалі припинена. Як зазначає німецький державознавець Ф. Куніг, «право на виникнення аж ніяк не виключає ізолюваного від нього права на існування, тобто відсутнє «право на безконтрольний вільний розвиток партій», або їх «необмежене власне право». Чи не найбільш суттєвим обмеженням «права на існування» є призупинення і припинення діяльності політичної партії.

Призупинення діяльності політичної партії – це тимчасовий захід, який застосовується до неї в якості санкції за порушення певних правових приписів. Таку санкцію передбачає законодавство багатьох держав (Габону, Грузії, Латвії, Молдови, Іспанії, Росії, Угорщини та ін.). воно регламентує такі питання, як підстави для призупинення діяльності партій, його строки і правові наслідки, порядок прийняття відповідного рішення та його оскарження.

Аналіз зарубіжного законодавства свідчить, що найбільш розповсюдженою підставою для призупинення діяльності політичної партії є порушення конституції, законів і статутних цілей. Наприклад, ст. 42 Федерального закону «Про громадські об'єднання РФ» передбачає, що діяльність громадського об'єднання може бути призупинена у випадку

порушення федеральної конституції, федерального законодавства, конституцій і статутів суб'єктів федерації, положень закону про заборонені види об'єднань, а також учинення дій, що суперечать статутним цілям. Зустрічаються й інші конкретні підстави, як наприклад: обов'язок надати фінансові звіти (Камерун); отримання політичною партією засобів із-за кордону (Габон); банкрутство (Мозамбік); серйозні порушення громадського порядку (Бенін).

Порядок припинення діяльності політичних партій (за термінологією деяких законів – ліквідація) чітко регламентується у законодавстві більшості сучасних держав. Законодавство встановлює дві процедури: а) примусове припинення діяльності політичних партій за рішенням державних органів; б) добровільне припинення діяльності політичних партій у результаті саморозпуску, поділу або злиття. Характерною рисою законодавства багатьох сучасних держав є чітке визначення правових підстав для розпуску політичних партій. і хоча відповідні положення конституцій і спеціальних законів є досить різними за своїм змістом, можна виділити ряд підстав, які отримали широке визнання. По-перше, підлягають розпуску політичні партії, створення і діяльність яких заборонені конституцією і законом (мова йде про легально утворені політичні партії, діяльність яких у подальшому може набути протиправного характеру). Відповідні положення можна знайти зокрема у законодавстві Анголи, Болгарії, Бразилії, Грузії, Росії та інших держав.

По-друге, невиконання партією покладених на неї обов'язків. Така підстава сформульована в законодавстві Бразилії, Гани, Гвінеї, Нікарагуа, Сенегалу. Так, сенегальський закон встановлює, що політична партія може бути розпущена, якщо порушує обов'язки, передбачені ст. 3 конституції (обов'язки поважати принципи демократії і національного суверенітету).

По-третє, дотримання вимог щодо відповідності організації політичної партії демократичним принципам (наприклад, в Анголі, Албанії, Іспанії, Туреччині, ФРН). У ФРН, Основний закон (§ 1 ст. 21) передбачає, що внутрішня організація партій «повинна відповідати демократичним принципам».

Поряд з цими у ряді країн передбачаються й інші підстави для розпуску партій (наприклад, в Анголі, Мозамбіку це – банкрутство партії, уругвайський закон 1982 р. передбачав, що підлягає розпуску партія, яка не отримала на парламентських виборах жодного мандата).

Сучасне законодавство про політичні партії зарубіжних країн передбачає різні правові наслідки політичного характеру, які тягнуть за собою розпуск партії. Це, насамперед, забороняється створення політичних партій або організацій, які б замінили попередню (наприклад, у Нікарагуа, ФРН). По-друге, депутати представницьких органів, які є членами забороненої партії, автоматично втрачають свої мандати. Це положення

прямо передбачено ст. 19 Конституції Чилі, ст. 117 Закону про політичні партії Бразилії, § 45 Федерального закону про вибори ФРН.

По-третє, у деяких державах право керівників і членів розпущеної партії на участь у створенні та діяльності інших політичних партій може бути обмежене. Так, ст. 69 Конституції Туреччини встановлює, що засновники і керівники на всіх рівнях розпущеної партії не можуть бути засновниками і керівниками нової політичної партії.

У Європейських інституціях багато уваги приділяється функціонуванню політичних партій у країнах Європи. Однією з найавторитетніших серед них є Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія).

Європейська комісія за демократію через право (European Commission for Democracy through Law), більше відома як Венеціанська комісія (The Venice Commission), була заснована в 1990 р. після падіння Берлінської стіни. Вона відіграла провідну роль у прийнятті у Східній і Південній Європі конституцій, що відповідають стандартам конституційної спадщини Європи. Ця комісія задумувалась як інструмент для надзвичайної розробки конституційного законодавства під час революційних змін. Її діяльність еволюціонувала, у міру того як перевороти поступилися місцем поступовим змінам. Комісія в цей час працює як експертна й дослідницька структура ПАРЕ у сфері розвитку конституційного законодавства.

Робота Комісії будується за трьома напрямками:

- допомога європейським країнам у розробці конституційного законодавства;
- проведення порівняльних досліджень у цій області;
- аналіз функціонування конституційного правосуддя в європейських країнах.

Правова допомога й експертиза законодавства або окремих правових актів провадиться тільки на прохання самої країни.

Венеціанська комісія складається з «незалежних експертів, які досягли міжнародної популярності завдяки досвіду роботи в демократичних установах або внеску в розвиток юридичної й політичної науки». Члени Комісії – вчені, фахівці в галузі конституційного або міжнародного права, судді вищого або конституційного суду, члени національного парламенту.

Членів Комісії призначають держави, що входять у Раду Європи, на чотири роки. Членами Ради Європи є: Албанія, Андорра, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Боснія та Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Чеська Республіка, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мальта, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сан-Марино, Сербія й Чорногорія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Македонія, Туреччина, Україна й Велика Британія.

Основне завдання Комісії полягає в тому, щоб виробити рекомендації з конституційних питань для конкретних країн, забезпечити так звану «конституційну швидку допомогу». Однак у Комісію може також надійти прохання про проведення дослідження від Комітету Міністрів Ради Європи, Парламентської асамблеї, Конгресу місцевої й регіональної влади Європи або Генерального секретаря. Наприклад, від ПАРЄ до комісії надходило прохання провести експертизу української конституції.

Комісія не виносить вердиктів, не видає директив, а готує рекомендації.

На прохання Генерального секретаря Ради Європи Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) провела дослідження щодо заборони політичних партій і аналогічних заходів.

З метою вивчення ситуації в різних державах Венеціанська комісія попросила країни, які співпрацюють із нею, відповісти на низку запитань (заповнити анкету) про заборону політичних партій, зважаючи на норми, що забороняють політичні партії або передбачають подібні заходи. 40 країн Європи відповіли на запитання анкети.

Слід звернути увагу насамперед на висновки, зроблені за підсумками цього дослідження:

- а) діяльність партій гарантується принципом свободи асоціації;
- б) у низці країн є можливість санкцій стосовно політичних партій, які не дотримуються певних норм, шляхом їхньої заборони й розпуску;
- в) процедура, що регулює заходи щодо обмеження діяльності політичних партій свідчить про прагнення влади поважати принцип свободи асоціації.

Комісія на 35-й пленарній сесії, що відбулася у Венеції 12–13 червня 1998 р., прийняла доповідь про заборону політичних партій і аналогічних заходів (CDL-INF(98)14), в якій зазначалося, що у різних державах мають місце різноманітні підходи до такого питання. Ціль Керівних принципів – установити загальні підходи для всіх держав – членів Ради Європи й інших країн, що визначають цінності, відображені в Європейській конвенції про права людини. Цей документ є не тільки ефективним інструментом міжнародного права, а й «конституційним інструментом європейського громадського порядку».

Обидва документи (Керівні принципи заборони політичних партій і Пояснювальний меморандум до них) були прийняті на сесії у Венеції 10–11 грудня 1999 р. і направлені Парламентській асамблеї й Генеральному секретареві Ради Європи.

Керівні принципи заборони політичних партій і аналогічних заходів:

1. Держави повинні визнавати право кожної особи на свободу об'єднання у політичні партії. Це право включає свободу мати політичні думки й одержувати та поширювати інформацію без перешкод із боку

державної влади й незалежно від кордонів. Вимога реєстрації політичних партій не розглядається як порушення цього права.

Тому звичайна практика європейських держав, що потребує реєстрації політичних партій, навіть якщо її розглядати як обмеження права на свободу асоціації й свободу вираження думки, не є порушенням прав, які гарантуються ст. 11 і 10 Європейської конвенції про права людини. У той же час будь-яке обмеження має відповідати принципам законності та пропорційності. Така стаття не перешкоджає державам здійснювати ліцензування радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Будь-які обмеження основних прав людини, що здійснюються через діяльність політичних партій, мають відповідати положенням Європейської конвенції про права людини та іншим міжнародним договорам як за нормальних, так і за надзвичайних обставин.

Реалізація цих свобод, що накладає обов'язки й відповідальність, може бути пов'язана з формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, встановленими законом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, з метою запобігання безпорядку і злочинів, для охорони здоров'я й моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або забезпечення авторитету й неупередженості правосуддя.

Держави не можуть накладати обмеження на підставі тільки свого внутрішнього законодавства та ігноруючи міжнародні зобов'язання. Такий підхід підтверджується практикою Європейського суду з прав людини.

3. Заборона або насильницький розпуск політичних партій може бути виправданий тільки у тому разі, якщо ці партії проповідують насильство або повалення демократичного конституційного ладу, тим самим підриваючи права й свободи, що гарантуються конституцією. Той факт, що партія виступає за зміну конституції мирним шляхом, не може бути підставою для її заборони або розпуску.

Виклик існуючому ладу не має розглядатися у вільній демократичній державі як правопорушення, що підлягає покаранню. Кожне демократичне суспільство повинно мати інші механізми захисту демократії та основних свобод, що діють через такі інструменти, як вільні вибори, а в деяких країнах референдуми, на яких можна висловлювати ставлення до будь-якої зміни конституційного ладу.

4. Політична партія як ціле не може відповідати за індивідуальну поведінку своїх членів, не санкціоновану партією в рамках її політичної, суспільної та партійної діяльності.

Жодна політична партія не має вважатися відповідальною за поведінку своїх членів. До будь-яких обмежувальних заходів, вжитих щодо політичної партії через поведінку її членів, мають бути докази того, що цей член партії діяв за її підтримки і така поведінка є результатом програми партії або її

політичних цілей. Якщо доказів немає або вони не можуть бути доведені, повну відповідальність несе член партії.

5. До заборони або розпуску політичних партій, як до особливо жорстких заходів, варто вдаватися максимально стримано. Перш ніж звернутися до компетентного судового органу із пропозицією заборонити або розпустити партію, уряди або інші державні органи мають, зважаючи на ситуацію у своїй країні, оцінити, чи справді ця партія загрожує вільному й демократичному політичному ладу та правам окремих осіб, або обмежитися менш радикальними заходами.

Компетентні органи повинні мати достатньо доказів того, що політична партія проповідує насильство (включаючи такі його специфічні прояви, як расизм, ксенофобія) або залучена до терористичної чи іншої підірвної діяльності.

Важливим фактором такого оцінювання є загальне становище у конкретній країні. Водночас мають також враховуватися стандарти демократичної європейської практики. Навіть у разі надзвичайного стану мають дотримуватися міжнародні зобов'язання, усі заходи надзвичайного характеру мають чітко обмежуватися за часом згідно зі ст. 15 Європейської конвенції про права людини, яка передбачає, що такі відступи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави (п. 1) і носять тимчасовий характер (п. 3).

Влада держави має також вирішити, чи можна виправити положення шляхом інших заходів, таких, як штрафи або адміністративні покарання, або шляхом судового переслідування окремих членів політичної партії, що беруть участь у такій діяльності.

6. Правові заходи, спрямовані на заборону або насильницький розпуск політичних партій, мають бути результатом судового рішення про неконституційність цих партій, носити надзвичайний характер і відповідати принципу пропорційності. Будь-який подібний захід має ґрунтуватися на достатніх доказах того, що сама партія, а не тільки її окремі члени дбають про політичні цілі, використовуючи або готуючись використовувати неконституційні засоби.

7. Рішення про заборону або розпуск політичної партії має приймати конституційний суд або інший компетентний судовий орган під час процедури, що надає усі гарантії належного процесу, відкритості й справедливого судового розгляду.

У забороні або розпуску політичних партій роль правосуддя є винятково важливою. На підставі доповіді Венеціанської комісії компетенція у цій сфері може належати різним судовим органам. В одних державах це виняткова компетенція конституційного суду, в інших – судів загальної юрисдикції.

Незалежно від того, який судовий орган має компетенцію у цьому питанні, перше завдання полягає в тому, щоб знайти в діяльності політичної

партії невідповідність з конституцією. Суд повинен розглянути докази, представлені проти політичної партії, і з'ясувати, чи вчинила вона серйозне правопорушення стосовно конституційного ладу. Якщо це так, компетентний судовий орган має ухвалити рішення щодо заборони або розпуску шляхом процедури, яка надає всі гарантії належного процесу, відкритості й справедливого судового розгляду з дотриманням норм Європейської конвенції про права людини.

2. Політико-адміністративні засади діяльності політичних партій в Україні

Політичні партії є головними інститутами політичної системи громадянського суспільства, без яких демократія не є дієздатною. У правовому розвинутому суспільстві політичні партії є інструментом здійснення цивілізованого процесу формування як законодавчої, так і виконавчої влади. Тому право на створення політичних партій є однією з базових свобод сучасних демократій. Саме поняття існування свободи створення політичних партій є правовою основою багатопартійної політичної системи, навіть якщо про неї ніде в правових актах не йдеться.

Регулювання правового статусу політичних партій та громадських об'єднань в Україні має два рівні – конституційний і поточний. До першого відносять Конституцію України, до другого – закони України «Про політичні партії в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про Центральну виборчу комісію», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» тощо. Водночас партії мають свій статут, який визначає не тільки характер партійного будівництва, а й норми внутрішньопартійної демократії.

Базовим актом, що визначає правовий статус політичної партії та основні засади її участі у виборчому процесі, виступає Конституція України, норми якої мають найвищу юридичну силу і пряму дію. У комплексі норм, безпосередньо закріплених у Конституції, слід особливо виділити дві групи: 1) ті, що визначають основи статусу політичної партії як суспільного об'єднання і суб'єкта публічної політики; 2) ті, що закріплюють основні виборчі стандарти і принципи організації виборчого процесу. Хоча Конституція не містить спеціального розділу про політичні партії, основи їх правового становища як громадського об'єднання і суб'єкта публічної політики закріплені в ряді її статей. Системний зв'язок норм, що містяться в Конституції, дозволяє виявити основні елементи правового статусу політичних партій, які можуть бути конкретизовані в поточному законодавстві при умові повної відповідності його норм конституційним положенням і нормам міжнародного права.

До найважливіших положень Конституції, що закріплює основи правового статусу партії, слід віднести визнання політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборону на встановлення будь-якої ідеології у якості обов'язкової (ст. 15), проголошення рівності громадських об'єднань перед законом (ст. 36), заборону на створення і діяльність громадських об'єднань, цілі або дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу і порушення цілісності України, підрив безпеки держави, створення збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, національної та релігійної ворожнечі (ст. 37).

Частина 1 ст. 36 Конституції України закріплює право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, а частина 4 даної статті забороняє примус громадян до вступу в будь-яке об'єднання. Право кожного громадянина на об'єднання відноситься до базових цінностей суспільства і держави, заснованих на принципах верховенства права і демократії, і включає в себе право вільно створювати об'єднання для захисту своїх інтересів і свободу діяльності громадських об'єднань. Проголосивши право громадян України брати участь в управлінні справами держави, обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 38), визнання самостійності місцевого самоврядування (ст. 7), обрання Президента України на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (ст. 103), терміни повноважень Президента України та Верховної Ради України (ст. 103, 76), Конституція в основних рисах визначила основні вектори діяльності політичних партій по сприянню формування політичної волі громадян через участь у виборах і в діяльності представницьких органів державної влади та муніципальних утворень.

У поточному законодавстві чітко визначені межі дій політичних партій. Конституційні норми сприяють зменшенню ваги радикальних партій, їхньому переходу на більш помірковані позиції. Політична партія в Україні створюється та діє лише зі всеукраїнським статусом. Рішення про її створення повинне бути підтримане підписами не менше 10 000 громадян, які мають право голосу, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України. Після запровадження відповідних норм партійна система відчувала позитивних змін – кількість виникаючих партій дещо скоротилася, а вже існуючі почали об'єднуватися.

Відповідно ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні», політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Однак політичні партії не можна зводити до рівня суспільно-

політичних об'єднань. Це організація, яка створена з метою постійного впливу на формування політичного курсу, для здобуття та здійснення державної влади конституційними методами. Вона діє постійно та має стабільну організаційну основу.

Закон України «Про політичні партії в Україні» було прийнято 05.04.2001 р., сьогодні діє його редакція від 12.12.2012 р., таким чином, до Закону вісім разів вносилися зміни, покликані сприяти вдосконаленню законодавчої бази функціонування політичних партій. У 2004, 2007, 2008 рр. Закон доповнювали змінами стосовно фінансування політичних партій: спочатку було започатковано державне фінансування діяльності політичних партій, яке реально надійшло до партій-переможців виборів до ВРУ 2006 р., наступного року фінансування було скасовано. У 2004 та 2005 рр. Закон доповнювався у зв'язку зі змінами виборчого законодавства.

Відповідно до внесених змін з 6 липня 2005 р. було запроваджено спрощений порядок формування первинних осередків партій: «Первинні осередки політичної партії, яким статутом політичної партії не надається право юридичної особи, легалізують свою діяльність шляхом письмового повідомлення про утворення до відповідного органу юстиції Міністерства юстиції України в 10-денний строк з часу їх утворення. Про своє утворення первинні осередки політичної партії повинні у вказаний строк повідомити також відповідні місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Відповідний орган юстиції Міністерства юстиції України, прийнявши документи про легалізацію, протягом трьох годин видає довідку про легалізацію первинних осередків політичної партії». Дана норма була спрямована на розбудову розгалуженої партійної структури, стимулювання розвитку партійних осередків на місцях. Теоретично, чим більше осередків має партія, тим більшу кількість громадян вона може охопити: у якості нових членів, прихильників партійної програми, активістів, лідерів думок, організацій громадянського суспільства. Це допомагає налагодити ефективну комунікацію між органами влади та громадянами, адже саме місцеві організації політичної партії знаходяться у найбільш тісному зв'язку з населенням. Проте ситуація склалася таким чином, що відбулось масове створення недієвих, віртуальних партійних осередків, які не виконували покладені на них функції. Тому дане доповнення не мало ефективного результату.

Інші дві зміни, внесені до закону, стосувалися членства у політичних партіях.

Активно дискутується у середовищі політологів та юристів питання внесення змін до Закону стосовно норм внутрішньопартійної демократії, від якої безпосередньо залежить процес формування виборчих списків партії. Закон України «Про політичні партії в Україні» не містить визначення внутрішньопартійної демократії, хоча передбачає відображення у статуті

партії необхідних демократичних засад організації партійного життя; механізми формування партійних коштів і державного контролю за фінансовою діяльністю партії; порядок її реєстрації; обмеження щодо утворення тощо. Питання, що стосуються внутрішнього повсякденного функціонування партій регулюються внутрішніми партійними документами, основним із яких є партійний статут. Він, у свою чергу, відповідно до закону, повинен прийматися та змінюватися її (партії) вищим представницьким органом (з'їзд, конференція); бути опублікованим; визначати порядок вступу до політичної партії та припинення членства в ній; права та обов'язки члена партії та інші повноваження; порядок скликання і проведення партійних зборів, конференцій та з'їздів політичної партії; формування керівних та виконавчих органів партії; механізми забезпечення участі політичної партії у виборчих кампаніях та керівництва депутатами-партійцями тощо.

Проте внутрішньопартійна демократія як основний напрям функціонування партії передбачає гарантовану можливість членів партії брати участь у процесах прийняття політичних рішень у площі матеріальних проблем, програм та долі партійних діячів і виступає способом формування внутрішньопартійної волі, що не знаходить відображення у сучасній законодавчій базі, яка регламентує діяльність політичних партій в Україні.

У партійному статуті регламентується порядок утворення статутних органів політичної партії, їхні повноваження та терміни цих повноважень, порядок вступу осіб до політичної партії, зупинення та призупинення членства в ній, права та обов'язки членів політичної партії, порядок створення, загальну структуру та повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії та її первинних осередків, порядок внесення змін та доповнень до статуту та програми політичної партії, порядок скликання та проведення партійних з'їздів, джерела матеріальних, у тому числі фінансових, надходжень та порядок здійснення витрат політичної партії, використання її коштів та іншого майна, що залишилося після її ліквідації (саморозпуску) та ін. Партійний статут приймається на установчому з'їзді політичної партії. Норми партійного статуту – це не правові, а корпоративні норми, які є обов'язковими тільки для членів відповідної партії.

Важливою складовою частиною конституційно-правового регулювання статусу політичних партій в Україні є регулювання членства в них та його обмеження. Українське законодавство щодо регулювання партійного членства вельми демократичне, відносячи його в основному до статуту кожної політичної партії. Конституційно-правове регулювання членства в політичних партіях складається з кількох елементів:

а) членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Це пояснюється тим, що лише громадяни нашої держави володіють правами, передбаченими ст.ст. 36 і 38 Конституції України;

б) громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії;

в) членство в політичній партії є фіксованим, обов'язковою умовою чого є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії;

г) форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії;

д) членами партії не можуть бути: судді, працівники прокуратури, працівники органів внутрішніх справ, співробітники СБУ, військовослужбовці, працівники органів державної податкової служби. На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство у цій партії. Це положення витікає зі змісту ст. 15 Конституції України. Цим же пояснюється й заборона діяльності структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах і навчальних закладах та інших державних установах й організаціях.

Діяльність політичної партії може здійснюватися лише після її реєстрації. Таким чином встановлюється правовий зв'язок між політичними партіями та органами державної влади, місцевого самоврядування, громадянами, деякими іншими суб'єктами конституційно-правових відносин. Акт реєстрації, з однієї сторони, надає можливість політичним партіям реалізувати передбачені Законом України права, а, з іншої – зобов'язує встановлені цим Законом органи державної влади здійснювати державний контроль за діяльністю політичних партій.

Створення політичної партії супроводжується затвердженням її статуту та програми, обранням керівних та контрольно-ревізійних органів. Після створення відбувається власне реєстрація політичної партії, яку здійснює Міністерство юстиції України. До заяви про реєстрацію додається програма і статут; протокол установчого з'їзду, підписи громадян України, зібрані на підтримку рішення про створення політичної партії, відомості про склад керівних органів політичної партії, платіжний документ, що посвідчує внесення реєстраційного збору, розмір якого встановлюється Кабінетом Міністрів України, назва та адреса банківської установи, в якій політична партія відкриватиме рахунки. Після перевірки цих матеріалів у тридцятиденний термін приймається рішення про реєстрацію. З цього моменту політична партія набуває статус юридичної особи. Якщо подані матеріали не відповідають Конституції і Законам України, Міністерство юстиції відмовляє у реєстрації політичної партії. А у разі виявлення протягом трьох років недостовірних відомостей у документах, наданих політичною партією для реєстрації, реєстраційне свідоцтво може бути анульовано за рішенням суду за поданням реєстраційного органу. Таким чином,

законодавець передбачив постійний контроль Міністерства юстиції України за діяльністю політичних партій, особливо на початковому етапі їх розвитку.

Одне з провідних місць в конституційно-правовому регулюванні статусу політичних партій в Україні займає закріплення їх прав. Політичні партії можуть: по-перше, вільно проводити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією та законами України; по-друге, брати участь у виборах Верховної Ради України, Президента України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України; по-третє, не тільки використовувати державні засоби масової інформації, але й засновувати власні, як передбачено відповідними законами України. Так, з 200 політичних партій, що зареєстровані в Україні, більш ніж півсотні – мають свої друковані видання. Але близько двадцяти з них видають їх з періодичністю, яка була заявлена при реєстрації, інші – час від часу. А більшість політичних партій обмежуються виданням інформаційних листків; по-четверте, підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями і громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, укладати угоди про співробітництво і здійснювати інші заходи, які не суперечать законам і міжнародним угодам України. Але при цьому вони повинні дотримуватися таких умов: політичні партії не можуть укладати угоди, які ставлять їх у підпорядковане або залежне становище стосовно будь-якої іншої іноземної організації чи політичної партії; вони можуть засновувати тільки такі міжнародні спілки, чи вступати до таких спілок, статутами яких передбачено створення лише консультативних або координаційних органів; по-п'яте, з метою розширення можливостей впливу на соціальні верстви, прошарки, групи, якомога більшу частину суспільства, а також – збільшення каналів зворот нього зв'язку, ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні.

У відповідності з конституційним принципом політичної та ідеологічної багатоманітності Закон України «Про політичні партії в Україні» гарантує політичним партіям свободу опозиційної діяльності. Це положення сприяє розвитку політичних партій, їх цивілізованій участі у виборах, більш продуктивному використанню політичними партіями органів державної влади та місцевого самоврядування для реалізації своїх програм, зменшенню можливості приватизації ними як вказаних органів, так і матеріальних ресурсів, формуванню інститутів громадянського суспільства, підконтрольності державної влади та ін.

Виходячи із того, що в країні відсутній закон, що регламентував суто опозиційну діяльність, то поточне законодавство закріплює такі напрямки опозиційної діяльності політичних партій: викладати публічно й обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати, обґрунтовувати критичну оцінку дій і

рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Політичні партії є неприбутковими організаціями. Тому держава гарантує їм право на кошти та інше майно тільки для здійснення своїх статутних завдань. Для цього вони можуть використовувати як власне, так й орендоване рухоме та нерухоме майно, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами України. Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій спрямоване не тільки на сприяння ефективному виконанню ними своєї ролі в політичній системі, але й на оздоровлення політичного життя шляхом припинення можливої корупції, особливо серед партійного керівництва. Для здійснення своїх статутних завдань партії не можуть використовувати кошти від:

- 1) органів державної влади та місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених законом;
- 2) державних та комунальних підприємств, установ і організацій, а також підприємств і організацій, у майні яких є частки (паї, акції), що є державною чи комунальною власністю, або які належать нерезидентам;
- 3) іноземних держав та їх громадян, підприємств, установ, організацій;
- 4) благодійних і релігійних об'єднань та організацій;
- 5) анонімних осіб або від осіб під псевдонімом;
- 6) політичних партій, що не входять до виборчого блоку політичних партій.

Для забезпечення рівності політичних партій перед законом, прозорості їх фінансової діяльності, передбачається державний контроль за коштами і майном політичних партій. Вони зобов'язані щорічно публікувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт про доходи і видатки, звіт про обсяг та напрями використання коштів, виділених з Державного бюджету України, на фінансування статутної діяльності політичної партії, а також звіт про майно політичної партії. Повноваження щодо майна, в тому числі коштів, що є власністю політичної партії, здійснюється відповідно до законодавства України в порядку, передбаченому статутом політичної партії.

Таким чином, конституційно-правове регулювання статусу політичних партій і громадських організацій в Україні має декілька характерних рис: по-перше, воно відповідає реаліям суспільного розвитку нашої держави. Всього за роки незалежності виникло 200 політичних партій, причому декілька з них у своєму розвитку досягли доволі високого рівня – з програмою, побудованою на основі чітких ідеологічних принципів, структурою, що відповідає партійному статуту, соціальною базою, достатнім кадровим потенціалом, фіксованим членством та ін.; по-друге, воно визначає місце і

роль політичних партій в політичній системі України, сприяє їм у пошуку суспільної опори у вигляді соціальної верстви або іншої зацікавленої групи; по-третє, у зв'язку з зростанням ролі політичних партій у політичній системі України, збільшенням їх впливу на розвиток суспільних відносин, значно розширюється його законодавча основа: крім Конституції України і Закону України про політичній партії в Україні, діяльність політичних партій регулюється багатьма іншими законами; по-четверте, воно гарантує політичним партіям передбачену Конституцією і законами України діяльність; по-п'яте, з заборорою органам державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовим особам втручатися у внутрішню діяльність політичних партій, виокремлювати у своєму ставленні будь-яку з них, воно сприяє зміцненню самоврядної, громадської основи політичних партій, перетворенню їх в інститут громадянського суспільства.

3. Політичні посади в Україні. Розмежування адміністративних та політичних посад

Усі посади в органах державної влади поділяються на адміністративні, політичні, патронатні. Ці типи посад виокремлено й відповідно до Указу Президента України «Про Стратегію реформування державної служби в Україні» від 14 квітня 2000 р. № 599/2000. Водночас слід зазначити, що в науці існує пропозиція продумати не тільки про дихотомічне розмежування посад на адміністративні й політичні, але й про більш диференційовану організаційну шкалу: адміністративні посади – адміністративно-політичні посади – політичні посади. Обґрунтовується вона тим, що частину верхніх щаблів виконавчої влади можна однозначно відносити до політичного рівня, частину нижніх щаблів – до адміністративного рівня, а частина проміжних щаблів в ієрархічній структурі державної влади об'єктивно поєднує в собі й адміністративні, і політичні функції, утворюючи межу перехідних градацій між політичним керівництвом і державним управлінням. При цьому, рухаючись угору по ієрархічних щаблях, питома вага політичних функцій зростає, а рухаючись униз, зростає питома вага адміністративних функцій.

Вочевидь це зумовлено тим, що політик самостійно формує свою позицію, завдання, а службовець виконує (впроваджує у життя) згадану політиком позицію, його стратегічне бачення. Як правило, адміністративні посади займають керівники, які є державними службовцями. Водночас необхідно пам'ятати, що не всі керівники органів виконавчої влади є державними службовцями. Прем'єр-міністр та міністри мають статус політиків. Політична посада, як і посада державної служби, є різновидом державних посад.

З метою правильного розмежування адміністративних та політичних посад в органах виконавчої влади необхідно визначити поняття політичної посади. Єдине визначення поняття державної політичної посади міститься в

Проекті Концепції реформування публічної адміністрації в Україні 2009 р., який є новою редакцією Концепції адміністративної реформи 1998 р., відповідно до якого державна політична посада – це посада в органах державної влади, яку обіймає особа за результатами виборів до органів державної влади або призначення (обрання) Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України з метою реалізації політичної програми. Тобто політична посада має свої особливості, що відрізняють її від посади державної служби.

Відповідно до Концепції адміністративної реформи 1998 р. особливості статусу посади «політичного діяча (політика)» виявляються в трьох ключових моментах: в особливому порядку призначення на посаду; особливому порядку звільнення з посади; особливих рисах відповідальності, яка має ознаки публічної відповідальності за наслідки діяльності. На сьогодні спроба розмежувати політичні та адміністративні функції зроблена в Типовому положенні про міністерство в Україні, затвердженому Указом Президента України № 1199/2010 від 24 грудня 2010 р. Ним передбачається, що міністр має заступника міністра-керівника апарату, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України, унесеним на підставі пропозицій міністра, та звільняється з посади Президентом України.

З приводу подібної норми ще в проекті Закону «Про центральні органи виконавчої влади» № 8055 від 2 лютого 2011 р. (який з деякими поправками згодом став законом) Головне науково-експертне управління Верховної Ради України зазначає, що пропозиції про покладення на Главу держави повноваження призначати на посади за поданням Прем'єр-міністра України та звільняти з посад першого заступника міністра та заступника міністра (у разі введення), заступника міністра – керівника апарату мають ознаки неконституційності.

При розгляді цього питання Головне управління виходить з того, що повноваження Президента України визначаються лише в Конституції України і їх обсяг не може розширюватись шляхом прийняття звичайних законів. Такий характер компетенції Глави держави відображений у пункті 31 частини 1 статті 106 Конституції України, за змістом якого Президент України здійснює також інші (крім повноважень, визначених частиною першою цієї статті) повноваження, визначені Конституцією України. Конституційним Судом України щодо обсягу повноважень глави держави в Україні сформульована чітка позиція, суть якої полягає в тому, що відповідно до Конституції України повноваження Президента України вичерпно визначені Конституцією України, а це унеможливує прийняття законів, які встановлювали б інші його повноваження (права та обов'язки). Глава держави не наділений Конституцією України повноваженнями призначати заступників керівників центральних органів виконавчої влади.

Зауважимо, що керівниками центральних органів виконавчої влади є міністри (до складу Кабінету Міністрів входять за посадою), посадові особи,

які очолюють інші, крім міністерств, центральні органи виконавчої влади. Заступники не належать до керівників центральних органів виконавчої влади. Типовим положенням про міністерство в Україні визначено, що обов'язки заступника міністра – керівника апарату визначаються міністром. Керівник апарату здійснює керівництво діяльністю апарату міністерства, призначає на посади та звільняє з посад державних службовців та працівників апарату міністерства (крім тих, які призначаються на посади та звільняються з посад міністром). Водночас у міністра залишилося досить широке коло повноважень щодо керівництва міністерством.

Повноваження заступника міністра – керівника апарату врегульовані в Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. Стаття 10 визначає, що заступник міністра – керівник апарату є державним службовцем. Кандидатами на посаду заступника міністра – керівника апарату можуть бути громадяни України, які мають вищу освіту, досвід роботи у відповідній сфері або на державній службі не менш як 10 років, у тому числі не менш як 5 років на керівних посадах, і відповідають іншим вимогам, передбаченим законодавством про державну службу. Основними завданнями заступника міністра – керівника апарату визначено забезпечення діяльності апарату міністерства, стабільності й наступності в його роботі, організація поточної роботи, пов'язаної зі здійсненням повноважень міністерства.

Слід зазначити, що в частині 5 статті 9 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» закріплено правило про те, що «посади першого заступника міністра та заступника міністра (у разі введення) належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу». Аналогічне за змістом правило про політичні посади встановлено також чинним Законом України «Про Кабінет Міністрів України» для членів Кабінету Міністрів України. Водночас, як слушно вказує Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, ні діючий Закон України «Про Кабінет Міністрів України», ні поданий проект не розкривають поняття «політичні посади», а також не містять правил щодо особливостей проходження служби на «політичних» посадах. Норми чинного законодавства, як і норми проекту, не дають відповіді на запитання, за якими правилами функціонують у суспільстві особи, що займають «політичні» посади в державних органах, і чим «політична» діяльність таких осіб відрізняється від діяльності інших осіб, які є державними службовцями.

Зазначене управління вважає необґрунтованою позицію, за якою на осіб, що займають «політичні» посади, не поширюється законодавство про державну службу та трудове законодавство. По-перше, виходячи зі змісту частини 1 статті 9 Закону України «Про державну службу» члени Кабінету Міністрів України (у тому числі відповідні міністри) є державними службовцями, правовий статус яких регулюється Конституцією та

спеціальними законами. Зазначені винятки згідно з цією нормою не поширюються на заступників міністрів. Більш того, у статті 25 вказаного Закону прямо зазначено, що перші заступники міністра та заступники міністра є державними службовцями, а їх посади належать відповідно до першої та другої посад державних службовців, однак змін до вказаних положень законодавства в проекті не пропонується.

По-друге, повне виведення вказаних осіб за межі регулювання службово-трудових відносин створює штучну категорію працівників (службовців), правовий статус яких має ознаки як привілеїв порівняно з іншими категоріями службовців (звільнення від загальнослужбових обмежень, передбачених, наприклад, для державних службовців, звільнення від вимог щодо етики державних службовців тощо), так і дискримінації (відсутність норм щодо режиму робочого часу, відпочинку, охорони праці, гарантій і компенсацій, пов'язаних з трудовою діяльністю (наприклад, відрядження, заборона звільнення в період тимчасової непрацездатності і т.д.) тощо). Таким чином, є підстави вважати вказані норми такими, що призводять до порушень вимог статей 24 та 43 Конституції України. Варто також звернути увагу, що закріплений у законі правовий статус першого заступника міністра та заступника міністра може створити суттєві труднощі при реалізації ними своїх прав у подальшій трудовій діяльності (наприклад, можуть виникати питання щодо підстав внесення до трудових книжок записів про цю діяльність, зарахування її до стажу роботи), оформленні пенсій тощо.

Головне управління вважає, що особи, які обіймають посади в органах державної влади, насправді є державними службовцями, які лише мають дещо відмінний від інших державних службовців особливий правовий статус. Тому в законі може йти мова про особливості їх правового статусу як державних службовців, але не про те, що вони знаходяться взагалі поза приписами законодавства України.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що керівники органів виконавчої влади займають державні посади – адміністративні та політичні, з чим пов'язуються особливості їх діяльності. Адміністративні посади займають керівники центральних органів виконавчої влади (крім міністрів), голови місцевих державних адміністрацій та начальники територіальних органів виконавчої влади. Вони мають статус державних службовців. Посади членів Уряду є політичними. Проблема незавершеності розмежування адміністративних і політичних функцій і посад у міністерствах продовжує існувати. На сьогодні в законодавстві відсутнє визначення «політичної посади», хоча свого часу таке визначення пропонувалося в проекті Концепції реформування публічної адміністрації в Україні, але так і не було перенесено в законодавче поле. З вищевикладеного випливає потреба закріплення на законодавчому рівні визначення поняття «політична посада» та внесення змін до законодавства щодо врегулювання статусу політиків. Встановлення

чітких меж політизації державного апарату для запобігання її негативних впливів на функціонування цього інституту виявилось складним завданням для України на шляху до створення професійної державної служби європейського зразка. Вже протягом тривалого часу залишаються актуальними питання нейтральності державної служби та розмежування політичних і адміністративних посад.

Зазначимо, що у вітчизняному законодавстві передбачено політичний нейтралітет для службовців деяких органів влади (закони України «Про Службу безпеки України», «Про політичні партії в Україні»). Але слід відмітити той факт, що принцип політичної нейтральності так і не було закріплено в Законі України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р.

Політична нейтральність державного службовця полягає в тому, що державний службовець під час провадження службової діяльності повинен об'єктивно і неупереджено виконувати законні накази (розпорядження) осіб, яким він підпорядкований, незалежно від партійної приналежності цих осіб та своїх особистих переконань; державний службовець не може демонструвати свої політичні погляди та вчиняти інші дії, що будь-яким способом можуть засвідчувати його особливе ставлення до певних політичних сил, партій чи блоків; не має права утворювати політичні партії, блоки та бути їх членом, брати участь у страйках та акціях громадської непокори. Крім того, державному службовцеві забороняється брати участь у передвиборній агітації.

Головне, що необхідно відмітити – політична нейтральність державного службовця є одним із факторів, що впливає на стабільність функціонування інституту державної служби. Політизація державної служби перешкоджає створенню високопрофесійного управлінського кадрового потенціалу, не дає можливості державним службовцям тривалий час перебувати на посадах, реалізувати набутий професійний досвід.

Однак, нейтральність навіть в ідеалі не повинна бути абсолютною. Іншими словами, нейтральне виконання вказівок політичного лідера не повинно вступати в конфлікт або з базовими цінностями самого державного службовця, або – з загальноприйнятими загальнолюдськими цінностями. Найбільш відомий приклад – чиновники, які слухняно виконували злочинні накази нацистської верхівки.

Одним із важливих питань є розмежування політичних та адміністративних посад, що також не знайшло оптимального вирішення у законодавстві про державну службу в 1993 р. Своє часткове вирішення воно знайшло при проведенні адміністративної реформи 1998 р., тоді було розподілено всіх посадових осіб в державних органах на дві групи – політичних діячів (політиків) та державних службовців. Значну роль у зміні ситуації відіграв документ «Стратегія реформування системи державної служби» в 2000 р., де вже більш чітко визначено різницю між політичними та

адміністративними посадами. Але в цьому документі був порушений баланс повноважень в діяльності державних секретарів.

Особливості статусу посади «політичний діяч» (політик) виявляються в наступних моментах: призначення на посаду та звільнення з посади проводять вищі посадові особи країни за політичними критеріями на позаконкурсній основі; відповідальність за наслідки діяльності має публічну ознаку (тобто перед главою держави, парламентом, а також в певних формах – перед населенням). Так, до політичних діячів віднесені члени Кабінету Міністрів України (які займають політичні посади); особи, які призначаються на посади Президентом України, за його поданням; особи, які призначаються на посади Верховною Радою України або за її згодою; депутати Верховної Ради АРК та депутати місцевих рад.

Міністр має право формувати власну патронатну службу. Патронатна служба міністра як його особистий апарат має бути спрямована на підготовку необхідних матеріалів для міністра, організацію його контактів з громадськістю та засобами масової інформації. Зазвичай, це залучення людей на службу з приватного, наукового або громадського секторів. Негативною вважається практика міграції професіоналів між державною службою та бізнесом, вона отримала назву система «обертових дверей».

Призначення на адміністративні посади та звільнення з цих посад проводяться за допомогою інших механізмів. Головними пріоритетами при призначенні на адміністративні посади виступають професіоналізм, моральні якості, компетентність. До професійних службовців державних органів віднесені: державні службовці; особи, які займають посади в державних органах влади і не є державними службовцями; особи, які займають посади в органах державної влади і мають спеціальні звання, класи, чини, дипломатичні ранги, кваліфікаційні класи; військовослужбовці Збройних Сил України та інших військових формувань, Державної спеціальної служби транспорту України відповідно до переліку, затвердженого Кабінетом Міністрів України; професійні судді.

Ефективність державної служби залежить від збалансованості та оптимізації політично-адміністративної взаємодії політиків та державних службовців, від їхніх відносин стосовно влади та управління. Але часом, в процесі цієї взаємодії, виникають протиріччя не тільки формальних і неформальних статусів, але й інтересів цих груп, особистих амбіцій службовців. У світовій практиці відомі такі принципи політичної інтеграції апарату державної служби, як «спойл-систем» (spoil system), що передбачає руйнування адміністративних структур, що не відповідають політичним та ідеологічним орієнтирам правлячої еліти, так само як і відсторонення політично неприйнятних осіб із системи державного управління та «мерит-систем» (merit system), що передбачає пріоритет наявності професіоналізму, певних компетенцій, якісне виконання управлінських функцій.

При зміні керівництва та уряду країни не потрібно змінювати професійний склад державних службовців. В цьому випадку, слід керуватися принципом «мерит-систем», адже від професійної компетенції цих державних службовців залежить належне виконання завдань, визначених політичною елітою. На мою думку, саме цей принцип потрібно взяти за основу при проведенні державної політики в сфері державної служби України. Якщо оцінювати зміни в сфері державної служби за показником плинності кадрів, то, безумовно, привертає увагу той факт, що у 2009 р. цей показник є одним з найнижчих за 2005-2009 роки. З державної служби всього було звільнено 29808 державних службовців, що складає 10,5 % їхньої чисельності. Однак, на практиці державні службовці будуть завжди відчувати вплив принципу «спойл-систем». Крім того, експерти звертають увагу на світові тенденції до виправданості та допустимості підвищеної політизації державної служби в умовах перехідного періоду, тому обов'язково потрібно шукати шляхи оптимізації поєднання цих двох принципів, встановити чіткі межі в застосуванні політичних та компетентних підходів.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

- у вітчизняному законодавстві необхідно закріпити принцип політичної нейтральності в діяльності державних службовців;
- професійна державна служба має бути аполітичною, оскільки її функцією є надання послуг населенню на професійній незалежній основі, незалежно від відношення до політичної еліти, яка перебуває при владі;
- необхідно вдосконалити систему розмежування політичних та адміністративних посад;
- політичні та адміністративні посади відрізняються механізмами призначення та звільнення з посад, особливостями діяльності політиків й державних службовців та наслідками їхньої відповідальності;
- необхідно проводити політику, спрямовану на створення професійної та стабільної державної служби шляхом забезпечення розвитку нових компетенцій державних службовців, проведенням активної роботи з підвищення кваліфікації службовців, посилення їхньої правової та соціальної захищеності.
- в умовах перехідного періоду країни слід шукати оптимальні шляхи поєднання політично-адміністративних відносин

Література основна

1. Гнидюк Н. А. Державне управління: основи теорії, історія і практика: [навч. посіб.] / В. Д Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа. — Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. — 393 с.
2. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз [Текст] : [монографія] / Лілія

Гонюкова ; [за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра]. — К. : НАДУ, 2009. — 392 с.

3. Державне управління : [підручник] / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна. — К. : Знання, 2009. — 583 с.

4. Іжа М. М. Організаційно-правові засади державного управління: [навч. посіб.] / М. М. Іжа, Т. І. Пахомова, Я. О. Різникова. — Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. — 310 с.

5. Конституція України : за станом на 25 січня 2012 р. [Електронний ресурс] / Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>

6. Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://www.rada.gov.ua>

7. Офіційний веб-сайт Міністерства Юстиції України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://www.minjust.gov.ua/>

8. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посібник / [Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко ; ред. кол. Є. А. Афонін].— К. : Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Навчальне видання).

Література додаткова

1. Ворона В. Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні : [монографія] / В. Ворона. — Х. : Магістр, 2008. — 184 с.

2. Каплан Ю. Стан розвитку партійної системи України : оцінки населення / Ю. Каплан // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 71—75.

3. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції / Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 5. — С. 2—33.

4. Романюк А. Партії та електоральна політика / Романюк А., Шведа Ю. — Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. — 348 с.

5. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [Навч. посібник] / Шведа Ю. Р. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Розкрийте основні напрями правової регламентації функціонування політичних партій.

2. Проаналізуйте досвід країн розвиненої демократії щодо правової інституціоналізації політичних партій.

3. У чому полягає специфіка правового регулювання політичних партій в Україні?

4. Охарактеризуйте адміністративні посади в Україні.
5. Якими нормативно-правовими актами регулюється функціонування адміністративних посад в Україні?

Теми доповідей та рефератів

1. Нормативно-правове забезпечення діяльності політичних партій у виборчому процесі.
2. Напрями реформування регулювання функціонування політичних партій в Україні.
3. Політичні посади та посади державних службовців у системі центральних органів виконавчої влади.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Прокоментуйте вислів Вольтера «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів».
2. Сформулюйте рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази функціонування політичних партій в Україні.
3. Яким чином співвідносяться політичні та адміністративні посади? У чому полягає різниця між ними?

Тема 7. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПОБУДОВА ПАРТІЙ: НОРМИ ТА ПРИНЦИПИ

Мета: визначити особливості організаційного функціонування політичних партій на основі зарубіжного та українського досвіду; проаналізувати організаційні моделі партій, визначити роль внутрішньопартійної демократії у розвитку партійних організацій.

Ключові слова: організаційна структура партії, організаційна модель партії, партійний лідер, партійний апарат, партійний функціонер, інститут «членства», партійний активіст, партійна дисципліна, внутрішньопартійна демократія, політична воля партії.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Структурні особливості побудови партій: зарубіжний та український досвід
2. Організаційні моделі політичної партії: класичні та сучасні підходи
3. Внутрішньопартійна демократія: сучасні проблеми та тенденції вирішення

1. Структурні особливості побудови партій: зарубіжний та український досвід

Організаційно оформлена партія з чіткою структурою дозволяє їй претендувати на позицію активного учасника виборчого процесу, владних відносин, сучасного політичного розвитку. Для просування своїх ідей та цінностей, з метою отримати владу, партія створює певну організаційну структуру із властивими їй правилами і нормами внутрішньопартійного життя, формує власний стиль керівництва та механізми взаємодії структурних одиниць партії з суспільством. Створення організаційної структури передбачає вирішення значної кількості завдань: прийняття статуту, програми, формування внутрішньопартійних підрозділів, налагодження роботи місцевих осередків, залучення нових членів, підтримку належного рівня дисципліни, забезпечення стабільності та функціональності партійних структур тощо.

Організаційна структура політичної партії, а саме стиль керівництва, тип дисципліни, модель неформальних відносин «партійний лідер – член партії» залежить від її способу утворення, історичних особливостей й національних традицій. У науковій літературі виділяють такі способи формування партій:

- шлях «зверху» – це коли члени партії рекрутуються з чиновників державного апарату, членів політичної еліти, з парламентських груп або партійних функціонерів після розколу якої-небудь партії.
- шлях «знизу» – суттєву роль відіграють маси, які орієнтуються на ту чи іншу доктрину або лідера;
- комбінований шлях.

Однак, незалежно від шляхів утворення ініціатори партії мають виробити статут, програму, сформувані первинні організації, партійну інфраструктуру. Тобто мова йде про формальні умови реєстрації партії.

За ступенем правової регламентації організаційної будови політичних партій, усі закони про політичні партії можна поділити на дві основні групи: закони, що детально регламентують структуру партій та закони загально-орієнтовного характеру. *Перша група* нормативно-правових актів регулює діяльність партій Анголи, Бразилії, ФРН, Португалії, Уругваю, навіть виборчі закони деяких зі штатів США, являючи собою практично типовий статут партії. До країн цієї групи належать або держави, в яких колись існувала однопартійність (ФРН), або ті, що впроваджують жорсткі заходи з метою запобігання утворенню однопартійності чи стимулювання до зменшення кількості політичних партій в умовах атомізованої системи.

Зміст законодавчих документів *другої групи* зводиться до вимог загального характеру, наприклад, до принципів демократизму і виборності в партійній організації (Бенін, Італія, Туніс, Туреччина тощо). Закони

вимагають лише у загальному порядку прийняття і зміст статуту, вимоги щодо членства тощо.

Принцип територіальної побудови в основі організаційної структури виступає юридичною практикою переважної більшості держав. Такий принцип насамперед орієнтує партію на загальнонаціональне представництво. Закріплюється пропорційне територіальне представництво, забороняється створення партій за расовою, національною, статевою, професійною основами. Таким чином, держава страхує себе від розпалювання расових, етнічних, тендерних чи професійних протиріч. Найчастіше ці заборонні норми можна знайти в законодавстві багатонаціональних держав, країн з федеративною формою устрою.

Основним документом, що стимулює процеси зародження внутрішньопартійної ієрархії та появи відносин вертикальної залежності, є статут. *Статут* (лат. statutum – встановлюю, вирішую) – документ, що визначає організаційну структуру, принципи та норми внутрішньопартійного життя, порядок функціонування керівних органів партії, права та обов'язки членів партії, регулює відносини «лідер-рядовий член», описує механізми контролю «знизу» за діяльністю керівних органів партії тощо. Процес розроблення статуту передбачає численні внутрішньопартійні (на рівні керівництва) дискусії щодо мети, внутрішньої організації і структури, правил і процедур прийняття внутрішніх рішень.

Як основний документ статут приймається та змінюється її вищим представницьким органом (з'їзд, конференція). Відповідно до принципу гласності статут публікується. Він визначає порядок вступу до політичної партії, припинення членства в ній; права та обов'язки члена партії та інші повноваження; порядок скликання і проведення партійних зборів, конференцій та з'їздів політичної партії; формування керівних та виконавчих органів партії; механізми забезпечення участі політичної партії у виборчих кампаніях та керівництва депутатами-партійцями; порядок вступу політичної партії до політичних блоків та міжнародних організацій; джерела матеріально-технічних і фінансових надходжень та порядок здійснення витрат політичною партією; правовий статус партії, порядок припинення її діяльності.

Законодавство, як правило, зобов'язує політичну партію утворювати в більшості адміністративних одиниць країни власні територіальні структурні відділення: місцеві організації і первинні осередки. Так, у Статуті Демократичної партії Сполучених Штатів Америки вказується, що партія становить союз (коаліцію) організацій, що утворюють три рівні (кожен з яких може називатись і насправді є Демократичною партією) – це національний (Національний Демократичний Комітет), штатний або рівень суб'єкта федерації (Демократична партія Техасу) та окружний (округ – адміністративний підрозділ штатів США). На відміну від більшості країн романо-германської правової системи, політичні партії англо-саксонської –

загалом і США, як її представника, зокрема, є децентралізованими, а їх структурні організації – більш незалежними.

Правляча партія Франції «Союз за народний рух», функціонує теж на основі територіального принципу, її місцеві організації утворені на рівні департаментів. Проте, відповідно до статуту партії, один з її центральних органів – Політичне Бюро – проводить партійно-агітаційну роботу за соціально-професійною ознакою на загальнонаціональному рівні, що також охоплює навчальні заклади та простір Інтернет-мережі.

Партійна вертикаль уособлюється системою вищих центральних органів партії. У більшості держав її складають керівні та контрольно-ревізійні органи. Законодавство закріплює верховенство колегіального, представницького демократичного органу. Система вищих партійних органів встановлюється на установчому з'їзді. Саме на ньому затверджується її статут і програма, обираються вищі центральні органи партії, верховним з яких стає колегіальний орган (з'їзд, конференція, конгрес, конвент, асамблея тощо).

Статути багатьох політичних партій передбачають утворення таких органів як вищого координаційного (політична рада, координаційна рада, центральний комітет, центральний провід) та вищого виконавчого (президія, політбюро, політвиконком). Перший здійснює координаційну діяльність між з'їздами партії. Зокрема, до його повноважень, як правило, належить формування бюджету партії; розподіл та використання майна і коштів; координація дій вищого виконавчого органу, партійної фракції у парламенті (за наявності такої) тощо. Вищий виконавчий орган політичної партії здійснює керівництво поточною діяльністю в період між пленарними засіданнями політради, організовує виконання рішень з'їзду та вищого координаційного органу, координує діяльність місцевих організацій. Очолює вищі координаційний та виконавчий органи, як правило, голова партії, який є вищою посадовою особою організації.

Головним завданням контрольно-ревізійних органів політичної партії є нагляд за правомірністю дій керівних органів, раціональним використанням ними коштів організації. У світовій практиці можна виділити два типи таких контрольно-ревізійних організацій політичних партій. **Простий тип** вертикалі передбачає підпорядкування місцевої контрольно-ревізійної комісії, яка підпорядковується центральній (національній, федеральній тощо) контрольно-ревізійній комісії, яку обирають на з'їзді терміном на 2-3 роки. **Складний тип** такий органів складається з кількох за напрямками спеціалізованих вищих контрольно-ревізійних комісій, які для здійснення своїх функцій формують власний апарат з представництвом у місцевих організаціях. Наприклад, контрольні органи французької партії «Союз за народний рух» складаються з чотирьох комітетів: організації та контролю електоральних процесів; національного використання; постійний комітет з питань статуту; внутрішнього регламенту; контролю фінансових витрат.

Важливою для реалізації принципу організаційного демократизму є закріплення законодавцем виборності всіх керівних органів і партійних посадовців. Так, законодавство часто висуває вимоги до претендентів на керівні посади: набуття громадянства шляхом філіації (за так званим правом ґрунту чи правом крові), а якщо воно набуте іншим шляхом, то володіння ним протягом певного встановленого часу. Як правило такий строк становить 10 років (Ангола, Бенін, Туніс, Туреччина). Більш високий віковий ценз на Мадагаскарі – 21 рік, в Алжирі, Конго – 25 років.

У деяких державах до вищих керівних органів партії можуть бути обрані лише ті особи, які відповідають законодавчо встановленим вимогам для обрання до парламенту чи зайняття інших високих державних посад (Гана).

Одним із надзвичайно важливих і найбільш поширених законодавчо встановлених обмежень організаційної будови є заборона державним службовцям займати посади у політичних партіях. Законодавство всіх держав щодо даної заборони можна поділити на три типи, а саме: жорстке – яке повністю обмежувальне право державних службовців займати керівні партійні посади (Гана); обмежуваче – може стосуватись президента, віцепрезидента, міністрів, губернаторів (Бразилія, Конго, Габон); гнучке – встановлює певну квоту в керівних органах партії щодо осіб, які займають державні посади (так, у ФРН їх кількість не повинно перевищувати 5%). Таке розмежування необхідне для запобігання зрощуванню партійного апарату з державним, що було характерним для тоталітарного режиму. Заборона щодо сумісництва посад у керівних органах партії є і внутрішньопартійним принципом організаційної побудови партії. Так, п. 7 ст. 26 статуту російської партії «Союз правих сил» встановлює, що член ревізійної комісії не може займати іншу посаду в органах партії та її апараті.

Піддаються законодавчій регламентації і заходи процесуального характеру, пов'язані з обранням партійного керівництва – це строки проведення, таємне голосування, прийняття рішення кваліфікаційною більшістю та ін. «Часом така регламентація носить дріб'язковий характер (наприклад, виборчі закони деяких американських штатів визначають, в яких випадках присутній на партійних зборах член партії може голосувати за відсутнього члена)».

Важливим структурним елементом будови партій є окремі (дочірні) організації, що є їх структурними відгалуженнями. До них належать як партійні друкарні, так і громадські організації. Наприклад, відповідно до ст. 8 § 7 «Нормативно-підзаконного акту», розробленого комітетом республіканської партії штату Массачусетс, в якості таких організацій називаються: Асоціація молодих республіканців штату Массачусетс, Клуб республіканської партії, Федерація жінок прихильниць Республіканської партії штату тощо. Прикладів таких організацій, які, маючи незалежний юридичний статус, однак є частиною організаційної будови політичних

партій, можна навести чимало. Особливо це стосується молодіжних організацій: Шведська ліга світла (Партія солідарності – Швеція); Союз молодих соціалістів (Соціалістична партія України); Комуністична молодь (Червоний прапор – Італія) тощо.

Інститут членства у політичній партії у всіх країнах світу має стандартні рамки, сформульовані на принципах індивідуальності та добровільності вступу до її лав. Перший зводиться до заборони колективного членства (Ангола, Кабо-Верде, Росія та ін.). Хоча в деяких демократичних державах інститут колективного членства є дозволеним. Так, Лейбористська партія Великобританії включає в себе шістнадцять Трейд Юніонів (профспілок), коли індивідуальних членів нараховується не більше трьохсот.

Наступний принцип – вільного і добровільного членства – можна звести до двох основних положень: по-перше, в історії траплялися випадки, коли деякі країни просто оголошували всіх громадян членами правлячої партії (Заїр, Руанда). Під час демократизації політичних процесів, з метою запобігання подібним випадкам, було сформульовано постулат про те, що ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію чи до перебування в ній; по-друге, у зв'язку з жорстокими прикладами прояву, в першу чергу, расової, національної (Фашистська Німеччина), а також статевої і релігійної дискримінації, було закріплено постулат про відкритість членства у політичній партії.

Членство у партії можуть мати громадяни, які володіють правом голосу на виборах. Одночасно громадянин може бути членом тільки однієї партії. Існують винятки і щодо громадянства: в деяких державах дозволяється, хоча і з певними обмеженнями, членство у партіях іноземцям чи апатридам. Так, у ФРН іноземцям дозволяється бути членами партії за умови, що вони не становитимуть більшість в партії чи в її керівних органах.

Членство має фіксований характер, тобто він стає членом партії при наявності його особистої заяви. Форма фіксації членства визначається статутом. Як правило, вступити до партії у більшості держав світу можливо з досягненням вісімнадцяти років, хоча є законодавство, яке дозволяє стати членом партії в 16 років (Бразилія), 21 рік (Туреччина).

Створення і діяльність партійних осередків в органах виконавчої влади, судової, державних підприємствах та навчальних закладах забороняється. Обмеження щодо членства у політичних партіях у низці держав стосується не лише державних службовців, а й викладачів і студентів (Туреччина), працівників державних ЗМІ (Молдова).

Закон України «Про політичні партії в Україні» залишає за партіями деяку свободу у визначенні видів своїх внутрішніх структурних ланок, він низкою своїх положень спрямовує партії в бік одного і того ж типу інтеграції цих елементів в єдину партійну структуру. «Якщо користуватися поняттями М. Дюверже, пише М. Рагозін, то це – сильна структура з чітко визначеним місцем кожного елемента у загальній структурі партії». До такого типу

структурної інтеграції призводить порядок створення та реєстрації політичної партії. Згідно того ж Закону партія створюється на установчому з'їзді. На ньому і затверджується статут та програма політичної партії, обираються її керівні та контрольно-ревізійні органи. Потім партія реєструється Міністерством юстиції України з умовою протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечити створення своїх обласних, міських, районних організацій в більшості областей України, м. Києві та м. Севастополі, в Автономній республіці Крим.

Організаційна структура значним чином впливає на функціональну ефективність та результативність політичної партії. Виділяють такі її різновиди:

1. **Зовнішня структура** представляє систему таких елементів: партійний апарат, партійну масу, способи зв'язку апарату з масою, з політичним середовищем та суспільством. До структури часто відносять створювані партією молодіжні, жіночі, іноді військові підструктури, які виступають засобом реалізації партійної політики серед відповідних груп населення.

2. **Внутрішня організація** політичної партії усвідомлюється населенням через специфіку взаємовідносин лідер (партійне керівництво) – члени (партійні функціонери і активісти) – прихильники – електорат. Внутрішня структура кожної політичної партії відрізняється більшою або меншою гетерогенністю, що проявляється у неоднаковому становищі різних груп членів партії всередині неї.

3. **Вертикальна структура** представляє собою сукупність підпорядкованих та взаємодіючих первинних, місцевих, обласних організацій партійних структурних елементів та вищого керівництва.

Розглядати партійну організацію як «баланс» трьох організаційних складових (organizational faces) пропонують Р. Катц і П. Мейр. Структура партії складається з сукупності територіальних організацій (the party on the ground), центрального партійного керівництва, що направляє їх діяльність (the party central office), і представництва партії в органах влади (the party in public office).

1. *Партія як сукупність її територіальних організацій (the party on the ground)* характеризується наявністю людського ресурсу (формальна та існуюча членська база) та відповідними фінансовими заощадженнями (членські внески). Статутні документи чітко окреслюють коло прав та зобов'язань членів партії, у тому числі участь у з'їздах, визначають рівень автономності місцевих структур.

2. *Партія як центральний керівний орган (the party central office)* характеризується типом підпорядкування представницьких і виконавчих структур. Ця структурна складова представлена двома організаційними елементами: рада партії та центральний виконавчий комітет (постійний виконавчий орган, назва якого змінюється залежно від партії). Формується

центрального виконавчого комітету партії різними шляхами: з одного боку – з'їздом партії, а з іншого – представниками чи лідерами «партії в органах державної влади». Специфікою цього рівня є централізація, компетентність і офіційне положення у верхівці партійної організації керівництва. Його згуртованість або конфліктність обумовлює закріплення позиції партії у суспільстві або перешкоджає її домінантному становищу.

3. *Партія в органах влади (the party in public office)* формує та здійснює вплив на вироблення державної політики у різних сферах у разі отримання доступу до ресурсів держави. Часто цей структурний рівень підпорядковується керівним органам партії, бо необхідно враховувати не тільки інтереси електорату, але й інтереси постачальника ресурсів. Члени «партії в органах влади» володіють різноманітними ресурсами, що використовуються у внутрішньопартійній політиці, зокрема: юридичними повноваженнями приймати рішення державного значення (закони тощо), а також знання та поінформованість, яка доступна представникам партії.

Розглядаючи структуру політичної партії Дж. Шлезінгер визначав її «три іпостасі»: партія як апарат, партія як організація, партія як електорат. Для оцінки значимості кожної з цих іпостасей вчений пропонує використовувати такі індикатори: відносна величина офіційного членства, співвідношення між числом партійних функціонерів та активістів у центральному апараті партії.

Сучасна партійна організація має формальну та неформальну структури. Формальна структура прописана в статуті і вибудовується відповідно до цього документу, який затверджується партійним з'їздом. Формальна організаційна структура, яка виступає однією з основних категорій дисертаційного дослідження, є предметом аналізу британських дослідників І. Ліса та Р. Кімбера. Існування формальної структури партії, стверджують дослідники, допомагає партії зайняти місце в політичній системі країни, забезпечити певні форми балансу між лідером та членами партії, встановити канали комунікації між основними організаційними елементами. Вона допомагає подолати комунікаційні розриви, які неодмінно з'являються по мірі збільшення партії, визначити ступінь партійної лояльності членів партії та скоригувати її, коли надто висока відданість ідеалам партії може загрожувати збереженню організаційної цілісності партії. Зміни у структурі партії, стверджують вчені, можуть відбуватися з наступних причин: неадекватність виконуваних партією основних функцій; обмеження інформаційних зв'язків між основними складовими партії; зміна інформаційної складової структури в бажаному напрямку для партійного керівництва. Підтримка *формальної структури* зумовлюється роллю, яку вони відіграють у політичній системі суспільства. Партіям, які не представлені базисно в парламенті, як правило, не потрібна сильна структура. Керівні органи в таких партіях відіграють зовсім іншу роль

порівняно з органами великих партій. Це відбувається в силу відсутності в невеликих партіях достатніх фінансових джерел, публічних лідерів тощо.

Під *неформальною структурою* розуміють відмінності в партійному статусі членів партії та тими, хто віддає голоси за неї на виборах; різні угруповання, ідейні течії; взаємовідносини членів партії, які не передбачені партійними документами, не затверджені партійними органами, але складають значну частину партійного життя. Часто формальна та неформальна структури змішуються, взаємо проникають одна в одну.

З точки зору політичної соціології, сучасна партійна організація має вісім структурних рівнів: лідер партії; члени партії, які займають важливі державні посади (наприклад, «тіньовий уряд»); депутати парламенту; партійний апарат, який також диференціюється за рівнями (центральный, регіональний, місцевий); партійні активісти; рядові члени партії; співчуваючі (симпатизанти); виборці (електорат партії). Іноді структури, які розуміють як неформальні, переходять до розряду формальних. Наприклад, якщо до Другої світової війни в офіційну структуру включались позиції тільки перших шести рівнів, то сьогодні статuti багатьох країн світу включають положення про симпатизантів.

У загальному вигляді структуру партії можна представити наступним чином.

На верхньому рівні знаходиться партійне керівництво, призначення якого полягає, зокрема, у визначенні напрямків, координації, організаційному контролі партійної роботи. Вищий постійно діючий керівний орган між засіданнями з'їзду – координаційний орган (як найбільш розповсюджена назва Політрада). Кількісний склад координаційного органу визначається з'їздом партії. Координаційний орган визначає напрямки діяльності партії і затверджує плани роботи; обирає заступників голови партії за напрямками роботи; скликає з'їзд; визначає порядок і розміри сплати членських внесків; визначає квоти представництва делегатів на з'їзд та формує проект порядку денного, тобто фактично режисує проведення зборів; розпоряджається матеріальними і фінансовими коштами партії; приймає рішення про заснування засобів масової інформації; обирає робочий чи виконавчий орган; розпускає (приймає рішення про розпуск) територіальні та місцеві партійні організації; у необхідних випадках приймає рішення про припинення обов'язків голів територіальних та місцевих організацій з повідомленням останніх; затверджує положення та інструкції; призначає загальнопартійне дорадче опитування (партійний референдум); приймає попереднє рішення про створення виборчих блоків і подає на затвердження з'їзду. Може делегувати частину своїх повноважень виконавчо-розпорядчому органу, який сам і формує, чи голові партії.

Найбільш функціональний рівень складають активісти та партійні функціонери політичної партії, які є її членами. *Інститут членства в політичній партії* – сукупність політико-організаційних зв'язків, прав та

обов'язків індивіда як члена партії, які регулюються корпоративними нормами, закріпленими в статуті. Наприклад, у правлячих компартіях соціалістичного табору стати членом партії було достатньо важко, але це автоматично надавало відчутні переваги. У сучасних партіях процес вступу є суто технічною операцією і залежить від власного бажання індивіда.

Партійний функціонер – член партії, що працює у ній на професійній основі, політична діяльність для якого виступає як основне заняття. До партійних функціонерів відносять представників партії у владі, керівників її регіональних та місцевих осередків, провідних співробітників апарату. В тих країнах, де посади міністрів і керівників виконавчої влади є політичними, де партії формують уряд, лідери правлячої партії на регіональному рівні стають представниками виконавчої влади.

Створення мережі функціонерів є важливою складовою формування партії. Виділяють такі підходи у забезпеченні ефективної діяльності партій, особливо у передвиборчий період.

1. Призначення функціонерів із співробітників базових організацій, які контролює керівництво партії. Перевага такого підходу полягає у швидкості формування контрольованих осередків. Недоліком вважається відсутність досвіду функціонерів у сфері публічної політики.

2. Залучення до партії на рівні регіонів відомих особистостей або нових людей через систему особистих зв'язків. Переваги – підвищення ймовірності появи найвідданіших прихильників у партійних лавах, недоліки – довготривалий процес переговорів з місцевими керівниками, їх незалежність та не контрольованість.

3. Створення мережі функціонерів за рахунок злиття існуючих політичних і суспільно-політичних організацій на основі мотивації та досвіду. Серед проблем існування такої мережі – наявність амбіцій функціонерів.

Партійні активісти – члени партії, що працюють переважно на громадських засадах, агітатори, довірені особи, керівники штабів, членами виборчих комісій. Принципова різниця в роботі функціонерів та активістів полягає у тому, перші – потребують пошуку, організації, винагороди, другі – орієнтуються передусім на ідеологію.

Прихильники – громадяни країни, які голосують партію, її кандидата, виявляють доброзичливе ставлення до її ініціатив. Прихильники можуть демонструвати свою позицію у формі фінансової допомоги, участі у заходах партії, в діяльності партійних інститутів.

І, нарешті, **виборці партії**, що знаходяться на найнижчому рівні структури партії, виконують функцію голосування під час виборів за кандидата партії. Партії, які складаються переважно з одних активістів та основної маси виборців, байдуже ставляться один до одного, але контактують у період виборів.

Така структура партії при умові ефективного менеджменту здатна забезпечити її результативність та функціональність.

2. Організаційні моделі політичної партії: класичні та сучасні підходи

У науці виділяють такі типи організаційних моделей політичних партій: всеядної, картельної та електоральної. **Модель «всеядної» партії**, або «catch-all party» формулює О. Кіркхаймер. Він визначає наступні характеристики, які дозволяють ідентифікувати партію як всеядну.

Підвищення ролі лідерських груп. Партію фактично утворюють професіонали-менеджери зі спеціальною підготовкою і дистанціюванням від члена партії та виборців. Більшість електорату погодилось з цією концепцією, очікуючи від партії професійного підходу в управлінні державними процесами. Однак, насправді, відбувалось зміцнення організаційних засад керівництва та зрощування інтересів партії з групами інтересів, які контролюють певні сегменти суспільства, а з цим і залежність «всеядної» партії від груп інтересів. Аналізуючи процеси витіснення партійної бюрократії професійними менеджерами всередині партії, О. Кіркхаймер приходить до висновку про зниження ролі партійного апарату, зведення її до суто технічної, що характерним є для партій електорально-професійного типу.

Зниження індивідуального членства. Метою партій нового типу стає добре поінформований виборець. Але в той же час це не означає зниження ролі представника визначеної соціальної групи як члена партії. Він надає підтримку, визначаючи відповідну ідеологію, підтверджуючи факт свого ідеологічного вибору.

Зниження ідеології як основи для об'єднання громадян у політичні партії. Виборець спирається значною мірою на схему програмної ідентифікації, коли обіцянки вирішення певних проблем у партійній програмі стають підставою для голосування саме за цю партію. Нова схема так званої партійної лояльності передбачала нетривалість та змінність виборцями таких партій, підвищення ступеня адаптивності партій до кон'юнктурних змін на новому виборчому ринку.

Посилення впливу груп інтересів на партійну політику. Аналізуючи процеси витіснення партійної бюрократії професійними менеджерами всередині партії, О. Кіркхаймер приходить до висновку про зниження ролі партійного апарату, зведення її до суто технічної.

Електорально-професійна організаційна модель політичної партії пов'язується з науковою концепцією А. Панеб'янка. Згідно концепції для цього типу партій характерним є:

- створення партійного апарату, який складається з професійних менеджерів, зосереджених на вирішенні спеціалізованих партійних завдань

- послаблення вертикальних зв'язків в партії, що надає можливість спілкування безпосередньо з виборцями, а не через рядових членів та симпатиків

- домінування публічних політиків, персоналізація керівництва;
- фінансування за рахунок груп інтересів.
- заміна жорсткої централізації масових партій широкою децентралізацією.

Модель картельної партії формулюють Р. Кац та П. Мейр. Вона описується за допомогою таких факторів:

- зосередження уваги професійних лідерів на виробленню тактики боротьби в стінах парламенту, ніж інтерпретації ідеології чи обговоренню партійної політики;

- використання нових джерел фінансування, які роблять їх відносно незалежними від членів партії;

- формальна демократизація внутрішньопартійного життя;

- широкий доступ до державних каналів комунікації

Взаємовідносини між основними структурними елементами картельної партії відбуваються в режимі «стратархії», тобто фактично незалежного існування різних «верств» – центрального, регіонального та місцевого партійних осередків. Чітко розділяючи поняття веберовської концепції «професії та поклику», вчені стверджують, що партійна політика, таким чином, стає більш професійною порівняно з «всеядними» партіями. Рядові члени в картельній партії мають більше прав, ніж в партії «всеохватній», але інститут членства носить атомізований характер. В силу цих обставин рядові члени не можуть виступати проти партійної еліти. Картелізація політичних партій, таким чином, полягає в тому, що провідні партії країни домовляються між собою про розподіл місць в парламенті, перешкоджаючи доступу до влади іншим партійним організаціям. Однак, картельні партії, контролюючи міжпартійну конкуренцію всередині картелю, не здатні стримувати політичну опозицію. Враховуючи внутрішні протиріччя механізмів самозахисту картельних партій, можна стверджувати про умовність їх ролі в новій моделі демократії. Картелізація розглядається як напрямок у розвитку всієї партійної системи, а не кожної партії окремо.

Організаційна модель «оновленої (модернізованої) кадрової партії» (modern cadre party) Р. Кооле передбачає виділення п'яти характерних рис нових кадрових партій:

- домінування професійних груп лідерів (особливо парламентських груп), але з високим ступенем відповідальності;

- низьке співвідношення виборців та членів партії, де члени відіграють важливу роль джерела фінансування, інструмента пошуку кандидатів на політичні посади, а також основи, необхідної для підтримки партії в робочому стані;

- сильна багатостороння орієнтація на виборців, хоча це не стратегія партії «хапай усіх»;
- збереження структури масових партій (з вертикальними організаційними зв'язками) з метою підтримки не тільки іміджу партії, але й забезпечення внутрішньопартійної демократії;
- комбіноване фінансування як за рахунок державних субсидій, так і внесків та пожертв членів.

Класифікацію організаційних моделей партії Р. Гантер та Л. Даймонд пропонують розглядати на основі трьох критеріїв: формальна організація партії (масовість, інфраструктура, особливості комунікації), програмні установки (ідеологічна, релігійна, етнічна та географічна складові), особливості стратегії та зразки поведінки в діяльності партії. Віддаючи перевагу критерію – формальна організація, вчені пропонують умовно поділити партії на групи: партії еліт, масові партії, етнічні партії, електоральні партії та партії руху. Так, серед групи партії еліт вчені розглядають традиційну партію місцевої еліти та клієнтилістську партію зі слабкою організаційною структурою. Серед масових із сильною інфраструктурою згадують про плюралістичні, класові, ленінські та крайньо націоналістичні партії. До електоральних партій вчені відносять програмні та персоналістські партії.

Дж. Т. Ішіяма моделює **програмну та клієнтилістську моделі партій** як різновиди партій масового типу. Основними рисами *програмних партій* вчений вважає збереження впливу в партійних організаціях активістів; важливу роль партійного керівництва; незначну роль членства як основного джерела електоральної підтримки. В той же час *клієнтилістські* наближаються до масових партій незалежністю партійного апарату, якому підкоряється організація; широким членством, встановленим на зв'язках патрон – клієнт; зацікавленістю в електоральній перемозі.

Концептуалізація дослідження процесів партогенезу у Східній Європі та країнах пострадянського простору дозволяє німецькому вченому Г. Кітчелту розширити організаційний ряд за допомогою **харизматичної організаційної моделі партії**, якій притаманні такі принципові риси: згуртування навколо лідера неструктурованої маси; залежність популярності та стабільності партії від лідера. Бажання подовжити термін функціонування партійної організації призводить до усвідомлення лідерами необхідності забезпечення членам своєї партії електоральних стимулів і подальшого організаційного розвитку партійних структур. В результаті цих дій партія може еволюціонувати до клієнтилістської або програмної.

С. Волінец моделює такі типи партій: партії, основною метою яких є отримання якомога більшої кількості голосів виборців (*vote-seeking*); партії, які прагнуть до здійснення будь-якого політичного курсу (*policy-seeking*); і партії, які прагнуть заволодіти державними посадами (*office-seeking*). Перший та третій типи партій мають коаліційну структуру, яка дозволяє охопити різні

верстви населення та соціальні групи з метою перемоги на виборах. На думку автора, організаційна структура таких партій повинна бути мінімальною, але до такої міри, яка дозволить їм перемогти. Організоване членство в таких партіях не відіграє значної ролі, члени необхідні тільки для проведення виборчої кампанії. Другий тип партій передбачає чітку програму, артикуляцію та захист своїх інтересів. В таких партіях не повинно бути значної кількості членів, головне, щоб останні були активними захисниками її інтересів.

Так, для policy-seeking партій характерний високий рівень внутрішніх дебатів з приводу майбутньої політики, залучення рядових членів до участі у процесі вироблення партійної програми, їх послідовність та твердість у відстоюванні політичних поглядів. Партії vote-seeking приділяють мало уваги внутрішньопартійним дебатам з приводу політики та інших питань. Рівень залучення членів до вироблення партійної політики незначний, тому і відповідальність за прийняття рішень покладається на партійних лідерів. Партії третього типу багато в чому схожі на vote-seeking партії. Різницею є те, що вони більш м'яко проводять виборчу кампанію, тому що не можуть собі дозволити ризикувати своїм іміджем. Головну роль в таких партіях відіграє керівництво, особливо на рівні парламентських чи урядових груп. Організаційну модель партії vote-seeking, на думку автора, можна співвіднести з типом партій «всєядних» з та електорально-професійними. Партії office-seeking набувають ознак картельних партій. А партії policy-seeking можна назвати програмними партіями.

Розглянемо основні структурні елементи організаційної моделі політичних партій (на прикладі партій України). Найвищим керівним органом партії є з'їзд. Він може бути черговим, позачерговим, надзвичайним і проводитись у декілька етапів. Згідно зі статутними документами українських політичних партій правомочність з'їзду визнається при умові присутності більше половини делегатів. Хоча партійна практика закріплює і більш жорстку цифру у 2/3. Рішення на з'їзді приймаються простою більшістю голосів делегатів, за винятком внесення змін до Статуту, Програми та рішень щодо виключення члена з партії. Форма голосування зазвичай визначається з'їздом. Голосування може відбуватись як індивідуально, так і колегіально, наприклад, за принципом: одна делегація – один голос, що потребує високого рівня дисципліни для однорідного голосування.

Періодичність скликання вищого керівного органу є різною. Приблизно 40% політичних партій України у своїх статутах визначають термін скликання з'їздів не рідше одного разу на два роки. Решта партій або скорочують цей термін, демонструючи певну мобільність і здатність реагувати на зміни в політиці, або, навпаки, збільшують його з метою демонстрації сталості та стабільності своїх партійних структур. Так, наприклад, керівний орган Всеукраїнського об'єднання «Свобода»,

Прогресивної соціалістичної партії України, Слов'янської партії України збираються раз на рік. Щодо збільшення терміну скликання зборів до трьох років, то найбільш вдалим прикладами тут є Всеукраїнська політична партія «БРАТСТВО», Комуністична партія України (оновлена), до чотирьох років – Всеукраїнська партія трудящих, партія «Жінки України», Соціал-демократична партія (об'єднана), до п'яти років – Всеукраїнська партія Миру і єдності, Партія національно-економічного розвитку України, політична партія «Вітчизна», Українська національна асамблея, Українська Національна Консервативна партія, Партія «Союз». Найбільший термін періодичності скликання вищого керівного органу становить 10 років.

Залежність між періодичністю засідань керівних органів та ефективністю організаційної структури свідчить про існування наступних тенденцій. По-перше, збільшення терміну скликання керівного органу не дає можливості швидко коригувати свої статутні та програмні документи, призводить до зосередження влади у руках партійної еліти, сприяє консервації організаційних форм та методів діяльності. По-друге, часта періодичність проведення зборів, які передбачають втілення у життя достатньо непростих за схемою організаційних заходів, призводить переведення партійних осередків у стан перманентної мобілізації членів партії. По-третє, Закон України «Про політичні партії в Україні», який стимулює діяльність партій погрозами анулювати реєстраційне свідоцтво у разі невисування політичною партією своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років, фактично закріплює верхню межу скликань зборів.

Повноваження з'їзду свідчать про його виключну компетенцію і полягають у визначенні стратегії і тактики партії; прийомі статуту та програми партії; обранні голови партії, координаційного керівного органу, центральної ревізійної комісії; заслуховуванні і затвердженні їх звітів; здійсненні права власності; затвердженні виборчого списку кандидатів від партії до Верховної Ради України; висуванні кандидата від партії на вибори Президента України; затвердженні документів про створення виборчого блоку з іншими політичними партіями; прийнятті рішення про перехід в опозицію; утворенні у разі необхідності тимчасових економічних та соціальних органів для вирішення конкретних статутних завдань. Перелік повноважень з'їзду не є вичерпним і може бути розширеним за рахунок таких положень як реорганізація і ліквідація місцевих організацій, розгляд апеляцій щодо виключення членів партії, визначення кількісного складу колегіальних органів.

В рамках аналізу організаційних моделей особливої уваги потребує розгляд **моделей керівних органів політичних партій**. Перша – використовується більшістю політичних партій і передбачає вирішення політико-ідеологічних, організаційних і кадрових питань одним керівним органом, який діє на сесійній основі. В перервах роботи цього керівного

органу його функції бере на себе координаційний орган, завданням якого є вирішення невідкладних питань, іноді підконтрольний та підзвітний йому секретаріат, який забезпечує поточну діяльність політичної партії. Схожа модель лежала в основі КПРС. В основі другої моделі організації керівних органів політичних партій закладено структурно-функціональний розподіл органів, які обираються на з'їзді. Часто використовується розподіл на політико-ідеологічні (політрада) й організаційно-розпорядчі (ЦК, правління, виконком) органи. В рамках цієї моделі політрада може відповідати за проведення політичної лінії, тоді як центральний виконавчий комітет може володіти всією повнотою адміністративної влади. Мотивом такого поділу звичайно виступає прагнення не допустити концентрації влади, розосередивши її по різних партійним органам.

Аналіз статутних документів політичних партій України дозволяє виділити три **моделі формування партійних керівних органів**: спрощену, класичну, розширену. *Спрощена модель* закріплює схему формування центральних керівних органів партійних організацій України, згідно якій вищим керівним органом політичних партій України є з'їзд партії. На ньому обирається голова партії, який здійснює поточне керівництво партійними справами. Формується координаційний керівний орган (Політрада, Центральний провід, Головний провід, Координаційна рада, Комітет), центральна контрольно-ревізійна комісія. Серед прикладів спрощеної моделі формування керівних органів можна навести Українську Національну Консервативну партію, Народну екологічну партію України, політичну партію «Відродження», партію «Демократичний союз».

Класична модель формування центральних керівних партійних органів фіксує наступний механізм. Вищим керівним органом політичних партій України є з'їзд партії. На ньому обирається голова партії, формуються координаційні керівні органи (Політрада, Центральний провід, Головний провід, Координаційна рада, Комітет), які можуть діяти як на постійній основі, так і між з'їздами. В рамках цієї моделі виділяють два типи взаємовідносин та взаємного підпорядкування керівних партійних органів. Перший – передбачає формування виконавчо-розпорядчого керівного органу на з'їзді і безпосередньо підзвітність останньому. Такий тип відносин характерний для Трудової партії України, Української консервативної партії, Народної партії України, Народного Руху України. Другий – закріплює створення виконавчо-розпорядчого органу координаційним органом. Цей тип взаємного підпорядкування керівних партійних органів закріплений в статутах, наприклад, таких партій України, як Партія Регіонів України, НУНС, ВО «Батьківщина», Комуністична партія України, НДПУ, Ліберальна партія України, Селянська партія України, Соціально-християнська партія України.

Структура вищих керівних партійних органів може бути розширена за допомогою органів консультативного або дорадчого характеру. Наприклад,

це може бути Кадрова Рада, що координує свою діяльність з виконавчо-розпорядчим органом і контролює додержання рішень партії та виконання їх депутатами. Рада Української народної партії, яка формується з видатних її членів, діє на постійній основі, вносить пропозиції щодо засадничих положень програми партії, виступає третейським суддею у внутрішніх конфліктах, здійснює контроль за дотриманням партійної етики, вносить пропозиції щодо порядку денного усіх керівних органів, кадрового керівного складу. Голова Української народної партії перед кожним засіданням координаційного органу скликає дорадчий орган. Згідно статутних документів Народної партії України голова має свої дорадчі органи, такі Рада старійшин та Рада голів регіональних організацій. Загальноприйнята структура керівних органів партії може розширюватись за рахунок «Засновницької Ради», члени якої мають право ухвального голосу на всіх з'їздах партії. Така модель формування керівних органів партійних організацій в Україні називається *розширеною*.

Для зміцнення своїх статутних функцій (повноважень) президія формує виконавчий апарат – *секретаріат*, виконком тощо. Апарат політичної партії виступає в ролі робочого механізму, діями якого опосередковані всі рішення, скільки-небудь значущі заходи, що вимагають попереднього планування і організаційного забезпечення. Апарат, що складається з найнятих робітників (юристів, політтехнологів, офісних працівників), є невід'ємним елементом партійної організації, проте він не відноситься до керівних і контрольно-ревізійних органів, а лише забезпечує їх діяльність.

Секретаріат може мати таку структуру: керівник секретаріату, організаційний відділ; відділ ідеологічної роботи; загальний відділ; головний бухгалтер. Керівник секретаріату може бути затверджений на з'їзді. За поданням голови він може також бути затвердженим координаційним органом. У сфері повноважень цього органу знаходиться практичне виконання рішень, ухвал координаційного та виконавчо-розпорядчого органів, забезпечення виконання їх рішень, виконання поточних завдань, облік територіальних та місцевих партійних організацій та членів партії, забезпечення проведення заходів партійних зборів, зібрань, нарад, розповсюдження видань політичної партії. Секретаріат готує пропозиції, організовує роботу, поширює досвід партійної роботи серед членів партії, організовує фінансово-господарську діяльність, розробляє проект бюджету.

До центральних органів політичної партії належить контрольний орган партії – *контрольно-ревізійна комісія*. Функція контролю – одна з найважливіших функцій партійного будівництва. Контрольно-ревізійна комісія здійснює внутрішній аудит відповідності діяльності партії законодавству України та статуту партії. Кількісний склад комісії встановлюється на з'їзді. Число членів контрольного органу може бути закріплено в статуті. Так, політична партія «Совість України» фіксує склад комісії з одинадцяти членів. Очолює та організовує роботу ревізійної комісії

її голова. Рішення приймаються на засіданнях комісії, які проводяться в середньому один раз на три місяці. Засідання комісії є правомочними, якщо в ньому приймає участь більше половини її членів. Рішення приймаються простою більшістю.

Повноваження ревізійної комісії полягають у перевірці виконання бюджету центральними партійними органами, територіальними і місцевими партійними організаціями, здійсненні ревізії фінансово-господарської діяльності партії. Вона контролює та аналізує стан справ у сфері обліку та звітності, розглядає внутрішньопартійні конфліктні ситуації та подає свої рекомендації висновки щодо їх розв'язання, розглядає скарги та апеляції членів партії, звітує перед з'їздом про результати своєї діяльності, періодично інформує координаційний орган про стан фінансової дисципліни в партії. Для уникнення маніпуляцій та винесення справедливих рішень передбачається норма, згідно якої членами центральної контрольної ревізійної комісії не можуть бути членами інших керівних органів. Для об'єктивного здійснення своїх функцій посадові особи, а також члени керівних органів партії зобов'язані надавати ревізійній комісії на першу вимогу усі необхідні документи та будь-яку інформацію.

Побудова ефективних організаційних моделей партій стає одним з актуальних завдань партійного розвитку на сучасному етапі. маючи розгалужену і організаційно міцну структура, партія здатна оперативно вирішувати завдання, пов'язані, передусім, з виборчою функцією.

3. Внутрішньопартійна демократія: сучасні проблеми та тенденції вирішення

Сучасними деструктивними проявами діяльності партійних організацій є тенденції до їх олігархізації та бюрократизації. Вплив та розвиток цих тенденцій досліджували класики партології М. Острогорський, Р. Міхельс, М. Вебер.

На матеріалах країн класичної західної демократії США та Великобританії М. Острогорський прийшов до висновку: будь-яка організація, насамперед політична партія, щоб вижити, не дивлячись на чіткі цілі, ведення пропаганди тощо прагне будь-що втримати владу та встановити контроль над рядовими членами. Необхідний принцип організації, на думку Р. Міхельса, в тому числі і політичної партії, призводить до змін в її діяльності, і демократизація переростає в процес бюрократизації. «Визнання організації, робить висновки вчений, завжди є вираженням тенденції до олігархії». Досліджуючи процеси неминучої олігархізації партій, Р. Міхельс формулює «закон залізної олігархії», який полягає у зосередженні влади в партії в руках керівництва, що підтримується професійним, оплачувальним апаратом. В процесі функціонування професійний апарат відривається від рядових членів, перетворюється на партійну еліту.

Ж. Лінц, наприклад, виділяє біля десяти визначень терміну «олігархізація»: як поява професійного керівництва та його стабілізація; формування бюрократії як апарату, який існує на оплачувальній основі; централізація влади; переорієнтація цілей існування організації на поточні (укріплення партійної організації); посилення ідеологічного режиму; зростаюча різниця між інтересами, ідейною позицією керівництва та членів партії з домінуванням інтересів та позиції керівництва; зниження ролі членів партії в прийнятті рішень; кооптація лідерів партійної опозиції в лави існуючого керівництва; орієнтація партії на підтримку всіх виборців, а не тільки свого класу.

Пояснюючи потребу у лідері за допомогою психологічних законів натовпу Р. Міхельс і М. Острогорський стверджують, що приймати рішення самостійно та безпосередньо маси не здатні. Із зростанням організації ускладнюється процес управління нею. Члени партії практикують відмову від самостійного регулювання ряду питань та навіть їх перевірки, передовіряючи контроль за їх вирішенням платним функціонерам. Тому партійна еліта бере на себе організацію та проведення з'їздів, підготовку і прийняття рішень на них, а з цим і організацію «театрального дійства». При цьому принцип виборності усіх посад в партії не заперечується, а партійні чиновники як виконавці загальнопартійної волі формально можуть бути відкликані. Але з ускладненням завдань та зростанням індивідуальних вимог до партійного керівництва, роль лідера та керівництва посилюється. Відстань між рядовими членами та вождями збільшується. А останні у своїх діях спираються на тезу, що партія не може бути зацікавлена в тому, що меншість, яка більш освічена і компетентна в питаннях управління, не може бути залежна від більшості, яка не має власної думки з певних питань.

Ця специфіка політичних партій і визначає особливості їх організаційної структури. У політичних союзах із періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів. «Це означає, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених насамперед в політичному житті, тобто в участі в політичній владі, створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, кого вони опікають, як кандидатів на виборах, збирають грошові ресурси і приступають до пошуку голосів... Вожді і їх свита як активні елементи вільного вербування свити і через неї пасивної маси виборців для виборів вождя є життєво необхідними елементами кожної партії», – підкреслює М. Вебер. Вчений також говорить про загальну тенденцію професіоналізації та бюрократизації політичних партій. Досліджуючи еволюцію організаційної структури політичних партій, він відзначає перехід контролю над центральним апаратом з рук парламентарів до рук політиків «за основною професією». Широка демократія в партії формально залишається, тому що створенням програм та добором кандидатів займаються організовані у місцеві осередки маси членів партії. Але фактично

влада зосереджена в руках партійних чиновників – партійної машини, які здатні нав'язати свою волю парламентарям. Роль останніх зводиться до статистичної.

В рамках сучасних досліджень внутрішньопартійна демократія як основний напрям функціонування партії передбачає гарантовану можливість членів партії брати участь у процесах прийняття політичних рішень у площі матеріальних проблем, програм та долі партійних діячів і виступає способом формування внутрішньопартійної волі. Внутрішня демократія, на думку Й. Тезінга і В. Гофмайстера, відкидає принцип лідерства, вимагає внутрішнього порядку формування волі в організаційному апараті партії, на який повинні спиратися статут та програма політичної партії. Утворення та діяльність партійних органів, визначення прав та обов'язків членів, правил щодо висунення кандидатів на політичні посади й питання фінансування – всі ці завдання й функції повинні бути врегульовані внутрішньопартійним демократичним устроєм. Враховуючи авторитарні тенденції в розвитку партійних організацій, які для більшості вчених залишаються проявами «залізного закону олігархії», актуальності набуває проблема знаходження оптимального балансу між внутрішньопартійною демократією та застосуванням авторитарних методів управління. Використання партійними елітами авторитарних методів обґрунтовано у випадках, коли партія приймає участь у виборах і потребує високого рівня мобільності та оперативності прийняття рішень, коли партія трансформує свою структуру, що вимагає подолання хаотичних процесів з метою підвищення адаптивності її базових елементів до сучасних реалій.

Сформулюємо **основні проблеми** розвитку внутрішньопартійних відносин на сучасному етапі політичного життя.

1. Посилення ролі партійного лідерства, зосередження влади в його руках, прийняття рішень одноосібно.

Партійне лідерство відіграє суттєву роль при виробленні та реалізації стратегій політичних партій. Його специфіка полягає в здатності компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових та програмно-цільових ресурсів партії. Роль лідера посилюється в кризові моменти розвитку політичної партії: виборчий період, внутрішньопартійні конфлікти, трансформація організаційної моделі. З одного боку, партійне лідерство характеризується схильністю керівників партії зосереджувати владу в своїх руках, приймати одноосібно рішення, обмежувати участь рядових членів партії у виробленні партійної політики. З іншого, цей механізм слугує своєю гарантією досягнення згоди між потенційними протиріччями центрального керівництва та низових партійних структур. Посилення ролі партійного керівництва, контрольованість процесів кадрової ротації пояснюється відсутністю ініціативи з боку рядових членів, прагненням партійної еліти зберегти єдність

2. Переважання технологій кооптації при формуванні керівних партійних органів через контрольованість кадрової ротації в партійній організації.

Проблема керівництва в партії посилюється заміною демократичної системи різними формами автократичного рекрутування: кооптація, призначення з центру, презентація тощо. Автократія «як виключення» та «як правило» передбачають використання виборчих маніпуляцій. Наприклад, технологія непрямого голосування через делегатів закріплює ефект демократичності. Але, насправді, через неспівпадання психології тих, хто делегує та кого делегують, призводить до розриву між волею низів та рішеннями еліти. Обираючи партійних функціонерів у якості делегатів у більшості партій забезпечується очевидна тенденція – підтримка тих, чиїми креатурами вони і являються.

3. Обмеженість контролю за діями партійного керівництва з боку рядових членів та їх права об'єднуватися в групи для відстоювання альтернатив реалізації внутрішньопартійної стратегії управління.

Демократичність чи недемократичність організаційної структури партії, на думку Ю. Шведа, залежить від характеру зв'язків керівництва та членів партії. Контроль членами партійної політики, широка участь при ухваленні рішень усередині партії характерні для демократичної структури. В недемократичній керівництво здійснюється на принципах вождизму та дистанціюється від мас в управлінні партійними процесами.

Чинником, що обумовлює демократичність організаційної структури партії, є вибір на користь одноосібного чи колегіального типу керівництва. Як правило, колегіальність гарантує виваженість та ефективність прийнятих рішень. Лідер як провідник колегіального органу відповідальний перед ним, і це є запорукою існування внутрішньопартійної демократії, обмеження щодо можливості узурпації влади. Але на практиці існують різні варіанти комбінації вищезазначених типів керівництва. Одним з показників рівня адаптивності партії є її участь у формуванні уряду та діяльність в органах виконавчої влади, що істотним чином впливає на вибір керівництва.

Значної уваги потребує детальний розгляд технологій забезпечення ефекту демократичності. Серед таких варто звернути увагу технології «презентації кандидата». Ця система може забезпечувати як процеси централізації, так і децентралізації. Певно, що презентація керівників може відбуватися за участю місцевих організацій, але, як правило, така тенденція виражена в діяльності партій більш слабо. Дуже часто низові організації голосують за список, який пропонується центром, в цілому. Серед причин такої поведінки М. Дюверже бачить недостатню кількість осіб, які можуть згуртувати та очолити опозицію та обмежену кількість членів, що приймають участь в голосуванні. Так званий «ефект презентації» закріплюється за допомогою самої системи виборів в партії. По-перше, керівники можуть впливати на склад з'їзду (забезпечити присутність «найбільш свідомих»

делегатів), на вибір місця проведення (відстань може не дозволити тій чи іншій організації прийняти участь у виборах), та заміну таємного голосування технологією підняття рук тощо. З точки зору демократії використання таких методів обмежується, але не забороняється.

Нажаль, вибори не в змозі забезпечити ротацію в партійних колах. Є декілька причин, які гальмують успішність кадрової ротації: супротив центрального керівництва, проходження партійних шкіл, схильність мас до постійності облич (керівників), опозиція самих низових керівників, консерватизм активістів партії. Так, М. Дюверже стверджує, що «циркуляція еліт можлива тільки в партіях, достатньо сильно централізованих, де вище керівництво може нав'язувати молодих, або в партіях з дуже слабкою структурою, де низових керівників не так багато і існує вільна конкуренція».

4. Посилення дисципліни у партійній організації.

Партійну дисципліну визначають як дотримання усіма членами політичної партії положень статуту та програми, виконання рішень партійного керівництва. Як організаційну ознаку політичної партії її можна розглядати з різних сторін, а саме через характер партійного мандату, співвідношення обов'язків членів партії та керівництва, взаємовідносини партійної фракції та керівництва.

Механічний характер партійної дисципліни був відзначений ще М. Дюверже. Її механічність полягала в тому, що, існуючі усередині партії, альтернативні думки відображаються на рівні керівництва. Дж. Сарторі наголошував на ситуативному характері дисципліни. З одного боку, вчений пов'язував її сутність зі здатністю партійного керівництва забезпечити «однорідне» голосування парламентарів. З іншого, – добровільний характер дисципліни розкривається за допомогою згуртованості членів. Розглядаючи проблему внутрішньопартійної дисципліни, М. Вебер наголошував: «Нині англійські парламентарі...суть ні що інше як відмінно дисципліноване стадо, що голосує». Роль парламентаря, якого було обрано від партії полягає лише в тому, що він повинен тільки голосувати і не здійснювати зради партії.

Партійна дисципліна обумовлює забезпечення організаційних та матеріальних умов для високоефективної діяльності партійних осередків. Її складові можна умовно поділити на добровільні та примусові компоненти. Так, до складової добровільного характеру варто віднести такі положення: участь у роботі партійної організації (вступ у партію може розглядатись як просто заявка про те, що людина розділяє ідеологію), пропаганда ідеї політичної партії, сприяння поповненню лав партії новими членами, відстеження інформації про діяльність партійної організації. Серед примусових складових партійної дисципліни необхідно виділити своєчасну і регулярну сплату членських внесків, виконання рішень керівних органів, сприяння досягненню цілей партії, припинення членства у зв'язку з перебуванням на посадах, передбачених законами.

Розвиток внутрішньопартійної демократії актуалізує важливість органічної дисципліни в партії, яка виступає однією з найважливіших організаційних засад функціонування політичних партій. Органічний характер партійної дисципліни полягає у тому, що вона ґрунтується, передусім, на демократичному узгодженні альтернативних поглядів та формуванні спільної думки. Партійна дисципліна, звичайно, не може механічно забезпечити внутрішньопартійну демократію. Але саме завдяки їй члени партії та фракції мають можливість у процесі всебічного обговорення питань, що винесені на парламентські слухання, дійти конкретної думки. Наданням кожному такої можливості готується платформа для досягнення узгодженості поглядів усіх членів партії. Відсутність дисципліни, як свідчить досвід, призводить до зниження продуктивності і результативності партії. Формування органічно дисциплінованих, згуртованих та дієздатних партій ще тільки розпочинається і динаміка цього процесу буде значною мірою впливати на темпи модернізації політичної системи у цілому.

5. Звуження автономності місцевих організацій

Статус автономії місцевих партійних організацій України як базових одиниць здійснення внутрішньопартійної демократії розглядається в статутах в двох аспектах: ступеня свободи та міри підконтрольності. Місцеві партійні організації вільні у визначенні часу скликання дати, місця проведення, регламенту, попередньому порядку денному проведення зборів (конференції). Про їх проведення попереджають за один місяць, як виняток за два тижні. Вони самостійно здійснюють прийом членів та їх виключення. Право участі у виробленні партійної політики органів вищого рівня реалізується за допомогою ініціювання розгляду назрілих проблем в своїй діяльності перед вищими органами (ВО «Батьківщина»), створення внутрішньопартійних фракцій (Партія Зелених України), відкликання депутатів місцевих рад, що не виправдали довіри партії, проведення громадських слухань, зборів громадян та інших форм участі громадян в управлінні публічними справами (Партія підприємців та промисловців України). Рішення керівного органу можуть бути оскаржені членами партії або її територіальними організаціями до Контрольної Ревізійної комісії. Регіональні організації можуть ініціювати позачерговий з'їзд. Обласні організації можуть безпосередньо рекомендувати не менше як по одному представнику до складу центрального координаційного органу.

Підконтрольність місцевих організацій реалізується через ряд наступних положень. Місцеві організації звітують про роботу перед організаціями вищого рівня. Рішення останніх є обов'язковим для виконання. Вони повинні погоджувати списки кандидатів у депутати з вищим керівництвом партії, що на нашу думку, звужує їх сферу автономності, створює умови для маніпуляцій списками. Згідно статутам партій України місцеві та територіальні партійні організації можуть бути ліквідовані у разі недотримання програми та статуту. Але сам статут не дає чіткого визначення

позицій, згідно з якими може бути застосована така процедура. Тобто фактично організацію можна ліквідувати за невиконання рішень керівних органів. Демократичний же момент їх діяльності полягає в тому, що керівництво місцевих партійних організацій може оскаржити прийняте рішення щодо їх ліквідації. Але у випадку внутрішньопартійних конфліктів, які підривають авторитет партії, вносять дисбаланс у її функціонування, така міра є виправданою.

б. Низький рівень відповідальності керівників перед рядовими членами, посилення внутрішньопартійних конфліктів.

Розглядаючи проблему структури політичних партій, неможливо оминати питання посилення загальносвітових тенденцій до створення як на державному рівні, так і всередині самих партій спеціальних органів для вирішення внутрішніх конфліктів. Прикладом такого явища може слугувати створення у 1976 р. на підставі «підзаконного акту» Конгресу (Конвенту) Демократичної партії США (ст. 4, § 1) Юридичної ради, яка займається вирішенням суперечок щодо підбору делегатів до вищого колегіального органу партії, трактуванням корпоративних норм партії, вирішення будь-яких внутрішніх конфліктів. У Німеччині створено низку спеціальних третейських судів, завданням яких є вирішення внутрішньопартійних суперечок і суперечностей та трактування положень їх статутів.

Законодавством України чітко не врегульовано питання спеціальних органів для вирішення внутрішніх конфліктів. Встановлений Кодексом законів про працю України порядок розгляду трудових спорів відповідно до ст. 221 цього кодексу не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали.

7. Відсутність чітких механізмів формування внутрішньопартійної волі як відображення можливості членів партії (партійної бази) приймати активну участь у процесі прийняття політичних рішень.

Так, внутрішньопартійний процес формування політичної волі, на думку Х. Хесса, повинен проходити в контексті основних суспільних цінностей, які розкриваються через програми партій. Політична воля – це здатність суб'єкта послідовно реалізовувати свої цілі у сфері політичної влади. Застосовуючи це визначення в аналізі сфери внутрішньопартійних відносин та використовуючи концепцію німецьких вчених, пропонуємо розглядати «політичну волю партії» з двох аспектів. По-перше, як здатність керівництва визначати та реалізовувати засади стратегічної діяльності партії, встановлювати та підтримувати конструктивні зв'язки структурних ланок партійної організації, контролювати виконання прийнятих рішень низовими структурами, встановлювати, а іноді посилювати дисципліну голосування. По-друге, як здатність рядових членів брати участь у прийнятті партійних рішень, у формуванні керівних органів, у їх роботі через запровадження механізму прозорості кадрової політики, мати гарантовану можливість для

реалізації своїх прав, зокрема на вільне висловлювання, вираження альтернативних підходів до реалізації внутрішньопартійної політики. Таким чином, процес формування політичної волі партії можна розглядати як здатність забезпечувати функціональність і досягнення поставленої мети незалежно від зміни умов діяльності шляхом організованої співпраці керівництва і рядових членів партії.

Однак, демократичність партійної організації зумовлюється не тільки відсутністю олігархічних тенденцій. В кризові моменти розвитку суспільства, які впливають на діяльність партій і вимагають від них максимальної мобілізації, особливо, якщо мова йде про парламентські партії, тільки партійна еліта в силу своїх виняткових здатностей може прийняти відповідальні рішення. Не заперечуючи демократичні засади функціонування партійних організацій, діяльність внутрішньопартійних угруповань в кризовій ситуації спрямовується у бік забезпечення стабільної цілісності партії. Завданням партії на сучасному етапі стає динамічне співвідношення централізованих та децентралізованих тенденцій у її діяльності.

Використання партійними елітами авторитарних методів обґрунтовано у випадках, коли розвиток партії потребує високого рівня мобільності та оперативності прийняття рішень, вимагає подолання хаотичних процесів з метою підвищення адаптивності її базових елементів до сучасних реалій. У повсякденному ж партійному житті повинні домінувати демократичні методи управління, які надають можливості рядовим партійцям відстоювати свою точку зору, а місцевим партійним організаціям створюють умови для стимуляції ініціативності. Виступаючи як ряд взаємодій керівництва та рядових членів, пов'язаних з виробленням здатності досягати балансу демократичних та авторитарних тенденцій, процес формування політичної волі партії буде сприяти забезпеченню електорального успіху партійної організації.

Відтак, процес демократизації організаційних структур політичних партій повинен базуватися на наступних моментах: по-перше, організація повинна якнайадекватніше відображати структуру потенційного електорату, а також тих сегментів суспільства, які партія намагається залучити на свій бік у ході виборчої кампанії; по-друге, організація партії повинна забезпечувати прийняття зважених рішень і забезпечити їх виконання; по-третє, внутрішньопартійний процес прийняття рішень повинен ґрунтуватися на основі консенсусу з приводу базових програмних положень; по-четверте, зміни в партійній організації повинні відбуватися в контексті змін, які відбуваються всередині партії.

Загальні тенденції демократизації політичного життя вимагають від партій будувати організаційну структуру на засадах внутрішньопартійної демократії, таких як виборність керівних органів; періодична звітність керівництва перед рядовими членами партії; колегіальність у роботі керівних органів; персональна відповідальність кожного члена партії за виконання

обов'язків та доручень верховенство з'їзду партії як вираження волі всієї партії; демократичність на етапі обговорення і дисциплінованість у виконанні рішень після його прийняття; критика знизу догори; гласність і публічний характер дій.

Література основна

1. Головатий М. Ф. Класи і партії : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий. — К. : Персонал, 2008. — 144 с.
2. Гонюкова Л. Модель сучасної політичної партії / Лілія Гонюкова // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. — 2010. — № 2. — С. 16—21.
3. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; пер. с франц. А. Зиминной [3-е изд.]. — М. : Парадигма, 2005. — 544 с. — (Серия «Концепции»). — (Научное издание).
4. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : учеб. пособие [для студ. вузов] / Б. А. Исаев. — М. : Аспект Пресс, 2008. — 367 с.
5. Конончук С. Г. Основні процедури внутрішньопартійної демократії. Аналітичний огляд / С. Г. Конончук, О. А. Ярош ; [Укр. незалежний центр політ. дослідж.]. — К. : Агентство «Україна», 2012. — 96 с.
6. Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление / В. Мейтус, В. Мейтус. — К. : Эльга, Ника-Центр, 2004. — 404 с.
7. Обушний М. І. Партологія : навч. посібник / [М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
8. Основы теории политических партий : [учебное пособие] / [под ред. Заславского С. Е.]. — М. : Европа, 2007. — 264 с.
9. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. — М. : РОССПЭН, 1997. — 639 с.
10. Політичні партії України : в 3 т. / [уклад. Ю. Шайгородський]. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. —
Т. 1. — 2005. — 876 с. ;
Т. 2. — 2005. — 900 с. ;
Т. 3. — 2005. — 872 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Шемшученко Ю. С.] — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
12. Технология создания партии : [учеб. пособие] / [под ред. А. Чадаева, В. Быковой]. — М. : Европа, 2007. — 144 с.
13. Конончук С. Г. Як працює демократична партія. Оцінювання організаційної політики / С. Г. Конончук, О. А. Ярош ; [Укр. незалежний центр політ. дослідж.]. — К. : Агентство «Україна», 2012. — 32 с.

Література додаткова

1. Ишияма Дж. Т. Партии – приемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Т. Ишияма // Полис. — 1999. — № 4. — С. 148—167.
2. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. — К. : Логос, 2008. — 560 с. — (Наукове видання).
3. Латфуллин Г. Р. Политическая организация : учебное пособие / Г. Р. Латфуллин, Н. В. Новичков. — СПб. : Питер, 2007. — 656 с. : ил. — (Серия «Учебное пособие»).
4. Меркотан К. Партії у системі політичного менеджменту / Меркотан К. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск. Політичний менеджмент [Електронний ресурс]. — Режим доступу до журн. : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent>.
5. Михельс Р. Необходимость организации / Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. — 1990. — № 3. — С. 54—62.
6. Моїсеєва А. С. Політико-організаційні засади партійного будівництва в сучасній Україні: проблеми та перспективи / А. С. Моїсеєва // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2008. — № 1—2. — С. 64—67.
7. Морарь М. В. Внутрішньопартійне керівництво – різновид політичної діяльності / М. В. Морарь // Гілея (науковий вісник) : [збірник наукових праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — 2012. — Вип. 56. — С. 520—525.
8. Нідермайер О. Внутрішньопартійна демократія / О. Нідермайер // Політичні партії в демократичному суспільстві : [вид. Й. Тензінг, В. Гофмайстер]. — К. : Вид-во фонду Конрада Аденауера, 2001. — С. 23—41. — (Громадсько-політичне видання).
9. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : [монографія] / Олена Вікторівна Новакова. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с. — (Наукове видання).
10. Павленко І. А. Стратегія внутрішньої демократизації політичних партій в Україні / І. А. Павленко // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 2 (3). — С. 175—182.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Дайте визначення організаційна структура партії.
2. Які основні елементи виділяють в структурі політичної партії?
3. Розкрийте особливості створення партійної вертикалі.

4. Охарактеризуйте специфіку діяльності контрольно-ревізійних органів в структурі партії?
5. В чому полягають особливості формування інституту членства?
6. Проаналізуйте різновиди організаційної структури політичної партії.
7. Оцініть участь партійних функціонерів, активістів, рядових членів та симпатизантів у діяльності партійних організацій.
8. Порівняйте організаційні моделі «всеядної», картельної та універсальної політичних партій.
9. Визначить особливості формування організаційних моделей формування керівних партійних органів.
10. Окресліть схему організаційного формування політичних партій в сучасній Україні.
11. Дайте визначення поняття «внутрішньопартійна демократія».
12. Сформулюйте внутрішньопартійні проблеми реалізації демократії.
13. Що таке органічна партійна дисципліна і яким чином вона здатна скоригувати організаційний розвиток партій в бік демократії?

Теми доповідей та рефератів

1. Недоліки та переваги внутрішньопартійної демократії.
2. Проблеми створення функціонального балансу діяльності партій в сучасній Україні.
3. Організаційні стратегії політичних партій Європи.
4. Теорія франчайзингу у діяльності політичних партій.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Чи згодні Ви з твердженням, що недемократична організаційна структура партії не може забезпечити ефективну роботу її складових структур? Наведіть аргументи на користь застосування авторитарних методів правління у діяльності партійних організацій.
2. Чи допустимі авторитарні методи управління в роботі місцевих організацій? Відповідь обґрунтуйте.
3. Яку роль відіграє статут у забезпеченні ефективного функціонування партійних організацій?
4. Визначить особливості організаційного функціонування партій у США та країнах Європи (на вибір).

Тема 8. ІДЕОЛОГІЯ ЯК БАЗОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Мета: визначити роль ідеології у функціонуванні політичних партій. Розкрити основні засади провідних ідеологічних течій сучасності. Проаналізувати основні підходи до створення партійних програм. Визначити особливості ідеологічної конфігурації партійної системи сучасної України.

Ключові слова: політична ідеологія, політична партія, ідеологічна ідентифікація, партійна програма, лібералізм, консерватизм, соціалізм, соціал-демократія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Політична ідеологія: різновиди та особливості
2. Основні принципи створення партійних програм
3. Особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні

1. Політична ідеологія: різновиди та особливості

Ідеологія як базова система цінностей є ключовою характеристикою партії. І хоча часи «вузькоідеологічних» партій вже позаду, сьогодні навіть для таких традиційно прагматичних, поза ідеологічних партій, як Республіканська і Демократична партії США, певна система цінностей відіграє важливу роль у політичній боротьбі.

Ідеологія не лише встановлює цілі, завдає критерії оцінок та суджень з приводу політичних дій, але і чинить дуже помітний вплив на процеси політичного сприйняття, оскільки скрізь призму ідеології людина сприймає політичну реальність, перцептивна інформація про цю реальність набуває смислу, інтерпретується всередині певної системи категорій. Ідеологічні преференції являють собою систему поглядів на природу, суспільство та особистість, систему цінностей, норм, цілей, способів їх досягнення, які притаманні певній групі.

У широкому значенні ідеологічні преференції включають до себе філософські, політичні, економічні, моральні, релігійні, естетичні та інші ідеї.

Ідеології стали зароджуватися в XIV ст., в період Відродження, коли виникла перша суспільна криза. Цей період відзначений початком процесу секуляризації, тобто звільнення суспільної та індивідуальної свідомості від релігії. Поступово на зміну релігійній картині світу приходить раціональна система уявлень про світ. Існуючий релігійний світогляд обґрунтовував суспільне життя, політичний порядок у термінах трансцендентних, тобто потойбічних і недоступних людському пізнанню абсолютних цінностей («Бог», «душа», «безсмертя», «доля»). Сенс людської діяльності задавався релігійними цінностями, які претендували на тотальну значимість. Регулюючи суспільні взаємозв'язки і повсякденні взаємодії індивідів, вони

виступали в якості потужної охоронної та стримуючої сили, що лежить в основі традиційного суспільства. Також їхня роль і значення виявлялися можливими в умовах повної залежності індивіда від сил природи і суспільних зв'язків (громади, роду, племені). Отже, інтеграція суспільства і його соціальна орієнтація відбувалися на основі ірраціональних факторів (вірувань, почуттів, традицій, звичаїв).

Розвиток суспільного поділу праці і пов'язаний із цим процес становлення автономної особистості призвели до емансипації – вивільнення політичної та культурної систем із залежності від релігійної картини світу. Процес секуляризації культурної сфери призвів до того, що політика перестала бути прерогативою церковної влади та стала суто світською справою.

Першим кроком на шляху емансипації суспільства від впливу релігійного світогляду було проголошення релігійного плюралізму, який став одним із результатів Реформації. Реформація призвела до переоцінки цінностей та утвердження ідеї про те, що виживання людини та поширення земних благ вище потойбічних цінностей. Це було значним кроком вперед у раціоналізації суспільних відносин, створення нової соціально-політичної реальності, що формується на принципах доцільності, здорового глузду, користі. Тепер вже визнавалося, що політичний порядок не задається нормами релігійної моралі, а ґрунтується на згоді всіх громадян, які для захисту своїх прав і свобод створюють державу. Зміна релігійної картини світу раціональним поясненням реальності породила стан соціальної аномії, для виходу з якого було потрібно створення нових ідеалів і смислів. Такі нові смисли, покликані обґрунтувати здатність людини до розумної організації громадського порядку, і почали висувати політичні ідеології. Вони пропонували нові, земні ідеали, здатні інтегрувати і орієнтувати індивідів. У числі перших з'явилася ідея про пріоритет цінностей свободи, власності та права людини на життя, висунута ліберальними мислителями. Коли ця ідея здобула поширення серед широких верств населення, вона стала основою масового ідейно-політичного руху.

Як засіб ідейного забезпечення групових інтересів політична ідеологія є переважно інструментом елітарних верств, які з її допомогою консолідують групові об'єднання громадян, забезпечують зв'язок з «низами», вибудовують певну послідовність дій у політичному просторі. Саме від тактики і компетентності еліт залежить ступінь ідейного оформлення тих чи інших групових інтересів.

Термін «ідеологія» до наукового обігу ввів французький філософ епохи пізнього Просвітництва **А. Дестют де Трасі** наприкінці XVIII ст. У роботі «Елементи ідеології» він визначав її як науку про те, як свідомість виробляє ідеї із відчуттів.

У сучасній політичній науці склалися різні погляди на трактування даного поняття.

Так, італійській політолог і соціолог **В. Парето** розглядав громадські (політичні) ідеології як інтелектуальні системи, які є «мовою почуттів» і лише оформлюють спонукальні мотиви людської поведінки. У цьому сенсі ідеологія виступає оболонкою, яка надає теоретичну форму людським емоціям.

Німецький політолог, економіст **К. Маркс** убачав в ідеології насамперед форму ілюзорної свідомості, викликану суперечностями суспільного буття, і в першу чергу виробничих відносин.

Німецький соціальний філософ **К. Мангейм** розумів ідеологію як систему «добровільної містифікації», в шкалі уявлень якої містяться прийоми «від свідомої брехні до напівінстинктивного приховування істини, від обману до самообману». Проте більшу увагу він приділяв її функціональним характеристикам і, зокрема, здатності до згуртування людей, акумуляції їхньої політичної енергії. Поняттям ідеології К. Мангейм визначив «духовне утворення», що складається серед політичної еліти, правлячої групи як теоретичне обґрунтування певної соціально-політичної ситуації, що відповідає інтересам цієї групи.

Американський політолог **Г. Лассуелл** розглядав політичну ідеологію як різновид комунікації, спрямованої на підтримку політичної спільноти, як такої. У цьому сенсі вона, на його думку, включає в себе наступні елементи, спрямовані на суспільну свідомість:

- політичну доктрину;
- політичну формулу (статути, конституції, декларації, договори);
- політичну міранду (легенди, міфи, церемонії тощо).

Аналізуючи роль політичної ідеології в суспільному розвитку, американський соціолог **Е. Шилз** відзначає, що:

1. Ідеологія як система цінностей виходить на політичну арену під час суспільних криз.

2. Ідеологія має силу віру, а відтак їй притаманний орієнтаційний потенціал.

3. Цей потенціал настільки великий, що може сприяти виходу з кризи.

І все ж, синтезуючи основні підходи, можна сказати, що **політична ідеологія** – це система уявлень, ідей, поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Розглядаючи **структуру політичної ідеології**, необхідно виділяти наступні рівні її функціонування:

а) теоретико-концептуальний, на якому формулюються основні положення, що розкривають цінності й ідеали певного класу (нації, держави) або прихильників певної мети політичного розвитку;

б) програмно-політичний, на якому соціально-філософські принципи та ідеали переводяться в програми, конкретні гасла і вимоги політичної еліти,

формуючи таким чином нормативну основу для прийняття управлінських рішень та стимулювання політичної поведінки громадян;

в) актуалізований, який характеризує ступінь засвоєння громадянами цілей і принципів цієї ідеології, міру їхнього втілення у своїх практичних справах і вчинках.

Ідеологія складається з трьох елементів:

Роль ідеологій у житті суспільства зумовлена функціями, які вони виконують. Серед них можна виділити наступні:

1) **орієнтаційну**, яка виражається в тому, що, включаючи основоположні уявлення про суспільство, соціальний прогрес, особистість, владу, вона задає систему смислів і орієнтацій людської діяльності;

2) **мобілізаційну**, тобто, пропонуючи ідеали більш досконалого суспільства, політичні ідеології виступають в якості безпосередніх мотивів політичної діяльності та мобілізують суспільство, соціальні групи на їх реалізацію;

3) **інтегративну**, пов'язану з тим, що, наділяючи сенсом політичну дію в межах пропонованої фундаментальної картини світу, політичні ідеології надають йому значущості, що перевершує за своїми масштабами будь-який індивідуальний чи груповий інтерес. Політичні ідеології протистоять приватним інтересам і тим самим виступають інтегруючим фактором;

4) **амортизаційну**, яка полягає в тому, що, будучи способом інтерпретації політичної дійсності, політичні ідеології призводять до ослаблення соціальної напруженості в ситуації, коли виникає невідповідність між потребами суспільства, групи, індивіда і реальними можливостями їх задоволення;

5) **функцію вираження і захисту інтересів певної соціальної групи**, оскільки політичні ідеології виникають на базі інтересів певної соціальної групи і покликані протиставити їх інтересам інших груп;

6) **футурологічну** – моделювання та розробка майбутнього своєї групи і суспільства в цілому;

7) **захисну** – конкурентна взаємодія з іншими ідеологіями: безкомпромісна боротьба, взаємовигідне співіснування.

Ці функції політичні ідеології виконують завдяки двом властивостям, що відрізняє їх від інших форм політичної свідомості (наприклад, політичної психології), – претензії на тотальну значимість (глобальність) і нормативності. Будь-яка політична ідеологія прагне знизити значимість інших ідеологій, заявити про своє велике покликання змінити світ і використовувати все в ім'я реалізації висунутої ідеї. Пропонована конкретною ідеологією інтерпретація вимагає відданості з боку її прихильників цінностям і нормам, які вона культивує.

Таким чином, політична ідеологія являє собою одну з найвпливовіших форм політичної свідомості. Вона реалізується в конкретних політико-ідеологічних доктринах, які виправдовують прагнення тієї чи іншої групи

осіб до влади і намагаються відповідно до цих цілей підпорядкувати громадську думку власним ідеям. Кожна з політичних доктрин сучасності не лише містить певні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі й ідеали, прагне цілеспрямованих дій громадян щодо виконання поставлених нею завдань.

Російський дослідник Б. Ісаєв відзначає, що якщо враховувати ступінь охоплення ідеологій, то вони можуть поділятися на глобальні, які претендують на пояснення всіх фактів світобудови, і приватні, які зачіпають лише одну проблему.

Глобальними можуть уважатися лише три групи ідеологій (або мегаідеології) – лібералізм, консерватизм і соціалізм. Сторіччя між серединою XIX ст. і серединою XX ст. було часом «класичних» форм глобальних ідеологій. Також відзначимо сучасну тенденцію до конвергенції провідних ідеологічних течій з метою мінімізації власних недоліків та максимальної презентації інтересів усіх громадян. Дане явище сприяло появі інтегративної категорії – політичний центризм. Сутність політичного центризму висвітлюється у двох аспектах: теоретико-ідеологічному, де політичний центризм визначається як політична метаідеологія, що орієнтується на забезпечення балансу інтересів усіх учасників політичного процесу на базі суспільного консенсусу, виступає гарантом політичної та соціальної стабільності; та у структурно-функціональному – як сукупність партій або їхніх блоків, націлених на діяльність в політичному просторі між радикальним реформізмом та консерватизмом.

Розглянемо визначні риси основних ідеологічних течій.

Лібералізм (лат. *libér* – вільний) – політична ідеологія, яка виходить із положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного устрою.

Своїм корінням ліберальний світогляд уходить до Ренесансу, Реформації, ньютонівської наукової революції. У його витоків стояли такі вчені, як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, В. Гумбольдт, Т. Джефферсон, Дж. Медісон, Б. Констан, А. де Токвіль та ін. Суттєвий внесок у формування ліберального світогляду зробили представники європейського і американського Просвітництва, представники німецької класичної філософії, класичної політекономії.

Ключові положення лібералізму:

- недоторканність приватної власності;
- свобода приватного підприємництва;
- невтручання держави в економічне життя;
- гарантованість прав і свобод громадян;
- послідовне здійснення принципу поділу влади;
- політичний плюралізм й визнання легальної опозиції;
- наявність правової держави і громадянського суспільства тощо.

Консерватизм (від лат. *conservo* – «охороняю», «зберігаю») – політична ідеологія, що спирається на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, «скептичне» сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного, максимально повільного розвитку.

Його виникнення як політичної ідеології пов'язане з крахом системи феодалізму та династично-монархічного режиму в Європі внаслідок грандіозних змін, які започаткували доба Просвітництва і Велика Французька революція кінця XVIII століття. Вперше термін «консерватизм» було вжито французьким письменником Ф. Р. Шатобріаном, який жалкував за зруйнованими аристократичними устоями старих монархій. Писана історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., а саме з опублікування в 1790 р. есе англійського політичного філософа Е. Берка книга якого «Роздуми про Французьку революцію» довго залишалася для його численних послідовників «Біблією консерватизму». Саме з того часу беруть початок дві класичні традиції консерватизму: перша, що сходить до французьких мислителів Ж. де Местра та Л. де Бональда; друга – до Е. Берка. Батьки-засновники консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну і цілісну систему. Пояснюючи владу і суспільство волею Бога, Л. де Бональд розглядав владу як «живу істоту», воля якої «називається законом, а її дії – урядом».

Ключові положення консерватизму:

- суспільство не утворене на основі договору, а дане від Бога;
- суспільство є первинним стосовно держави, і в його основі лежать морально-релігійні принципи;
- політика повинна підкорюватися нормам моралі;
- окрім законів, суспільством керують звички, емоції;
- нації, як і люди, наділені незмінними «характерами»;
- права людини підпорядковані її обов'язкам;
- демократичне правління неможливе, бо маси ірраціональні і зобов'язані підкорятися еліті;
- еліта повинна правити на підставі традицій.

Соціалізм (лат. *socialis* – суспільний) – політична ідеологія, основною особливістю якої є те, що процес виробництва і розподілу доходів повинен знаходитися під контролем суспільства. Однією з основних позицій соціалістичного руху є суспільна власність на засоби виробництва, яка замінює собою приватну власність.

Передача власності з приватних рук під громадський контроль проводиться для запобігання експлуатації людини людиною, зниження

диференціації доходів, забезпечення вільного і гармонійного розвитку кожної особистості.

Перші спроби окреслити ідеал цього суспільного устрою здійснювалися ще мислителями Нового часу Т. Мором і Т. Кампанеллою, а наприкінці XVIII – початку XIX ст. утопічними соціалістами А. Сен-Симоном, Ш. Фур'є та Р. Оуеном. У середині XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс дали теоретичне обґрунтування соціалізму, пов'язавши його здійснення з процесом історичного становлення більш віддаленого суспільства «загального достатку» – комунізму. В. І. Ленін, намагаючись поєднати ці ідеї з робітничим рухом у Росії і розробивши вчення про етапи соціалістичної революції, про злам «буржуазної державної машини», «диктатуру пролетаріату» і т.д., розглядав соціалізм як безпосередню політичну мету діяльності партії «нового типу».

Ключові положення соціалізму:

- у соціалістичному суспільстві відсутні експлуатація людини людиною і соціальне пригнічення;
- затверджується соціальна рівність і справедливість;
- знищення або обмеження приватної власності;
- створення державної системи соціального забезпечення.

Соціал-демократія, або демократичний соціалізм. Уперше термін «демократичний соціалізм» застосував відомий англійський письменник і драматург Дж.-Б. Шоу. Сама політико-ідеологічна концепція виділилася у робітничому русі як його реформістська течія до кінця Другого Інтернаціоналу (1889-1914 рр.), і вже у 20-х роках XX ст. соціал-демократія оформилася в самостійний політичний напрям, засудивши революційний екстремізм більшовицьких сил після Жовтневого перевороту та політичні репресії «диктатури пролетаріату». Найбільш видатними її представниками є Е. Бернштейн і К. Каутський.

Ключові положення соціал-демократії:

- свобода як можливість робити все, що не завдає шкоди іншим людям і не заборонено законом;
- справедливість як рівність життєвих можливостей для усіх громадян і піклування суспільства про найменш забезпечених та незащездатних;
- солідарність як можливість для людини, яку внаслідок життєвих обставин спіткала невдача, розраховувати на допомогу суспільства й держави.

Протягом XX-XXI ст. виокремився ряд ідеологічних течій, кожна з яких претендує на глобальну значущість.

Нові ліві. Соціалістичні концепції у середині XX ст. опинилися в кризі, у тому числі і через травматичний досвід тоталітаризму. Комуністичні партії після XX з'їзду КПРС також опинилися в затяжній кризі. Спробою подолання ідеологічних проблем лівих стала поява на початку 1960-х рр.

дуже різномірних ідейно-політичних течій, відомих як «нові ліві». Серед теоретиків нових лівих висунулася ціла група філософів, які представляли «Франкфуртську школу» (серед них особливо популярним був Г. Маркузе), ряд соціологів (серед них виділявся Ч. Міллз), а також група діячів «контркультури», що протиставили себе колишній офіційній культурі. На роль політичних ідеологів «нових лівих» претендували алжирський діяч Ф. Фанон, француз Р. Дебре, що раніше боровся в партизанському загоні разом із Ч. Геварою в Болівії, італійський філософ А. Негрі. Головною відмінністю «нових лівих» від «старих» стало заперечення більшості положень традиційних соціалістичних рухів. Вони вважали, що робітничий клас країн Заходу обуржуазився і повністю інтегрувався в систему. Якісно змінити суспільство можуть лише «аутсайтери системи», тобто молодь, расові та етнічні меншини у метрополії (у країнах Заходу), а також селянство («світове село») в колишніх колоніях.

Піком активності «нових лівих» були студентські рухи кінця 1960-х рр., що охопили майже всі західні країни. Найвідомішим із цих виступів був «Паризький травень 1968 р.», в ході якого бунтівні студенти на короткий час стали господарями країни, активно використовуючи гасло «Забороняється забороняти». Проте невдовзі почався розпад організацій «нових лівих», а найбільш радикально налаштовані з них перейшли до тероризму.

Комунітаризм. На рубежі ХХ-ХХІ ст. на Заході почала складатися ідеологія комунітаризму (від англ. community – община), яка означає служіння інтересам спільноти. Комунітаристи запозичили багато чого від традицій західного лібералізму (свобода особистості), консерватизму (захист традиційних цінностей), соціалізму (захист колективізму). Незважаючи на свою молодість, комунітаризм має реальні шанси перетворитися на одну з провідних ідеологій нового століття.

Комунітаризм заявив про себе в 1990 р., коли в США виникли «комунітарні мережі» – рух інтелектуалів. У тому ж році став видаватися журнал руху «Відповідальна community: права та обов'язки». Потім комунітаристські гуртки з'явилися в Канаді, Великобританії, Німеччині та інших західних країнах.

Засновник комунітаризму – американський соціолог А. Етціоні, який написав у 1993 р. книгу «Дух громади». Серед видатних теоретиків комунітаризму виділяються також А. Макінтайр (американський політичний філософ), М. Вальзер (німецький письменник). Комунітаристи виступають за підпорядкування політики цілям громадянського суспільства. Комунітаристський рух – це громадський рух, учасників якого об'єднує мета зміни суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожної окремої людини в умовах невеликої громади, здійснення якої вони готові почати з самих себе і негайно.

До елементів комунітаризму відносяться: критика ринкової економіки; визнання того, що розвиток окремої людини безглуздо розглядати у відриві від розвитку соціального середовища; визнання можливості співіснування різних цивілізацій та необхідності культурної диверсифікації; висування як системоутворюючого поняття «спільноти»; прихильність до цінностей спільноти як стійкого об'єднання людей, пов'язаних спільними традиціями, історією і мораллю; проголошення найважливішої ролі моральних норм.

Фемінізм. У другій половині ХХ ст. на ідеологічне життя світу почав сильно впливати фемінізм (від лат. femina – жінка). Політичні теорії фемінізму виникли на базі руху проти соціально-економічної дискримінації жінок. Не випадково перші жінки – політичні діячі були саме в соціал-демократичних партіях II Інтернаціоналу (Р. Люксембург, К. Цеткін, Б. Вебб, К. Панкхерст). Сучасні представниці – Г. Уоткінс, Б. Фрідан (США), С. де Бовуар (Франція).

Марксистські феміністки вважають, що початок гноблення жінок було покладено введенням приватної власності. Сім'я в умовах капіталізму стає мікрокосмом соціальних відносин між класами. Дружини можуть бути співставлені пролетаріату, шлюб розвивається як частина формації приватної власності, а розподіл праці стає гендерним. Робота домогосподарок являє собою одночасно і особисте служіння чоловікові, і неоплачувану економічну службу суспільству в цілому. Тільки звільнення від капіталізму та приватної власності звільнить жінок від гендерного пригнічення.

Психоаналітичний фемінізм основну увагу приділяє дослідженню прихованої психодинаміки, характер якої накладає відбиток на міжособистісні та соціальні відносини, на динаміці несвідомого, яке формує емоції та дії.

Радикальний фемінізм спрямований проти суспільства, в якому панують чоловіки. Більшість радикальних феміністок домагається ліквідації сексизму шляхом нав'язування політкоректності. Радикальні феміністки розглядають жінок як біологічний «клас», який дискримінується і експлуатується, що є концептуальною моделлю для вивчення інших форм пригнічення (А. Джаггар і П. Розенберг). Патріархат у їхній концепції – автономна соціальна та історична сила. Залежно від ступеня радикальності поглядів феміністки цього напрямку пропонують деякі шляхи виходу з існуючої ситуації:

- феміністська революція з метою кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками і переходу від патріархату до матріархату (революція – захоплення влади);
- феміністський сепаратизм, заснований на самоізоляції жінок від чоловіків;
- заміна чоловічої культури на жіночу;
- створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури

Ліберальний фемінізм має найбільшу кількість прихильників. Його відродження пов'язане з книгою американської феміністки Б. Фрідан «Таємниця Жіночності» (1963 р.), яка доводить, що сучасні білі американки середнього класу не мають рівних з чоловіками можливостей реалізації прав, прописаних в законах. Після виходу книги в США з'явилася Національна Організація Жінок, яка за короткий термін об'єднала біля 300000 членів і проголосила, що її мета – боротьба за рівні стартові умови для самореалізації обох статей.

Антиглобалізм. Одним із найбільш «молодих», але визначних ідеологічних напрямків XXI ст. став антиглобалізм. Виходячи з назви, антиглобалісти виступають проти глобалізації. Антиглобалісти виступають проти діяльності транснаціональних корпорацій та урядів невеликої групи західних країн, які переслідують вузькокорпоративні цілі. Глобалізація на таких умовах означає ослаблення аж до зникнення суверенітету національних держав і переходу всієї економічної, а потім і політичної влади в руки наднаціональних органів типу СОТ і МВФ, тобто в руки ніким не обраної фінансової олігархії. У глобалізованому світі не передбачено ніякої демократії (хоча залишаються демократичні процедури у вигляді періодичних виборів і багатопартійності). Світова пануюча еліта проводить політику ліквідації соціальних завоювань, досягнутих масами в західних країнах. У результаті в зв'язку з переведенням цілих галузей промисловості із західних країн в регіони з дешевою робочою силою на Заході почався процес зникнення «середнього класу». Навмисно підриваються національні культури і традиційні релігії всіх країн світу, оскільки їхні послідовники можуть виступити проти уніфікації. Проти нинішньої глобалізації виступають одночасно прихильники досягнення соціальної справедливості, захисники національної ідентичності, релігійні фундаменталісти, нарешті, екологісти. Все це зробило антиглобалізм на рідкість різномірним ідеологічно та організаційно рухом.

Серед найвизначніших ідеологів антиглобалізму можна виділити відомих філософів Н. Хомського, С. Жижека, соціолога І. Валлерстайна, політичного діяча Ж. Бове. Багато діячів культури також роблять внесок у формування антиглобалістської ідеології. У антиглобалістських заходах беруть участь тисячі політичних організацій, партій і рухів самої різної спрямованості, що об'єднуються лише негативним ставленням до глобалізації на умовах корпорацій.

Екологізм. Витоки сучасного екологізму пов'язують із першими проявами стурбованості окремих груп людей наприкінці XIX – початку XX ст. станом довкілля, виснаженням природних ресурсів, утратою видів рослин і тварин, природно-культурної спадщини загалом, зумовлені стрімкою індустріалізацією та урбанізацією західного суспільства. До цих людей належали письменники, вчені-натуралісти, громадські діячі, митці, які пропонували розглядати природу як джерело гармонії та стабільності на

противагу світові, що стрімко змінювався. Їхня діяльність сприяла формуванню в суспільстві ідеалізованого уявлення про природний порядок, якого слід дотримуватися і в суспільному житті, а також стимулювала дії щодо збереження вірцевих куточків дикої природи та природно-культурної спадщини. Ця перша хвиля екологічної стурбованості була насамперед орієнтована на збереження національної природно-культурної спадщини в країнах Західної Європи та США. За визначенням Р. Далтона, це була хвиля «охоронної» орієнтації, бо її провідники прагнули зберегти флору, фауну та національну культурну спадщину для задоволення певних, у тому числі й естетичних, потреб суспільства подібно до того, як філателіст намагається зберігати в своїй колекції рідкісні поштові марки. Загалом ідеологи першої хвилі погоджувалися з існуючим суспільно-політичним устроєм і його нормами і не піддавали сумніву домінуючі цінності сучасного їм суспільства, а їхні концептуальні цілі не виходили за межі наявної суспільно-політичної системи.

Друга хвиля екологічної стурбованості, або екологічної мобілізації, що формувалася упродовж 1960 рр., зверталася, головним чином, до другої генерації екологічних проблем і стала виразником турботи широких верств населення про якість життя в розвинених промислових країнах Західної Європи та Північної Америки. Ця хвиля характеризувалася новою, власне екологічною орієнтацією, зосереджуючи увагу на таких проблемах, як ядерна енергетика, промислові забруднення, кислотні дощі тощо. Відмінність цієї хвилі від першої охоронної полягала у поглибленій політичній стурбованості та ідеологічній спрямованості, які ставили під сумнів попередній суспільно-політичний устрій та цінності західного суспільства.

Безпосередніми передумовами становлення екологізму Е. Добсон вважає зусилля з мобілізації екологічної стурбованості протягом 1960 рр., зокрема появу в 1965 р. книги американської дослідниці Р. Карсон «Мовчазна весна». Проте символом остаточного становлення принципово нової ідеології – ідеології екологізму, або «зеленої» ідеології, яка вимагала радикального переосмислення відносин між людиною та природним середовищем і відповідно змін способу суспільного життя та політичного порядку, слід уважати публікацію у 1968 р. першого звіту Римського клубу «Межі зростання».

2. Основні принципи створення партійних програм

Виходячи з того, що політична партія представляє собою політичний інститут, який ґрунтується на ідеологічному та організаційному принципах, то двома основними документами, які відбивають сутність партії, є партійна програма та статут. Перша відповідає за ідеологічну складову, а у статуті прописується організаційно-структурна складова політичної партії.

Особливості останньої було розкрито у попередньому розділі, тому зараз необхідно визначитися з основними підходами до створення програми партії.

У партійних програмах окреслюються цілі як кінцеві, так і на певних етапах розвитку суспільства, практичні завдання та методи їх здійснення.

Програма політичної партії – документ, що відбиває основні ідеї, які висуваються політичною партією, включають оцінку поточної ситуації в країні і набір заходів, необхідних для досягнення ідеалу.

Відповідно ст. 7 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р., «політичні партії повинні мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення».

Фактично, програма – це система тих положень, які кандидати використовують в самих різних ситуаціях. Програма використовується на різного рівня виборах – від парламентських до виборів в органи місцевого самоврядування, коли партія підтримує кандидата. Не менш активно програма партії використовується в період між виборами, оскільки це основний документ, який системно відбиває ідеологію партії. Добре складена програма має бути читабельною, зрозумілою для середнього представника цільової аудиторії, охоплювати актуальні для нього проблеми.

Німецький політолог Г.-Й. Феен підкреслює, що партійна програма повинна базуватися на певних ідеологічних принципах: «Партія мусить розробити власний, тільки їй притаманний профіль, який чітко відрізняв би її від усіх інших партій. Ця спроможність є результатом програмної роботи. Програмна робота, якою нехтують багато політичних партій, є серцевиною партійної діяльності. За допомогою своєї програми партія самовизначається і визначає своє місце, свої позиції в державі та суспільстві. В програмі принципів формулюються базові цінності, іншими словами, визначається політична антропологія, а на цій основі розробляється загальна політична концепція побудови держави, суспільства та економіки».

Існує немало підстав для класифікації програм за видами. Найзручніше виділяти види програм за способом викладу матеріалу:

1. **Сутнісна програма** – в такій програмі відбивається усе, що думає партія або її лідер по усіх найбільш значущих проблемах громадського життя. Така програма буває дуже об'ємною, до декількох сотень сторінок.

2. **Особова програма** – така програма обґрунтовує, чому виборці повинні довіряти саме цій партії і саме її кандидатам. Класичний приклад – ЛДПР і В. Жириновський.

3. **Комбінована програма** – найбільш поширений варіант, який поєднує попередні підходи.

Також партійні програми можуть бути основними та передвиборними. В **основній програмі** партії визначаються ідеологічні засади політичної партії та ставлення до загальнолюдських цінностей, що їх вона не просто визнає, а й вважає своїми пріоритетними завданнями для впровадження в життя. У цій

програмі також закріплюються стратегічні і тактичні завдання організації та шляхи їх вирішення.

Визначені в програмі партії основні завдання знаходять розвиток у **передвиборній програмі** партії. Сама передвиборна програма має поєднати стратегічні і тактичні цілі політичної партії з інтересами та очікуваннями громадян щодо розвитку суспільства та окремих регіонів. Це той документ, з яким знайомиться більшість виборців і який, поряд з деякими іншими чинниками здійснює безпосередній вплив на прийняття виборцями найважливішого для партії рішення – віддати чи не віддавати за неї свої голоси. Вона є концентрованим вираженням партійної програми, обсяг її в Україні законодавчо обмежується 7800 друкованими знаками. Саме через передвиборні програми політичні партії доносять інформацію про себе громадянам, адже лише незначний відсоток електорату знайомиться з повним текстом партійної програми. Тому передвиборна програма повинна містити ідеологеми, які дозволять громадянам ідентифікувати політичну силу з певною ідеологією.

Доцільно підготувати декілька варіантів програми, її повний і короткий виклад.

Платформа партії – короткий виклад суті основних положень партійної програми.

Програма-мінімум – заходи, пропоновані партією для вирішення поточних проблем, з виділенням першочергових завдань. Часто складається у формі набору гасел.

Програма-максимум – це стратегія партії на перспективу. Її положення зазвичай пом'якшують жорсткіші вимоги програми-мінімум.

Структура програми залежить від рівня і масштабу виборів, на яких її планується використовувати. Існують різні підходи до структури програми:

1. Традиційний підхід – традиційним чином складена програма включає констатацію основних проблем, перелік ключових заходів, необхідних для їх вирішення, а також можливий особистий вклад партії в розробку відповідних заходів за рішенням проблем (тут можна вказати, які законопроекти партія підготувала, яку роботу виконала).

2. Творчий підхід – для такого підходу найбільш характерна питально-відповідна форма викладу програми. Лідер партії нібито веде діалог з виборцями, відповідає на їх наболілі питання. Діалог не лише сприймається краще, ніж монолог, він дозволяє зручніше і цікаво структурувати програму, вдаліше побудувати зміст, уникнути програшних для партії питань, підкреслити її переваги. В якості прикладу можна привести програму російської політичної партії «Яблуко», яка включала в якості розділів програми Г. Явлінського рубрики: «що я обіцяю?», «чим я відрізняюся від інших?», «коли я це зроблю?» та ін.

У підході до структури програми повсякчасну оригінальність виявляє ЛДПР, яка випустила «Політичну абетку», в змісті якої в алфавітному порядку вказані ключові проблеми (Білорусія, Ірак, Єльцинізм та ін.)

Партійна програма, стверджує російська дослідниця З. Зотова, виконує подвійну функцію. З одного боку, вона є основою об'єднання однодумців у партію, ідейним підґрунтям подальшої діяльності. З іншого – програма потрібна і для того, аби в результаті широкої її реклами якомога більше виборців перетворити на своїх прихильників.

До **основних функцій програм політичних партій** відносять наступні.

1. **Рекламна.** Завдання програми – показати суспільству мету та головні цілі політичної організації. Сподобатися громадянам, щоб вони підтримали партію, поповнили її лави через вступ до однієї з партійних організацій та віддали свої голоси за партію та її лідерів на виборах.

2. **Функція відмежування (ідентифікації)** – чітким визначенням програмної мети, пріоритетів та завдань розвитку різних сфер суспільства, принципів діяльності та загальнолюдських цінностей, які партія захищає, вона відмежується від інших політичних партій. За змістом програми партію ідентифікують.

3. **Агітаційна** – програма своїм змістом, визначенням мети, пріоритетів й завдань в окремих суспільних сферах, з одного боку, підкреслює переваги над іншими політичними організаціями, а з іншого, – створює базу для формулювання та конкретизації політичних вимог партії, її організацій та первинних осередків для розгортання агітаційно-пропагандистської діяльності.

4. **Інтеграційна** – партійна програма стає своєю директивою, при цьому директивою, обов'язковою для всіх партійців, організацій та первинних осередків. Вона визначає їхню політичну діяльність та мислення. Програма спонукає членів партії ототожнювати (ідентифікувати) себе з партією та її цілями, спрямовує дії партійців в єдине річище. Вона стимулює діяльність організацій та членів політичної партії.

5. **Функція легітимації** – програма дає можливість кожному з її структурних підрозділів, кожному членові організації заявити, що він (вона) діє від імені партії, а отже легітимно. Адже програма політичної партії в обов'язковому порядку проходить реєстрацію та публікується в засобах масової інформації. Реєстрація програм здійснюється: основної – в Міністерстві юстиції України; передвиборної – в Центральній виборчій комісії; урядова – затверджується Верховною Радою України. Зі змістом програми політичної партії має змогу ознайомитися кожен громадянин країни.

Перші три функції програми політичної партії більше спрямовані назовні і мають завдання впливу на масову свідомість та формування

громадської думки на користь партії. Дві інші – інтеграційна та легітимації – на внутрішньопартійну роботу.

Щодо принципів створення та структурних елементів програм партій, то тут можна виділити наступні принципи:

- наукова обґрунтованість (врахування законів суспільного розвитку, сутності, спрямованості цього процесу, його особливостей, тенденцій та механізму модернізації, трансформації тощо);
- системність (врахування системного характеру суспільного розвитку, всіх сфер і підсистем у їхній взаємозумовленості);
- реальність висунутих цілей і завдань;
- конкретність, але без надмірної деталізації;
- зрозумілість положень масам і зручність для пропаганди та агітації.

Структура партійної програми: преамбула (вступ); питання розвитку самої партії; політичні цілі; питання економіки, соціальної сфери, культури, освіти та виховання, міжнародних відносин, включеності країни в міжнародну інтеграцію; проблеми молодіжної, національної (якщо потрібно), жіночого, військової, екологічної та інших видів політики; питання взаємовідносин з іншими партіями. Структура партійної програми не носить жорсткого, уніфікованого характеру. Вона пов'язана з типом партії, її реальними можливостями впливу на суспільні процеси, особливостями конкретно-історичного етапу розвитку суспільства та іншими обставинами.

Як правило, **типова програма політичної партії** містить наступні рубрики:

1. Політико-правова сфера:
 - принципи формування державної влади;
 - демократизація суспільних відносин;
 - верховенство права;
 - місцеве самоврядування та державна влада на місцях.
2. Соціально-економічна сфера:
 - економічні перетворення;
 - соціальній захист та гарантії громадян.
3. Сфери національної безпеки та міжнародного співробітництва:
 - зовнішньополітичні установки;
 - внутрішньополітичні установки та військові пріоритети.
4. Духовно-культурна сфера:
 - загальнолюдські духовно-культурні цінності, вільний розвиток людини;
 - національні духовно-культурні цінності.

Короткі рекомендації по викладу програми:

1. Програма повинна добре читатися і засвоюватися будь-яким виборцем, у тому числі, малоосвіченим. Не можна, щоб програма була

примітивною, але при цьому необхідно, щоб вона була зрозумілою для будь-якого виборця.

2. Програма повинна гарно пізнаватися для того, щоб зацікавити читача та зробити його прихильником партії.

3. За жодних обставин неприпустимо звинувачувати в труднощах, що склалися, самих виборців. Потрібно знайти інше «джерело зла» і позначити напрями боротьби з цим «злом».

4. Програма має бути респектабельною. Вона не повинна містити гострих нападок на конкурентів. Її текст має бути витриманим, акцент слід робити на конструктивних, компромісних засадах. Це положення важливо дотримувати, якщо партія серйозно домагається перемоги на виборах. Але є партії, які створюються під інші завдання.

Отже, програма політичної партії виступає одним із основних документів, які супроводжують її існування. Саме через програму партія розповсюджує свою ідеологію, визначає стратегічні пріоритети існування партії та тактичні цілі їх досягнення.

3. Особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні

Значну роль у формуванні і функціонуванні базових цінностей суспільства відіграє політична ідеологія. Динамічно розвивається те суспільство, що має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному його громадянину. Виступаючи одним із базових політичних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи є основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією з визначальних детермінант напрямку і характеру транзиту. При цьому, якщо в стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість слабшає, то в державах, які переживають процес модернізації або вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Подібна ситуація властива, зокрема, і сучасній Україні.

Сьогодні загально визнано, що однією з причин суспільно-політичної кризи, що переживає Україна, є відсутність чіткої інтегративної ідеології, яка б визначала основоположні принципи, довгострокові цілі та перспективи суспільних перетворень. Політичні сили, що здійснюють владні функції, відмовилися від утопічних нежиттєздатних комуністичних догм, але ще не змогли виробити чіткої, зрозумілої своїм громадянам, близької їх прагненням і бажанням системи суспільних орієнтирів. Відчувається брак соціальної консолідації та довіри. Як стверджував Г. Алмонд, значення соціальної довіри та співробітництва є основним резервуаром, з якого демократичний устрій дістає свою здатність ефективно функціонувати.

Сучасна ідеологічна ситуація в Україні характеризується багатоаспектною ідеологічною дезінтеграцією за істотними і неістотними критеріями. Навіть розподіл ідеологій на ліві, центристські і правоцентристські, що відбиває реальність, не має чіткого ідеологічного критерію.

Формування чітких ідеологічних позицій політичних партій в Україні ускладнюється як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами. Процес усвідомлення класичних ідеологічних схем в українській політиці ще не завершений. Це пояснюється, по-перше, незавершеністю економічних реформ, спрямованих на роздержавлення, приватизацію, демонополізацію власності та виробництва. Як засвідчують експерти з питань політичного процесу, ряд реформ – адміністративна (адміністративно-територіальна) (62,5 %), реформа місцевого самоврядування (58 %), системи державної влади (54 %), конституційна (75 %), реформа соціальної політики (55 %) не здійснюються через відсутність єдності поглядів груп еліт на зміст цих реформ; ряд інших реформ – судово-правової системи (66,6 %), виборчої системи (62,5 %), управління публічними фінансами (75 %), детінізації економіки (54 %), вибудовування антикорупційної політики (62,5 %), реформи аграрного сектора включно з запровадженням законодавчо забезпеченого ринку землі (45,8 %) – через небажання груп еліт їх проводити, адже наслідки реформ будуть суперечити нинішньому статусу груп еліт.

По-друге, тривалою невідповідністю виборчого законодавства ролі і місцю партій у політичному процесі.

Розв'язання першої із зазначених проблем дозволить сформувати економічне підґрунтя для розвитку партійних ідеологій як квінтесенцій інтересів стабільних соціальних груп, а другої – визначити такі політичні правила гри, завдяки яким особам, що мають владно-політичні амбіції, вигідніше вступити до певної партії, ніж бути приналежним до якогось фінансового, регіонального чи бюрократичного клану. До того ж для отримання політичної підтримки необхідно наблизити ідеологічні програми політичних партій до суспільнозначущих орієнтирів та уподобань громадян.

Так, відомо, що значна більшість сучасних політичних сил досі активно експлуатують такі проблеми, як «вступ до НАТО», «наявність суттєвих регіональних відмінностей громадян України» та подібні стереотипи. В той же час, об'єктивний аналіз свідчить про наявність помітних зрушень в структурі пріоритетів громадської думки. Наприклад, Всеукраїнське соціологічне дослідження, що було проведено Інститутом Горшеніна у серпні 2009 року продемонструвало наступну послідовність актуальних соціально-політичних проблем громадян України. Політична нестабільність в суспільстві хвилює 42,5 % респондентів, відносини з Росією 21,8 %, корупція – 19,9 %. Далі з істотним відставанням ідуть: забезпечення енергоресурсами (10,5 %), освіта (10 %) та злочинність (9,7 %). Менш ніж 5 % громадян країни переймаються такими проблемами, як розкол країни на

Захід та Схід, членство в НАТО, відносини з ЄС, конституційна реформа щодо зміни владних повноважень Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів, кримське питання. Лише 1 % українців визначили серед важливих питань стан демократії та свободи слова, реабілітацію воїнів ОУН-УПА, визнання світовим співтовариством Голодомору в Україні 1932-1933 рр. геноцидом. Таким чином, політичні гасла, що використовуються певними політичними силами, як основні програмні цілі, мають, насправді, мізерне значення для громадян.

Лише після вирішення цих завдань партії зможуть отримати змістовні, впливові ідеології, на базі яких дійсно стане можливим об'єднання і конструктивна взаємодія партійної структури та громадян суспільства.

Економічні, соціальні та політичні завдання, що стоять перед українським суспільством, актуалізують проблему вивчення та адаптації центристських ліберально-демократичних ідей. Сьогодні, як відзначають науковці, в західному суспільстві лібералізм вже зробив свою роботу: створена функціональна економічна та політико-правова система. Зовсім інша ситуація в сучасній Україні – тут ще досі не побудовані соціальний порядок та стабільно діюча економіка. Тому зарано говорити про непридатність класичних ідеологій на українському ґрунті. З іншого боку, як стверджує В. Лісовий, сучасні «політичні ідеології мають бути менш догматичними, відкритішими для діалогу, для інкорпорації нових ідей та ініціатив. Аби бути здатними мобілізувати енергію людей заради здійснення певних позитивних програм, вони мусять відмовитись від претензій надмірної регламентації поведінки». Таким чином, роль конструктивної ідеології повинна відіграти система ідей, які б сприяли налагодженню способів саморегуляції та самооновлення суспільства.

Зберігання тенденції до хронічного конфлікту в сучасному політичному житті українського суспільства виявляється в тому, що політичні партії в сфері ідеології базуються на трьох основних парадигмах: демократія, антикомунізм, українська державність і ніяк не можуть досягти згоди та плідної співпраці. Досі переважає конфронтація та безкінечна диференціація. Пересічний громадянин дуже часто не розуміє, у чому полягає різниця між лібералами та консерваторами, соціал-демократами та народними демократами.... Професійні ж політики основну різницю зводять до персоналій. Про розвиток такої тенденції свідчить поширена в нашій країні практика формування політичної партії не для відстоювання суттєвих інтересів будь-якої соціальної групи, а так би мовити, «під лідера». Але ж давно відомо, що боротьба між політичними лідерами творчо безплідна, бо веде до ствердження вузькоєгоїстичних інтересів. Національна ідея не стає в нашому суспільстві об'єднавчою силою не з причини її відсутності, неформульованості або слабкості, а з причини її декларативності, бо насправді домінує бажання не здійснити ідею, а утвердити себе.

В той же час, як наголошує Ю. Шайгородський, «міркуючи про нерозвиненість ідеологічних засад в Україні, не слід вдаватися до надмірних узагальнень: теоретичний дискурс різних напрямів політичного спектра відрізняється рівнем повноти та інтенсивності. У цьому плані «ліві» видаються краще «теоретично підкованими», ніж «центристи» або «праві». Також чітко окресленим є націоналістичний дискурс. Попри відмінності у формах втілення (революційний чи реформаторський шлях), національна ідея як теоретичний (ідеологічний) конструкт наповнюється реальним змістом і, ймовірно, з часом набуде ознак загальнонаціональної доктрини».

Досвід останніх електоральних циклів (2006 та 2007 рр.) свідчить про прагнення провідних політичних партій та блоків перетворитися на популярні в загальнонаціональному масштабі сили, здійснювати самостійну політичну діяльність, виборювати можливість брати участь або навіть самостійно формувати парламентську коаліцію та уряд. Загострення політичної конкуренції вимагає від партій та блоків формування оригінального, «помітного» політичного образу, який суттєво відрізняється від конкурентів. До того ж, якщо раніше – зміна образу була пов'язана, передусім, із зміною лідера, то під час гострої політичної конкуренції та проведення позачергових парламентських виборів 2007 р. партії та блоки відзначилися саме ідеологічними пошуками та створенням більш ґрунтовних передвиборчих програм.

Ідеологічна ідентифікація політичних партій України формується під впливом таких чинників, як характер політичного лідерства, взаємодія з групами промислових та фінансових інтересів, регіональна та історико-культурна орієнтація. Більшість вітчизняних науковців та експертів відзначають таку негативну рису, як використання політичними партіями «інерції розколу», намагання домогтися найбільшої електоральної підтримки шляхом роз'єднання України на ворожі табори. Зрозуміло, що така позиція є стратегічно безплідною, і об'єктивно приводить до зменшення політичної підтримки в контексті офіційно проголошеного більшістю політичних партій курсу на консолідацію України та отримання загальнонаціонального статусу.

Наявність такого протиріччя пояснюється тим, що самі ж політичні партії досить довго не розглядали ідеологічні програмні положення як головні орієнтири в практичній парламентській діяльності. Громадяни також під час виборів більше звертали увагу на слогани, на обличчя лідерів, ніж на програми. Як стверджував С. Телешун: «У нас в Україні на сьогодні програми політичних партій є лише супроводжувальною юридичною складовою, оскільки вони необхідні для реєстрації у Центральній виборчій комісії та Міністерстві юстиції. Із тих представників політичних сил, які засідають у сьогоднішній, або ж будуть працювати у наступній Верховній Раді, навряд чи, багато читали повністю програми тих партій, членами яких вони є». На сьогодні, більш-менш політично обізнані громадяни ідентифікують партії не за програмами, а за їхнім місцем у соціальній

структурі суспільства та впливом на власність. Тому проблема, на його думку, полягає в тому, що самі партійні структури не користуються принципом ідеології як наріжного каменя розбудови політичної системи. Натомість, основну роль відіграють корпоративні стосунки між людьми, які утворюють партію. Партії орієнтуються більшою мірою на обличчя, на ситуацію, на власність, на фінансові ресурси, що реально впливають і дають можливість не просто прийти їм до влади, а створити щось на зразок закритого акціонерного товариства, де ключові політичні гравці домовлятимуться між собою.

Подібні думки висловлює і політолог В. Фесенко. Він відзначає не стільки присутність ідеологічних компонентів у програмах, скільки їх використання в політичній рекламі. З огляду на те, що передвиборна програма – це лише обов'язковий елемент «гри у вибори», партії здобувають голоси виборців за допомогою агітаційної кампанії. Саме у передвиборчій агітації ідеологічні компоненти і використовуються для залучення виборців, їх мобілізації. Дослідник зауважує, що ідеологію використовують, в основному, ліві партії і партії, які можна віднести до націонал-демократичних і націоналістичних. Повною мірою це стосується Комуністичної партії України, дещо менше – соціалістів, оскільки останні перебувають в стадії переходу від ідей українського соціалізму до класичної соціал-демократії.

Дані висновки збігаються з результатами досліджень Українського незалежного центру політичних досліджень. Аналітики центру визначили ідеологічно-ціннісні компоненти програм політичних партій, що дало змогу виявити обсяг ідеологем та інших понять, які виконують ідеологічну функцію в текстах програм політичних партій.

Аналіз спирався на частоту вживання у тексті загальних понять (ідея, ідеологія, ідеологічний); ідеологем (комунізм, соціалізм, тоталітаризм, лівоцентризм, гуманізм, солідаризм, демократія, революція) та близьких за смыслом понять із ціннісним навантаженням (свобода, справедливість, гідність, воля, толерантність), їхніх антонімів та близьких за смыслом у відсотках до кількості слів у тексті.

Отже, за цими формальними ознаками, поміж програм релевантних партій та партій, що демонструють інституційне зростання, найбільш ідеологічно й ціннісно змістовними виявляються програми Комуністичної партії України (що власне є передбачуваним і зрозумілим) та висхідних політичних сил національно-демократичного спрямування – «Свободи», «За Україну!», а також «Фронту змін» та БЮТ.

Щоб з'ясувати рівень ідеологічної артикуляції, фахівці УНЦПД розробили показник «індекс ідеологічної артикуляції», який передає співвідношення показника ідеологічно-ціннісного змісту і показника декларативності політичних програм (Таблиця 8.1.).

Таблиця 8.1.

Індекс ідеологічної артикуляції програм релевантних політичних партій України

№	Партія/Блок	Індекс ідеологічної артикуляції
1.	Партія регіонів	0,26
2.	Блок Юлії Тимошенко	0,34
3.	Наша Україна	0,37
4.	Комуністична партія України	0,85
5.	Народна партія	0,13
6.	За Україну!	0,41
7.	Єдиний центр	0,2
8.	Фронт змін	0,18
9.	Сильна Україна	0,10
10.	Свобода	0,48

Результати дослідження довели, що за формальними ознаками, сильний рівень ідеологічної артикуляції мають програми Комуністичної партії України, партії «Свобода», «За Україну!», до них наближаються «Наша Україна» та «Блок Юлії Тимошенко». Слабкий рівень ідеологічної артикуляції мають програми партій «Сильна Україна», Народної партії, «Фронт змін», «Єдиний центр», Партії регіонів.

Також очевидно, що чим більш потужна та стабільна політична сила, тим більший акцент у своїй програмі вона робить на шляхи досягнення поставлених цілей, а не на їхнє декларування. Серед українських науковців немає єдиної точки зору на ідеологічну ідентифікацію українських партій. Відмічається, що їх доволі складно ідентифікувати та зазначається, що за результатами виборчих кампаній 2006 та 2007 рр. до складу парламенту потрапили лише дві суто ідеологічні сили: СПУ та КПУ. Виходячи з аналізу програм, заяв та особливостей урядування трьох основних політичних сил (БЮТ, НСНУ та ПР) в Україні протягом останніх трьох років (відповідно – уряди Ю. Тимошенко, Ю. Єханурова та В. Януковича), фахівці з Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України зазначають, що вони почали тяжіти:

- НСНУ – до лібералізму;
- ПР – до консерватизму;
- БЮТ – до соціал-демократії.

Погоджуються з таким визначенням і доктор політичних наук, професор О. Новакова. Вона визначає наступні риси, за якими відбувається така ідентифікація. Так, «Народний Союз Наша Україна» тяжіє до лібералізму, акцентуючи увагу на необхідності забезпечення вільної конкуренції, мінімізації втручання держави в бізнес та економіку, відкритості влади і суспільства. Особливий наголос при цьому робиться на орієнтації влади на

моральні якості громадян, їх гуманітарний розвиток та утвердження принципів справедливості.

Партія регіонів з її орієнтацією на забезпечення стабільного розвитку індустріальних відносин; протидією кардинальному реформуванню та перебудові суспільства революційними методами, оскільки вважають їх неприродними і такими, що дестабілізують ситуацію, визначається консервативною. Зокрема свобода поєднується з підкоренням існуючому законодавству, повагою до владних інститутів. Зазвичай консерватори захищають привілейоване положення еліт.

А Блок Юлії Тимошенко кваліфікується соціал-демократичним, який виступає за побудову соціально справедливого суспільства шляхом реформування та покращення капіталізму; створення соціально орієнтованої економіки (як противаги ідеї абсолютизованого вільного ринку лібералів); створення потужного державного сектору в економіці, націоналізацію стратегічно важливих підприємств (особливо у нафтопереробній промисловості та енергетиці), скорочення розриву між бідними та багатими через підтримку малозабезпечених та будівництво ефективної системи соціального забезпечення.

Ю. Шведа констатує, що виборчі блоки формуються з учасників, ідеологічні засади яких розрізняються концептуально (лівоцентристська УСДП і право-ліберальна ПРП спокійно співіснують в рамках БЮТ, правоцентристський «Собор» і лівопопулістська «Народна Самооборона» у складі НУНС). Українські комуністи досить успішно входять до антикризової коаліції з Партією регіонів – партією крупного капіталу, що зрештою не заважає їм боротися за права поневолених трудящих. Відсутність виразного позиціонування політичних партій в загальноприйнятій системі координат «ліві-праві» робить їх політичну діяльність непрогнозованою й невиразною.

Таким чином, сучасні політичні партії в Україні складно ідентифікувати з класичними політичними ідеологіями. Водночас і в світі відмічають зближення традиційних ідеологічних течій, їхню конвергенцію. В Україні ці процеси відбувалися прискорено, тому сьогодні складно ідентифікувати політичні сили. У свою чергу, партійні програми поєднують протилежні компоненти, а їхня діяльність взагалі не відповідає декларативним намірам. Тому існує сенс проаналізувати ідеологічну ідентифікацію парламентських партій та їхніх блоків в Україні.

Аналіз програми Партії регіонів дає підстави стверджувати наступне. Ідеологічно партія відносить себе до центристів. В її програмі зазначено, що основою своєї діяльності є центризм як точка тяжіння всіх демократичних і патріотичних сил, політичних партій, громадських організацій до консолідації та співпраці на новому відповідальному етапі розвитку України. «Політичний курс, обраний партією, – це філософія і технологія творення,

яка ставить у центр своєї діяльності людину й забезпечує ефективний розвиток усього суспільства».

Партія регіонів також послуговується тезами «стабільність» (після соціальної риторики дане поняття використовувалось найчастіше), «міцна держава», «політичний центризм», «народний добробут». У цілому дану партію можна віднести до консерваторів, правоцентристів.

ВО «Батьківщина», яка було основою Блоку Юлії Тимошенко, у своїй партійній програмі визначає себе всенародною, патріотичною, центристською партією, і наголошує, що «людина, сім'я, добробут і якість життя – найвищі соціальні цінності, забезпечення яких ставить перед собою «Батьківщина». Держава для людини, а не людина для держави – ось наше гасло». Зasadничими принципами партії стали «справедливість», «солідаризм», «духовність», також поширена категорія «соціальна» – «соціальна інфраструктура», «соціальне житло» тощо. Проголошувані цілі та засоби їх досягнення дозволяють класифікувати дане об'єднання до лівоцентристів. Однак, необхідно зауважити, що дане лівоцентристське об'єднання все ж ураховує нагальну потребу створення ефективної національної ідеї (про яку зазвичай піклуються політичні сили консервативного, правого спрямування), тому у власній програмі неодноразово вказує на те, що саме «Нова Національна Ідея» стане рушійною силою в українських перетвореннях.

Яскраво виражений ідеологічний тренд у програмі Комуністичної партії України – лівої партії соціалістичного забарвлення. У програмі стверджується, що націоналісти та олігархи на чолі з президентом цілеспрямовано знищують демократію та основи добробуту нашого народу. З огляду на такий стан справ, Компартія братиме участь у виборах, щоб спрямувати трудящих на боротьбу за народовладдя, тим самим знявши ризик установлення націоналістичної диктатури.

Комуністична партія широко використовує ключові категорії соціалізму – «соціалізм», «комунізм», «робітничий клас», «справедливість», у негативному контексті (як те, що повинно бути викорінено) уживається «приватна власність» та похідні від даного поняття тощо. Дана програма містить значну кількість обіцянок – найбільш поширеним словом у програмі є слово «буде» та похідні від нього: «буде скасовано недоторканність президента», «будуть забезпечені оптимальні умови», «буде створено систему народного контролю» тощо. На другому місці по уживаності знаходиться «держава», саме вона буде забезпечувати громадянам усі обіцянки. Комуністи традиційно звинувачують у всіх проблемах президента та олігархів та виступають за парламентську форму державного правління та надання широких повноважень органам місцевого самоврядування. Програма також містить тезу щодо надання російській мові статусу державної, а також пропонується запровадити подвійне громадянство.

ВО «Свобода» визначається як права консервативна партія націоналістичного спрямування. Основні ідеологеми: «національна і соціальна справедливість», «патріотизм», «україноцентризм», «національна ідентичність», «історична справедливість», «люстрація». У програмі дається негативна оцінка комунізму. Присутні елементи соціального популізму, на кшталт «забезпечити можливість найманим працівникам набути право власності на підприємствах державної та комунальної форм власності, брати участь у їхньому управлінні та в справедливому розподілі прибутків».

Новим гравцем на політичній арені стала політична партія під керівництвом В. Кличка «УДАР». Ідеологічно найближчим загальноєвропейським об'єднанням до «УДАРу» є об'єднання європейських правоцентристських партій «Європейська народна партія», з яким «УДАР» перебуває у стані інтеграції. Розвиток України як демократичної держави. Становлення соціально-ринкової економіки. Забезпечення верховенства права, пріоритет громадянських прав та свобод. Особливістю даної політичної сили є той факт, що третім пунктом програми є позиція партії у галузі гендерної політики: «В українському суспільстві панують гендерні стереотипи, які є першопричиною несприятливого становища жінок у політичній сфері, на ринку праці та в інших сферах. Прояви сексизму в рекламі та у засобах масової інформації підсилюють та закріплюють у свідомості людини ідею пасивності, підлеглості, залежності та беззахисності жінки перед чоловіком». Також партія пов'язує засадничі принципи своєї діяльності з розвитком громадянського суспільства, становленням та зміцненням його незалежних інститутів, формуванням та реалізацією публічної політики і культурного життя. Таким чином, дана партія орієнтується на цінності сучасного ліберального європейського суспільства.

В цілому, політичні партії спрямовані на створення інтегративної ідеології, яка б допомогла їм охопити якомога ширше коло електорату. Тому ідеологічні партії поступово трансформуються у «всеядні», концепцію яких сформулював німецький політолог О. Кіркхаймер. Не зважаючи на подібні тенденції, на основі аналізу програм релевантних політичних партій ми можемо зробити висновок, що Партія регіонів тяжіє до консерваторів правого центру, які активно послуговуються популістською риторикою; ВО «Батьківщина» – до лівоцентристів, які, однак, спрямовані на створення та впровадження національної ідеї; партія «УДАР» обирає правоцентризм і налаштована на співробітництво з європейськими партіями подібного спрямування; КПУ традиційно є виразником комуністичної ідеології та виступає як крайньо ліва політична партія; ВО «Свобода» презентує цінності консерватизму націоналістичного забарвлення, таким чином, переходячи у табір крайньо правих.

Таким чином, можна зробити висновок, що після 2006 року спостерігаються деякі позитивні тенденції в ідеологічній ідентифікації політичних партій України. Так, підвищується значущість передвиборчих

програм, про що свідчить вихід провідних акторів на політичний ринок з власними проектами проведення соціально-економічних та політичних реформ та використання цих проектів як центральної складової передвиборчої агітації.

В той же час, аналіз практичної діяльності впливових політичних партій по забезпеченню формування сталих стратегій розвитку Української держави та суспільства засвідчує їх переважно декларативний характер. Заходи з реалізації пропонованих стратегій у вигляді конкретних завдань та заходів практично не представлені у партійних програмах. Нинішній рівень та якість стратегічного планування характеризується як досить низький, оскільки діючі у великій кількості програмні документи погано узгоджені між собою та не містять інструментарію забезпечення їх практичної реалізації.

Для адаптації всіх цих внутрішніх та зовнішніх факторів Україні необхідна нова конструктивна ідеологія, за допомогою якої громадяни могли б усвідомити себе українським народом, визначити своє місце та роль в історії людства. Таке завдання може виконати *лише інтегративна ідеологія, що стала б кодексом згоди представників різних частин суспільства у стратегічних питаннях розвитку держави*. Формування стратегічного контексту ідеологічної ідентифікації політичних партій потребує:

- організації та проведення публічних і відкритих консультацій в середовищі політичної еліти, вищого керівництва держави; лідерів впливових політичних сил; науковців та освітян; лідерів громадських об'єднань з метою досягнення консенсусу в питаннях, вирішальних для подальшого демократичного поступу України;
- вдосконалення співпраці партійних організацій з інститутами громадянського суспільства шляхом оприлюднення політичних пріоритетів діяльності політичних партій та впровадження механізмів урахування громадської думки при прийнятті значущих для суспільства рішень;
- забезпечення необхідного рівня інформування та роз'яснення громадянам сутності та спрямованості програмних положень, реалістичного обґрунтування очікуваних результатів діяльності політичних партій;
- формування та розвиток громадянської «компетентності», культури досягнення консенсусу, толерантності, підвищення рівня довіри в суспільстві.

Література основна

1. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології : [навч. посібник] / Ф. М. Кирилюк. — К. : Центр учбової літератури, 2009. — 520 с.
2. Макаренко В. П. Главные идеологии современности [Текст] / В. П. Макаренко. — Ростов н/Д : Феникс, 2000. — 480 с.

3. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень : Політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст. : [навч. посіб.] / А. С. Романюк. — К. : Знання, 2011. — 255 с.
4. Сирота Н. М. Идеологии и идеологические течения: классическое наследие и современность [Учебное пособие] / Н. М. Сирота. — СПб. : Знание, 2009. — 189 с.
5. Сирота Н. М. Идеология и политика [Текст] / Н. М. Сирота. — М. : Аспект Пресс, 2011. — 216 с.
6. Славин Б. Идеология возвращается [Текст] / Б. Славин. — М. : Социально-гуманитарные знания, 2009. — 650 с.
7. Тузиков А. Р. Идеология в теоретическом измерении: между прошлым и будущим [Текст] / А. Р. Тузиков. — М. : Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2005. — 360 с.
8. Шварцмантель Дж. Идеология и политика [Текст] / Джон Шварцмантель. — М. : Гуманитарный центр, 2009. — 312 с.

Література додаткова

1. Зульцбах В. Основы образования политических партий / В. Зульцбах ; [пер. с нем. И. Гиляровой]. — М. : Европа, 2006. — 312 с.
2. Идеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Світлана Конончук, Олег Ярош ; [Укр. незалеж. центр політ. дослідж.]. — К. : Агентство «Україна», 2013. — 52 с.
3. Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Світлана Конончук, Олег Ярош ; [Укр. незалеж. центр політ. дослідж.]. — К. : Агентство «Україна», 2010. — 76 с.
4. Новакова О. В. Идеологічна ідентифікація політичних партій України / О. В. Новакова // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / [гол. ред. Вашкевич В. М]. — К., 2009. — Вип. 27. — С. 343—351.
5. Офіційний інформаційний портал Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://www.partyofregions.org.ua>. — Загол. з екрану
6. Офіційний сайт Об'єднаної опозиції «Батьківщина» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://byut.com.ua>. — Загол. з екрану.
7. Офіційний сайт Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://klichko.org>. — Загол. з екрану.
8. Офіційний сайт Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://www.kpu.ua>. — Загол. з екрану.
9. Офіційний сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту : <http://www.svoboda.org.ua>. — Загол. з екрану.

10. Телешун С. Наші партії формуються не за ідеологічним принципом [Електронний ресурс] / Сергій Телешун // «Диалог.UA». — Независимый информационно-аналитический ресурс. — Режим доступа до ст. : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=30&op_id=784#784

11. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія] / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. — К. : НІСД, 2008. — 744 с.

12. Феен Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС / Ганс-Йоакім Феен. — К. : Фонд К. Аденауера, 2007. — 15 с.

13. Фесенко В. Идеологические партии сегодня переживают кризис [Электронный ресурс] / Владимир Фесенко // «Диалог.UA». — Независимый информационно-аналитический ресурс. — Режим доступа к ст. : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page30-793.html>

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Які події в Європі сприяли появі політичної ідеології?
2. Розкрийте основні принципи провідних ідеологій сучасності.
3. Проаналізуйте специфіку створення партійної програми.
4. Розкрийте сутність програми політичної партії.
5. Охарактеризуйте основні функції партійної програми.
6. Визначить ідеологічну спрямованість парламентських партій в Україні.

Теми доповідей та рефератів

5. Різновиди сучасних політичних ідеологій.
6. Структура політичної ідеології.
7. Специфіка створення передвиборної програми партії.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Прокоментуйте вислів Б. Дізраелі «У того, хто в шістнадцять років не був лібералом, немає серця; у того, хто не став консерватором до шістдесяти, немає голови».

2. Здійсніть порівняльний аналіз англійської та французької традицій в ідеології консерватизму.

3. Проаналізуйте діяльність та здобутки провідних ліберальних партій сучасності.

4. Визначить особливості створення політичної ідеології.

5. Використовуючи творчий підхід та вищевикладені рекомендації, запропонуйте власну програму політичної партії.

6. Заповніть таблицю:

№	Критерій порівняння	Лібералізм	Консерватизм	Соціалізм
1	Визначення провідного актора суспільних перетворень по лінії «людина – нація»			
2.	Оцінка соціально-економічних проблем			
3.	Механізм взаємодії держави та громадянського суспільства			
4.	Рівень централізації владних відносин			
5.	Основні вектори зовнішньополітичної діяльності			

Тема 9. ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Мета: проаналізувати специфіку та основні джерела фінансування політичних партій у демократичних країнах. Висвітлити особливості фінансової діяльності політичних партій в Україні, у тому числі у виборчому процесі. Проаналізувати основні механізми фінансового контролю за діяльністю політичних партій, а також санкції, що виникають при порушенні законодавчих норм.

Ключові слова: політична партія, виборчий процес, виборча кампанія, виборчий фонд, фінансування, державне фінансування, приватне фінансування, фінансовий контроль, санкція, закон.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Демократичні стандарти фінансування політичних партій
2. Основні механізми фінансового контролю та санкцій
3. Досвід фінансової діяльності партій у сучасній Україні

1. Демократичні стандарти фінансування політичних партій

Американський журналіст, один із піонерів супутникового радіовіщання Боб Едвардз писав, що «політика стала такою дорогою справою, що навіть провалитися на виборах коштує чималих грошей». Дійсно, в умовах паралельного протікання процесів технологізації політики та демократизацій (базисом якої є формування влади шляхом виборів) спостерігаємо значне зростання фінансових витрат, необхідних на функціонування політичних партій взагалі, та на проведення виборчих кампаній зокрема. Саме тому актуалізується проблема регламентації фінансування політичних партій у виборчому процесі, основне призначення якої має полягати у сприянні максимальної фінансової незалежності партії від спонсорів. Що ж до проблеми фінансування партій, то необхідність її законодавчого розв'язання зумовлена ще такими обставинами:

- значним ускладненням виборчих технологій;
- зростання політичної активності бізнесу, що породжує могутню хвилю «політичних інвестицій»;
- масштабною корупцією політичної еліти, яка підриває авторитет інститутів влади.

Отже, питання, пов'язані з фінансуванням діяльності політичних партій, досить гострі, тому від їх розв'язання залежить подальший розвиток і зміцнення демократії у сучасній державі. Зазначимо, що першими цю обставину усвідомили країни «зрілої демократії». Саме тут із середини 60-х рр. ХХ ст. почала здійснюватися широкомасштабна правова регламентація фінансової діяльності політичних партій (з 1966 р. – у Данії, Швеції; з 1967 р. – у ФРН; з 1969 р. – у Фінляндії; з 1974 р. – у Італії, США; з 1975 р. – у Австрії; з 1976 р. – у Португалії; з 1984 р. – у Греції; з 1988 р. – у Франції). Це було викликане різким подорожчанням передвиборних кампаній, що викликало підвищення потреб політичних партій у додатковому фінансуванні.

Аналіз відповідного законодавства зарубіжних країн показує, що така регламентація здійснюється трьома основними способами:

- а) регулюванням розмірів і порядку надання приватних пожертвувань і внесків у партійні каси (у США, наприклад, згідно з Законом 1974 р. внесок приватної особи для підтримки партії не повинен перевищувати 25 тис. дол. на рік, а внески юридичних осіб обмежуються 5 тис. дол. на кожного кандидата);

б) лімітуванням передвиборних витрат (У Франції фіксується «межа» передвиборних витрат для кандидатів у президенти – 120 млн. євро за 6 місяців до 1-го туру і 40 млн. євро у 2-му турі голосування; для кандидатів у ході парламентських виборів – 500 тис. євро);

в) державне фінансування політичних партій. Воно розповсюджується не на всі партії, які беруть участь у виборах, а лише на тих, які виконали певні умови: висунули кандидатів у необхідній кількості виборчих округів (Італія, Норвегія), або зібрали певний мінімум голосів у масштабі всієї країни (Швеція – не менше 2 %, ФРН – 0,5 %). Партії у ряді випадків отримують субсидії пропорційно кількості зібраних на виборах голосів (наприклад, у ФРН – це 1,3 євро; у Франції – 12 євро; у Чехії – 15 євро). Надання державної допомоги зобов'язує партії звітуватися перед органами влади про свою фінансову діяльність у цілому.

Підтримка з боку держави політичних партій – головна тенденція розвитку сучасного європейського парламентаризму. Державне фінансування починає активно застосовуватись з середини 50-х років ХХ ст. і одержує особливо широке поширення в останні два десятиліття. Впровадження державного фінансування політичних партій в країнах Європи було зумовлено, перш за все, необхідністю обмеження впливу приватних осіб (небезпека лобювання інтересів тієї чи іншої групи капіталу) та іноземних організацій (що неприпустимо з огляду на національну безпеку країни) на партійну діяльність.

Правовою основою державного фінансування стало конституційне визнання політичних партій найважливішим інструментом громадянського суспільства, яке відіграє зростаючу роль в організації і здійсненні державної влади. Таке визнання покладає на державу обов'язок сприяти політичним партіям у найбільш ефективному здійсненні їхніх функцій. Фінансова підтримка держави стає особливо необхідною в умовах, коли активна участь у політичному житті і, насамперед, у виборчому процесі, вимагає великих матеріальних витрат, на які не вистачає ані власних фінансових коштів партій, ані добровільних пожертвувань (або членських внесків).

На сучасному етапі фінансування політичних партій здійснюється з п'яти джерел:

- вступні й членські внески;
- підприємницька діяльність партій;
- інституціональні пожертвування;
- державне фінансування;
- приватне фінансування.

Перші два джерела становлять самофінансування політичних партій. Історично вони виникли раніше, ніж три інших, і в певний період розвитку були матеріально самостійними. При цьому головним джерелом фінансової незалежності були вступні й членські внески.

Нині добре відомий факт фінансової несаможитливості партій. Це стосується партійних систем практично усіх держав. Банкрутство членських внесків як головної складової партійних бюджетів пояснюється низкою причин, що виникли майже одночасно в останній чверті минулого століття, найістотнішими серед яких є втрата політичними партіями масового характеру.

Тенденцію зменшення членського складу політичних партій істотно сформувало падіння довіри до них населення. Наприклад, сучасні українські політичні партії виникли лише двадцять років тому, і про їхній масовий характер не йшлося. Завдання полягало в тому, щоб за чисельністю досягти хоча б мінімуму, який дає змогу провести реєстрацію. Навіть це зробити було непросто у зв'язку з українською низькою довірою народу до політичних партій, про що мова йшла вище.

Досвід зарубіжних держав свідчить, що керівництво політичних партій не прагне до зростання чисельності членів.

В останні 15–20 років основною функцією політичних партій, що дає змогу їм вирішувати головне питання, є інтеграція та мобілізація виборців, збільшення кількості прихильників. Для цього партії не обов'язково бути масовою. Важливо, щоб масовим був чисельний склад її прихильників. Суттєве зменшення чисельності членів партій, безсумнівно, скорочувало суму членських внесків. При цьому в сучасних політичних умовах зростання чисельності партій, якби воно було, і відповідне збільшення суми вступних і членських внесків не дали б тієї суми, яка потрібна для активної діяльності політичних партій, включаючи проведення виборчих кампаній.

Тенденція до зменшення чисельності членів політичних партій значною мірою пояснюється появою у них сильного конкурента, яким є громадянське суспільство, що зробило в західних державах значні кроки у своєму формуванні. Організації громадянського суспільства виявилися більше здатними до сприйняття та вирішення питань громадян – соціальних, економічних, культурних, професійних та інших. У результаті роль політичних партій, які представляють інтереси суспільства, і відповідно довіра до них знизилася.

Зменшення чисельності членів політичних партій пов'язане також із появою кадрових партій, у яких формальне членство не є обов'язковим.

Такі причини сприяли зменшенню ролі членських внесків як основного джерела фінансування партій. Тривалий час це джерело залишалося істотним у лівих партіях, які, на відміну від раніше сформованих парламентських партій, не могли розраховувати на підтримку великих власників. Однак до кінця 70-х років ХХ ст. у фінансуванні цих партій ситуація також змінилася.

У 90-х роках відповідно до офіційної партійної статистики, що, як правило, завищує цей показник, частка членських внесків у загальній сумі фінансового забезпечення партій становила у середньому не більше 25 %.

Показово, що партії, які виникають уже не розраховують на вступні й членські внески як джерело фінансування, а одразу орієнтуються на інші джерела (у першу чергу, на кошти певних спонсорів).

Водночас зі зменшенням у бюджеті політичних партій ролі членських внесків значно скорочуються надходження із ще одного джерела – так звані інституціональні пожертвування, – здійснювані з давніх часів великими суб'єктами впливу на політику уряду через політичні партії.

Відомо, що такі організації як профспілки надавали істотну підтримку соціал-демократичним та соціалістичним партіям. Англійські тред-юніони, наприклад, фінансово підтримували лейбористів. У свою чергу, легальну фінансову підтримку консервативним партіям здійснювали різні організації бізнесу, зокрема союзи підприємців.

На відміну від різкого зменшення ролі членських внесків як джерела фінансування політичних партій, стосовно інституціональних пожертвувань цього однозначно сказати не можна. У Скандинавських державах, наприклад, у Швеції, роль профспілок у фінансуванні партій залишається досить значною. Однак в останні роки є тенденція падіння ролі такого джерела.

Причина розвитку цієї тенденції пов'язана зі змінами, що відбулися як у самих партіях, так і в партійних системах держав. Ослаблення напруженості в міжкласових відносинах у західних демократіях, досить високий рівень життя у цих країнах та інші обставини спричинили зміни у програмах політичних партій, зблизили певною мірою їх цілі. Багато партій розширили склад соціальних верств, інтереси яких вони відстоюють. Позиції лівих і правих партій щодо низки питань зблизилися. Тому інституціональні пожертвування втратили свою конкретну адресу, отже, й сенс.

Однак зменшення надходжень фінансових коштів із двох названих джерел не послабило бюджети політичних партій, особливо тих, які лідирують у партійних системах. Слід зазначити, що це відбулося за значного зростання загальних витрат на здійснення діяльності партій.

З'явилися нові джерела фінансування партій, які за масштабами істотно переважають традиційні. Йдеться про державне й приватне фінансування та про нові можливості, пов'язані з підприємницькою діяльністю політичних партій.

Включення держав у фінансування політичних партій у західних країнах відбулося у 70-ті роки ХХ ст. Першою країною, що ввела в законодавчому порядку державне фінансування політичних партій, була ФРН. Потім у 60-х роках воно було введено у Франції, Австрії, Швеції, Фінляндії, Данії й у 70-х роках – в Італії, Норвегії.

Політичні партії мають отримувати фінансування з державного бюджету для запобігання встановленню залежності від приватних донорів та гарантування рівності можливостей для усіх політичних партій. Державне фінансування повинно, з одного боку, визначатися пропорційно до політичної підтримки, яку має партія, з урахуванням таких об'єктивних

критеріїв, як кількість поданих голосів або здобутих місць у парламенті, а з іншого боку, – надавати новим партіям можливість з'являтися на політичній арені та на чесних умовах конкурувати з більш стійкими партіями.

Державне фінансування має передбачатися для усіх партій, представлених у парламенті. Для діяльності, пов'язаної виключно з політичною активністю партії, можуть встановлюватися податкові пільги.

Державне фінансування не має перевищувати рівня, необхідного для досягнення вище зазначених цілей, оскільки надмірна залежність від державного фінансування може спричинити послаблення зв'язків між партіями та їхнім електоратом.

Окрім фінансової допомоги, держава може здійснювати непряму фінансову підтримку політичних партій на підставі закону. Наприклад, шляхом покриття поштових витрат та оренди приміщень для зустрічей, підтримки партійних засобів масової інформації, молодіжних організацій і дослідницьких інститутів, а також надаючи податкові пільги.

Фінансування політичних партій з державного бюджету можливе за умови підконтрольності витрат політичних партій спеціальним державним органам (наприклад, Аудиторській палаті). Держави повинні сприяти політиці фінансової прозорості партій, які отримують державне фінансування.

Іншим джерелом фінансування сучасних політичних партій, що істотно зростає є кошти спонсорів – приватних і юридичних осіб. Оскільки кошти від членських внесків є досить незначними, а державне фінансування не набрало високих темпів зростання, є всі підстави припускати, що левову частку економічної підтримки політичні партії одержують від приватних спонсорів.

Держави мають заохочувати громадян брати участь у діяльності політичних партій, зважаючи на те, що вони можуть фінансово їх підтримувати. Членські внески, традиційні джерела фінансування не є достатніми з огляду на постійно зростаючі витрати на політичну боротьбу.

Оскільки приватне фінансування, зокрема пожертви, створює можливості для впливу та корупції, мають застосовуватися такі правила:

- 1) заборона пожертв від державних підприємств, підприємств, що знаходяться під державним контролем, фірм, що виробляють товари чи надають послуги для публічного адміністративного сектору;
- 2) заборона пожертв від компаній, розташованих в офшорних зонах;
- 3) суворі обмеження на пожертви від юридичних осіб;
- 4) законодавча межа максимальної суми пожертв;
- 5) заборона пожертв від релігійних інституцій.

Забороняються пожертви від іноземних держав чи підприємств. Але це не має перешкоджати фінансовим пожертвам від громадян, які перебувають за кордоном.

Має гарантуватися прозорість приватного фінансування кожної партії. Для досягнення цього партія повинна щороку оприлюднювати річний

фінансовий звіт за попередній рік, що має включати список усіх пожертв, окрім членських внесків. Усі пожертви, що перевищують установлений законодавством обсяг, мають бути обліковані та оприлюднені.

З метою підвищення прозорості фінансування політичних партій, держави-члени Ради Європи прийняли правила, що регулюють фінансування партій та виборчих кампаній. Загальні принципи, на яких ці правила ґрунтуються, сформульовані на європейському рівні (Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1516 (2001 р.)).

Правила фінансування політичних партій та виборчих кампаній мають базуватись на таких принципах:

- обґрунтований баланс між державним і приватним фінансуванням;
- справедливі критерії розподілу державної допомоги партіям;
- суворі правила щодо приватних пожертв;
- встановлення межі для партійних видатків, пов'язаних із виборчими кампаніями;
- повна прозорість звітності;
- створення незалежного органу аудиту та встановлення адекватних санкцій для порушників правил.

Окремим пунктом законодавчої регламентації стає фінансування партійної діяльності під час виборчих кампаній. Одним із перших почав досліджувати проблеми фінансового забезпечення партій відомий дослідник М. Пінто-Душинський, який сутність фінансової проблеми виборів визначав у наступному:

- політичні кампанії по всьому світу стають дедалі дорожчими;
- зростання витрат на проведення агітаційних заходів відбулося, переважно, завдяки поширенню телебачення;
- отримання достатньої кількості «чесних грошей», особливо за допомогою членських внесків, є неможливим для більшості кандидатів та партій;
- у світовій практиці сфера політики дедалі більше спирається на окремих заможних осіб, які можуть дозволити собі оплатити витрати на проведення власної виборчої кампанії; на пожертви компаній (фірм); на нелегальні готівкові кошти або навіть на приховані іноземні надходження;
- існуюча сьогодні практика фінансування виборчих кампаній сприяє корумпованості політиків, оскільки останнім після свого обрання доводиться «розраховуватися» з тими, хто фінансував їхні кампанії.

З метою забезпечення рівності можливостей для різних політичних сил витрати на проведення виборчої кампанії мають обмежуватися верхньою межею, що відповідає ситуації в країні та є пропорційною кількості виборців.

Держава повинна брати участь у покритті витрат на виборчу кампанію шляхом фінансування, яке дорівнює певному відсоткові зазначеної верхньої межі або є пропорційним кількості отриманих голосів. Однак у такому

фінансуванні може бути відмовлено тим партіям, які не досягнули визначеного порогу кількості голосів.

Для покриття витрат на виборчу кампанію можна робити приватні внески, але їхній загальний обсяг не має перевищувати зазначеної верхньої межі. Внески від іноземних держав або підприємств мають бути забороненими. Але це не повинно перешкоджати фінансовим внескам від громадян, які перебувають закордоном. Можуть бути встановлені також інші обмеження, зокрема заборона внесків від комерційних організацій (підприємств) або релігійних організацій.

Виборча фінансова звітність подається органу, відповідальному за нагляд за виборчим процесом, наприклад, виборчій комісії, у розумний термін після виборів. Прозорість виборчих витрат має досягатися шляхом оприлюднення виборчої звітності.

Отже, існують такі обов'язкові вимоги до фінансування політичних партій у європейських країнах:

1. Держава в обов'язковому порядку фінансує діяльність тих партій, що беруть участь у передвиборному процесі, однак не обов'язково фінансує їхню статутну діяльність.

2. Вирішальне значення у визначенні розмірів державних субсидій має ступінь впливу партій на електорат (наприклад, завдяки кількості голосів на виборах).

Таким чином, в європейських країнах склалися наступні варіанти прямого державного фінансування статутної діяльності політичних партій:

- 1) фінансуються тільки політичні партії, представлені в парламенті, а субсидії розподіляються між ними пропорційно до числа отриманих мандатів. Прикладом такої системи може виступити Польща, де розмір дотації за кожен отриманий партією на виборах мандат вираховується в результаті поділу суми витрат, вказаних у виборчому протоколі комітету, який представляв партію на виборах і отримав принаймні один мандат, на кількість депутатів обох палат, яка становить 560 осіб;

- 2) державні субсидії розподіляються з урахуванням кількості отриманих на виборах голосів. Таким чином, державне фінансування одержують ті партії, які або подолали необхідний прохідний бар'єр, або отримали необхідну згідно діючим в країні нормам кількість голосів (Бельгія, Словаччина та ін.). Цікавим в даному випадку є приклад Швеції, де пряме фінансування існує у формі грантів. Задля отримання фіксованої суми гранту партіям необхідно або отримати не менше 2,5 % голосів протягом двох останніх виборів, або просто одержати більше 4 % голосів на останніх виборах;

- 3) державні субсидії на поточну діяльність політичних партій, представлених у парламенті, розподіляються пропорційно як до чисельності мандатів, отриманих партіями, так і кількості отриманих голосів. Так, в Іспанії для визначення розміру субсидій бюджетний депозит розподіляється

на три рівні частини. Одна з них розподіляється між політичними партіями пропорційно кількості мандатів, отриманих кожною політичною партією на останніх виборах, а дві останні – пропорційно кількості отриманих голосів. При цьому не враховуються голоси у тих виборчих округах, у яких партія одержала менше 3 % голосів (виборчий бар'єр).

4) фінансується статутна діяльність всіх політичних партій, що взяли участь у виборах, незалежно від представленості у парламенті (приклади: Греція, Франція, Німеччина).

Що стосується відшкодування витрат, пов'язаних із участю партій у виборах, то у переважній більшості європейських країн (і в тому числі в Україні) на покриття витрат, пов'язаних із передвиборчою агітацією тощо, можуть сподіватися лише ті сили, які потрапили у парламент. Втім, існують також більш складні приклади. Так, у Німеччині, згідно до існуючого федерального положення, партіям, що беруть участь у виборах, надається компенсація в тому випадку, якщо вони наберуть мінімальні 0,5 % при голосуванні другим бюлетенем, або не менш 10 % при голосуванні першим бюлетенем у виборчому окрузі, якщо в зазначеному окрузі не був прийнятий регіональний партійний список. Граничний відсоток навмисно занижений для того, щоб стимулювати активність дрібних партій.

Фінансова допомога з боку державних фондів може надаватись або кожній партії, або ж вона залежить від визначених умов. До методів умовної фінансової допомоги, або непрямого державного фінансування належать: а) надання безкоштовного ефірного часу; б) звільнення від податків на пожертвування на політичні цілі; в) податкові пільги (метод, який відповідає інтересам партій, чиї прихильники представляють бідні прошарки населення).

Серед найбільш поширених видів непрямого державного фінансування є надання безкоштовного ефірного часу. У країнах Європи склалося п'ять підходів до розподілу безкоштовного ефірного часу:

1. Рівність між партіями незалежно від їхнього розміру і результатів попередніх виборів. Це загальний метод, застосовуваний у країнах «нової демократії». Наприклад, в Чехії в ході виборчої кампанії всі політичні партії, що беруть участь у виборах, одержують у цілому 21 годину ефірного часу на каналах радіо і телебачення, і цей час розподіляється нарівно між ними. Час виходу в ефір визначається жеребкуванням.

2. Розподіл часу на основі кількості кандидатів, висунутих кожною партією на поточних виборах. Цей підхід у Європі не має підтримки. У світовій практиці він застосовується, приміром, у Японії.

3. Розподіл, в основному, за результатами попередніх виборів. Цей метод застосовується, наприклад, у Німеччині. Число оголошень, а так само тривалість і час передачі встановлюється державної чи радіо телевізійною станцією, відповідно до принципів, виробленими в угоді між радіомовною компанією і представниками основних партій.

З інших країн, що відстоюють зазначений підхід, відзначимо також Бельгію. У цій країні вільний доступ до державних телевізійних мереж надається пропорційно впливу і силі кожної партійної групи на рівні Європейського Союзу. У Греції час розподіляється між політичними партіями, виходячи з розміру партії в колишньому парламенті. Три найбільші партії в попередньому парламенті мають право, принаймні, на 38 хвилин виходу в ефір на телевізійних каналах щотижня. Партії меншого розміру, члени яких засідають у попередньому парламенті, мають право на 8 хвилин телевізійного ефірного часу щотижня. Партії, що не мають представництва в парламенті, але кандидатів, що висувують у 75 відсотках виборчих округів, мають право на 5 хвилин телевізійного ефірного часу щотижня.

4. Розподіл на основі сполучення різних принципів. Так, у Нідерландах розподіл здійснюється на основі компромісу між принципом рівності і принципом пріоритетності великих партій, що визначається кількістю місць, що обираються на даних виборах. До проведення виборів Комісаріат із засобів масової інформації може надати додатковий час політичним чи партіям групам, що представили список кандидатів.

5. Розподіл часу, що погоджується спеціальним комітетом (представники радіо- і телевізійних компаній). Наприклад, у Великій Британії комітет формується з представників органів по телебаченню і радіомовленню та представників політичних партій. Комітет намагається погодити питання розподілу ефірного часу на справедливій основі. Для цього була вироблена схема, що складається з декількох елементів. По-перше, дві основні партії одержують рівну кількість часу. Кількість часу, виділеного третій партії (ліберальним демократам), визначається додатково за результатами попередніх виборів в місцеві органи влади і на основі опитування суспільної думки. Крім того, відповідно до цієї схеми, третій партії надається така кількість часу, що, з одного боку, менше ніж час, наданий основним партіям, і з іншого боку, більше за частку, що вона одержала за результатами своєї попередньої чи поточної політичної діяльності. Така схема відбиває той факт, що органи, які курирують телебачення і радіомовлення, мають право винести заключне рішення у відношенні того, що вони вважають розумним розподілом ефірного часу, якщо між політичними партіями не досягнуто якої-небудь угоди. Втім, це рішення може бути оскаржено будь-якою партією в суді. У цьому випадку суддя має вирішувати, що є справедливим.

2. Основні механізми фінансового контролю та санкцій

З часів Другої світової війни більшість західних демократичних країн запровадила закони про контроль порушень правил фінансування політики. Уряди намагалися регулювати й субсидувати політичні фонди різними засобами:

1. Ліміти витрат. Це, наприклад, обмеження дозволених витрат для кожного кандидата до парламенту або для кожної національної партійної організації.

2. Ліміти внесків. Обмеження суми, яку дозволено вносити одній людині.

3. Регулювання оголошення внесків. Мандатні декларації прізвищ людей, які роблять внески та оголошення сум, що вносяться кожною людиною.

4. Заборона окремих видів внесків. Наприклад, регулювання обмежень політичних пожертв від бізнесових корпорацій, профспілок або закордонних організацій та іноземних громадян.

5. Засоби для заохочення пожертв. Скорочення податків, податкові кредити та інші форми податкових пільг.

6. Непрямі субсидії. Надання послуг та обладнання партіям та кандидатам безкоштовно, або за зниженою ціною. Наприклад, безкоштовна пересилка виборчої літератури, виступи на телебаченні й радіо безкоштовно, або за зниженими цінами.

7. Громадські субсидії. Фінансові виплати партіям та кандидатам із державних фондів.

Цілі, які переслідуються даними обмеженнями, є наступними.

1. Контролювання корупції. Це було головною метою більшості реформ. Звичайним аргументом того, аби зробити декларації політичних пожертв обов'язковим, є те, що це утримує політиків від укладання брудних угод у відповідь на пожертви.

2. Сприяння чесності. Метою обмеження суми, яку політикам дозволяється витратити, є не лише контролювання необхідних пожертв (а тому й обмеження масштабів корупції), а також згладжування нерівності між багатими й бідними політичними організаціями.

3. Контролювання швидкого зростання вартості проведення кампаній.

4. Сприяння енергійним політичним партіям. Прихильники фінансових субсидій партій наголошують, що для демократії необхідні сильні та конкурентоспроможні партії. Якщо партії повинні бути спроможними представити себе виборцям і проводити дослідження альтернативної політики, вони потребують фінансів, аби наймати адекватний персонал. Найкращий засіб забезпечення достатніх ресурсів партій для виконання їхніх демократичних функцій – надання їм субсидій з державного бюджету.

5. Сприяння зростанню членства партій. Політичні партії є добровільними організаціями, які покладаються на підтримку своїх членів. Вони не повинні залежати ні від держави, ані від великих приватних коштів. Їх фінансування мусить базуватися на значній кількості невеликих внесків.

Найважливішою складовою частиною правової регламентації фінансової діяльності політичних партій є сукупність норм, що регулюють

організацію і діяльність механізму всеосяжного фінансового контролю. У широкому розумінні цей механізм містить у собі:

- державні органи, що здійснюють контроль;
- об'єкти контролю;
- склад фінансових правопорушень і відповідальність партій за їхнє скоєння.

Механізм фінансового контролю існує практично скрізь, де регламентується фінансова діяльність політичних партій (він відсутній лише в поодиноких країнах, наприклад у Норвегії). І це цілком природно, тому що без контролю за дотриманням партіями відповідних розпоряджень втрачає зміст сама правова регламентація їхньої фінансової діяльності.

Організаційні форми контролю за фінансовою діяльністю політичних партій різняться в окремих країнах, але в цілому можна виділити три основні види державних органів, що здійснюють такий контроль:

Перший – це державні органи зі спеціальною компетенцією (Комісія з контролю за виборчими витратами і звітами політичних партій у Бельгії, Національна комісія з контролю за звітами виборчої кампанії і політичного фінансування у Франції). У ряді країн такі органи створюються парламентом або є його структурними підрозділами. Цим визначається їх склад – в них представлені члени парламентських фракцій. Наприклад, членами бельгійської Комісії з контролю є голови палат парламенту, 20 депутатів і 20 їхніх заступників, призначених пропорційно чисельності парламентських груп на термін легіслатури. У Греції фінансові звіти політичних партій представляються спікеру, а їхня аудиторська перевірка проводиться комісією, що складається з представників всіх парламентських фракцій. У Анголі щорічні партійні фінансові звіти перевіряють постійна комісія парламенту з фінансових питань і тимчасова комісія, призначувана головою парламенту, котра складається з двох фінінспекторів і одного рахункового працівника, призначеного відповідною партією.

Таким чином, при всіх зазначених варіантах у проведенні фінансового контролю беруть участь члени політичних партій, представлених у парламенті. Навряд чи при такому складі спеціалізовані органи контролю можуть розглядатися як незалежні. Відмінний від вищенаведених склад Національної комісії з контролю у Франції: до неї входять члени Державної ради (вищий орган адміністративної юстиції), Касаційної ради і Рахункової палати.

Другий вид – це державні органи загального фінансового контролю (у ФРН – фінінспектори, в Іспанії – Рахункова палата).

Третій основний вид контрольних органів – виборчі комісії, на які в ряді країн покладаються повноваження контролювати всю фінансову діяльність політичних партій, а не тільки пов'язану з їхньою участю у виборах. У США, де політичні партії можуть збирати пожертвування не тільки в період проведення виборів, але і протягом усього календарного року,

федеральна виборча комісія також здійснює постійний контроль за фінансовими ресурсами партій. ФВК складається з восьми членів – генеральних секретарів обох палат Конгресу і шести представників партій (три демократи і три республіканці), що призначаються президентом та сенатом. У Гані всі рахунки політичних партій щорічно перевіряються аудитором, призначеним Національною виборчою комісією, і результати перевірки публікуються не пізніше 31 грудня. Крім того, Комісія може в будь-який час призначити аудиторську перевірку цих рахунків (ст. 20 закону 1992 р.). У ряді латиноамериканських країн фінансовий контроль покладений на Центральний і місцеві виборчі трибунали. Як приклад можна привести відповідні положення ст. 93 бразильського закону, що визначають компетенцію органів виборчої юстиції. Вони здійснюють контроль за всім рухом коштів партій: надходженням, використанням і збереженням. Особливо акцентуються основні положення закону, за дотриманням яких політичними партіями повинні стежити Центральний і місцеві виборчі трибунали. До них, зокрема, відносяться норми, що зобов'язують партії зберігати звітну документацію протягом п'яти років, відкривати свої рахунки тільки в національних фінансових закладах (Національному банку, федеральних ощадних касах тощо), здавати фінансові звіти та відповідну підтверджуючу документацію, а також норми, що передбачають цивільно-правову і кримінальну відповідальність керівних діячів партій за ті чи інші фінансові правопорушення тощо.

Поряд із зазначеними основними видами контролюючих органів контроль за фінансовою діяльністю політичних партій у ряді країн покладається і на інші державні органи: міністерство фінансів (Бенін), міністерство внутрішніх справ (Гвінея), відомство реєстрації політичних партій (Ефіопія) тощо.

Все сказане свідчить про те, що в більшості країн, переважає система **загального постійного фінансового контролю**. Але поряд з нею скрізь діє система **спеціального контролю за фінансовою діяльністю партій у період виборів**. Його, як правило, здійснюють органи, відповідальні за організацію та проведення виборів (виборчі комісії, виборчі трибунали тощо). Однак, наприклад, в Австрії закон 1975 р. ввів при міністерстві внутрішніх справ спеціальну Комісію з перевірки коштів, призначених для передвиборчої агітації. Члени Комісії призначаються Федеральним урядом: семеро – за пропозицією партій, представлених у Головному комітеті Національної ради (один із найважливіших робочих органів нижньої палати парламенту), троє (експерти в галузі реклами) – за погодженою пропозицією інших семи членів. Головує в Комісії федеральний міністр внутрішніх справ. Комісія перевіряє і публікує зведення про кошти, витрачені політичними партіями на передвиборну агітацію.

Діюче російське законодавство також передбачає подвійну систему контролю. Відповідно до ст. 38 Федерального закону «Про громадські

об'єднання» фінансові органи здійснюють контроль за прибутками громадських об'єднань. До числа цих органів відноситься і Рахункова палата, контрольні повноваження якої поширюються на діяльність громадських об'єднань «у частині, зв'язаній з одержанням, перерахуванням або використанням ними засобів федерального бюджету, використанням федеральної власності і керуванням нею, а також у частині наданих федеральним законодавством або федеральними органами державної влади податкових, митних та інших пільг і переваг» (ч. 4 ст. 12 Федеральні закони «Про Рахункову палату Російської Федерації»). Таким чином, контрольні повноваження Рахункової палати щодо фінансової діяльності політичних партій обмежені – вони не поширюються ні на приватне фінансування, ні на підприємницьку діяльність партій (у ряді країн, наприклад в Іспанії, Рахункова палата контролює усю фінансову діяльність партій).

Водночас спеціальний контроль, тобто контроль за фінансовою діяльністю політичних партій, пов'язаною з їхньою участю у виборах, покладається на виборчі комісії (контрольно-ревізійні служби при ЦВК і виборчих комісіях суб'єктів федерації). На відміну від загального постійного контролю, правовий механізм якого не розроблений, система звітності і контролю, застосовувана на виборах, досить повно урегульована як законами, так і інструкціями ЦВК.

Варто, однак, відзначити, що дієвість відповідних розпоряджень значно знижується через відсутність правового механізму загального постійного контролю за фінансовою діяльністю партій. Як справедливо указує Ф. Сайдл, «хоча це вірно, що в багатьох країнах фінансова діяльність політичних партій досягає свого піку в період виборів, а звітність по цій діяльності тільки за період виборів може створити проблеми» (зокрема, внески, зроблені за межами виборчої кампанії, не можуть бути проконтрольовані, а отже, немає повної картини фінансової підтримки, що надається партіям і кандидатам на виборах).

Національне законодавство докладно регламентує утримання цих фінансових звітів. Прикладом можуть служити п. 24 закону ФРН 1967 р. (у редакції 1994 р.) і п. 4 ст. 11 австрійського закону 1975 р., у яких із вичерпною повнотою зазначені всі обов'язкові позиції дохідної і видаткової частин загального звіту, а також звіту про майно партії. Відповідно до принципу гласності і відкритості фінансові звіти політичних партій повинні публікуватися в офіційних друкованих органах (наприклад, в Австрії – у Службовому додатку до Віденської газети, в Анголі – в Офіційному бюлетені), бути доступними кожному громадянину, засобам масової інформації. Так, у США ФВК видає кожному, хто до неї звернувся (не потрібно вказувати причину), для ознайомлення звітну інформацію у виді мікрофільмів, вводить інформацію в базу даних, і комп'ютерні матеріали надаються усім бажаючим.

Основними об'єктами фінансового контролю є:

- джерела фінансових ресурсів партій (контроль за використанням тільки дозволених джерел);
- прибутки, одержувані з легальних джерел (контроль за дотриманням установлених лімітів пожертвувань при загальному і цільовому фінансуванні, наприклад при фінансуванні виборчих кампаній);
- витрати партій.

Останнє, головним чином, стосується виборчих витрат, які по-різному визначаються законодавством окремих країн (наприклад, в Австрії ними вважаються грошові асигнування на передвиборну агітацію з використанням засобів масової інформації).

Крім контролю за цільовим використанням коштів, найважливішою задачею є контроль за дотриманням установлених законом лімітів виборчих витрат, хоч законодавство передбачає обов'язковість вказування в звітах усіх статей інших витрат партій, які ніде не лімітуються, за винятком Ізраїлю, де закон 1973 р. (із наступними поправками) установлює, що політична партія може витратити з власних засобів на поточну діяльність не більш визначеного відсотка від суми державної субсидії.

Які б не були організаційні форми і масштаби контролю, самі по собі вони не можуть забезпечити дієвість його механізму. Для цього необхідно встановити юридичну відповідальність політичних партій за виявлені в процесі контролю правопорушення. Така відповідальність у різних її формах (конституційна, адміністративна, а в деяких країнах навіть кримінальна) передбачається законодавством, яке широко використовує інститут юридичної відповідальності в різних його формах, формулюючи численні склади правопорушень, пов'язаних із всіма аспектами фінансової діяльності політичних партій. Крім того, варто підкреслити, що в багатьох країнах юридичну відповідальність несуть не тільки партії чи посадові особи, але також усі фізичні і юридичні особи, що порушують розпорядження про фінансування партій (Ангола, Бенін, Канада). Так, ангольський закон передбачає, що будь-яка особа, яка незаконно фінансує політичну партію, підлягає покаранню у вигляді штрафу в дворазовому розмірі від вартості незаконно наданого, а при повторному порушенні - у триразовому розмірі (п. 3 ст. 48); закон Беніну встановлює, що кожний, хто порушить положення ст. 20, яке регулює приватне фінансування партій, карається тюремним ув'язненням на термін від одного до шести місяців і штрафом на суму від 200 до 500 тис. франків КАФ (грошова одиниця Африканського фінансового співробітництва).

Покладання юридичної відповідальності не тільки на політичні партії, але і на всіх осіб, що порушують розпорядження про їхнє фінансування, безсумнівно підвищує ефективність зусиль у боротьбі з політичною корупцією.

Не розглядаючи всі типи фінансових правопорушень, передбачені законодавством окремих країн, зупинимося лише на основних і найбільше характерних.

По-перше, це порушення положень про фінансові джерела:

- одержання засобів із заборонених джерел;
- перевищення розміру приватних пожертвувань;
- перевищення розміру виборчих витрат.

Перші два типи правопорушень відносяться як до загального, так і до спеціального фінансування, третій – переважно до спеціального.

По-друге, це порушення положень про фінансову звітність партій, її гласності і відкритості:

- непередставлення щорічних фінансових звітів і звітів про надходження і витрати коштів у період виборчої кампанії;
- представлення цих звітів із порушенням встановлених термінів;
- неопублікованість звітів;
- використання в звітах фальсифікованих даних.

Варто зауважити, що політичні партії несуть юридичну відповідальність у різних її формах за вчинення цих порушень. За деякі з них у ряді країн встановлена конституційна юридична відповідальність. Так, за одержання коштів з іноземних джерел партія може бути розпущена в Анголі, Гвінеї, Сенегалі, Тунісі. Ця санкція застосовується в деяких країнах і за порушення положень фінансової звітності (наприклад, у Гані Національна виборча комісія може скасувати реєстрацію політичної партії за відмову від представлення фінансового звіту або його фальсифікації; у Гвінеї міністр внутрішніх справ може призупинити діяльність партії, що не має фінансової звітності). Закон про вибори парламенту Грузії 1995 р. встановлює сувору відповідальність кандидатів від політичних партій і блоків за перевищення граничного розміру виборчого фонду або непередставлення у встановлений законом термін звіту про використані засоби. Згідно ст. 11 вони позбавляються отриманих мандатів, їм заборонено брати участь не тільки у виборах на місця депутатів, що вибули (тобто вони не можуть приймати участі в додаткових виборах, зокрема проведених у зв'язку з позбавленням їхніх мандатів), але і на наступних парламентських виборах.

Найбільш широко застосовуваною формою юридичної відповідальності політичних партій є адміністративна відповідальність, тому що більшість фінансових правопорушень розглядається як адміністративні. За їхнє учинення встановлюються такі види адміністративних стягнень, як грошові штрафи, конфіскація незаконно отриманих засобів, позбавлення фінансових привілеїв і пільг тощо. Так, непередставлення фінансового звіту (а в деяких країнах і незатвердження його компетентним державним органом) тягне за собою позбавлення партії державних субсидій (Австрія, Ангола, Бразилія, Гвінея). Наприклад, відповідно до п. 4 ст. 11 австрійського закону політична партія повинна до 3 вересня наступного року опублікувати звіт

разом із списком благодійників у «Службовому додатку» до Віденської газети. У випадку порушення цього положення федеральний канцлер припиняє виплату належних партії коштів надалі, аж до опублікування звіту у встановленому порядку. У Бразилії непредставлення звіту або його незатвердження виборчим трибуналом карається призупиненням нових субсидій.

Конфіскація незаконно отриманого і грошових штрафів звичайно застосовуються за такі правопорушення, як одержання засобів із незаконних джерел або з порушенням установлених розмірів пожертвувань. Так, у Болгарії засоби, отримані з незаконного джерела, вилучаються на користь держави (ст. 17 закону 1990 р.), а в Іспанії недотримання положень про нецільові добровільні внески тягне покарання штрафом у розмірі дворазової суми незаконного внеску (ст. 7 закону 1987 р.).

У ряді країн за деякі фінансові правопорушення застосовується таке стягнення, як позбавлення передбачених законом фінансових пільг. Наприклад, відповідно до ангольського закону, політичним партіям надані пільги щодо поштових зборів, податку на спадщину і дарування, податку на нерухоме майно і т.д. Політичні партії, які порушують положення закону про фінансові джерела й представлення публічних звітів, позбавляються цих пільг (ст. 48, 49 закону 1991 р.).

Нарешті, у деяких країнах передбачена кримінальна відповідальність політичних партій за вчинення фінансових правопорушень (Гана, Ефіопія). Відповідно до, наприклад, ст. 29 ганського закону 1992 р. політична партія або особа, що порушують положення цього закону (у тому числі і регламентуючій фінансовій діяльності партій), учиняють злочин, який карається накладенням штрафу до 2 млн. грошових одиниць або тюремного ув'язнення на термін до двох років (останнє, природно, застосовується до посадових осіб партії). Більш того, закон передбачає об'єктивне зобов'язання для посадових осіб: при вчиненні злочину політичною партією винним визнається кожна її посадова особа. Закон передбачає також кримінальну відповідальність інших фізичних і юридичних осіб: в разі якщо, наприклад, злочин вчинений корпоративно, то відповідальність несуть її директори та секретарі, якщо товариством – то всі його члени.

Порядок притягнення до відповідальності політичних партій, фізичних і юридичних осіб за фінансові правопорушення різниться в залежності від країни. Деякі категорії цих справ розглядаються судами. При чому, в багатьох випадках, з ініціативи державних органів, які здійснюють контроль за фінансовою діяльністю політичних партій (Бельгія, США, Франція).

Правова регламентація фінансової діяльності політичних партій, здійснювана в багатьох країнах, свідчить про прагнення держави ввести цю діяльність у суворі правові рамки, поставити під свій нормативний контроль. Основні цілі такої регламентації – зниження політичної корупції та підтримка нормального функціонування багатопартійної системи.

3. Досвід фінансової діяльності партій у сучасній Україні

На сьогодні в Україні норми, які регулюють фінансування політичних партій, містяться в декількох законах. Так, дана проблема знаходить відображення в Законах України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про оподаткування прибутку підприємств», Кримінальному Кодексі України, але окремого закону, присвяченого даній проблемі, немає. Вітчизняне законодавство поки ще не містить вичерпного переліку регулюючих дане питання норм, як, наприклад, у країнах Європейського Союзу, у зв'язку з чим європейські організації, покликані сприяти розбудові демократії, неодноразово надавали Україні певні рекомендації, проводили огляди законодавства, роз'яснювальну роботу, надавали звіти тощо.

Закони України у пункті приватного фінансування містять наступні норми. Ст. 14 Закону України «Про політичні партії в Україні» визначає, що політичні партії для здійснення своїх статутних завдань мають право на власне рухоме і нерухоме майно, кошти, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами, а також можуть орендувати рухоме та нерухоме майно.

Пожертви можуть надаватися політичним партіям фізичними та юридичними особами-резидентами у вигляді готівкових або безготівкових пожертвувань. Чітке визначення категорії «пожертвувань» у законодавстві відсутнє: там йдеться лише про «кошти» та «майно», отримане партією. Відповідно до ст. 14 Податкового кодексу, «кошти» – це гривня або іноземна валюта, а «майно» визначається у ст. 190 Цивільного кодексу, а саме: «окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки». Крім того, ст. 720 Цивільного кодексу визначає «пожертву» як дарування нерухомих та рухомих речей, зокрема грошей та цінних паперів, певним особам (фізичним і юридичним особам, державі тощо) для досягнення ними певної, наперед обумовленої мети. Внески в натуральній формі – як-от: надання послуг, виконання робіт, безкоштовне надання транспорту чи реклами – не передбачені законодавством, тобто не заборонені й не дозволені.

Політичні партії можуть придбавати рухоме та нерухоме майно для виконання своїх статутних цілей як неприбуткові організації (ст. 14 ЗУ «Про політичні партії в Україні»). Також необхідно відзначити, що відповідно до ст. 166.3.2 Податкового кодексу, що набув чинності у січні 2011 р., платник податку має право включити до податкової знижки у зменшення оподатковуваного річного доходу суму коштів або вартість майна, переданих у вигляді пожертвувань неприбутковим організаціям (а отже і політичним

партіям) у розмірі, що не перевищує 4% суми його загального оподаткованого доходу відповідного звітнього року.

Окремі рекомендації, розроблені Комітетом Міністрів Ради Європи, надаються партіям щодо ведення обліку доходів і витрат партій, забезпечення прозорості фінансування участі партій у виборчих кампаніях: 1) на законодавчому рівні має передбачатись облік всіх прямих та непрямих витрат на виборчу кампанію партій, суб'єктів висування списків кандидатів та окремих кандидатів; 2) внески юридичних осіб повинні відображатись у документах бухгалтерського обліку та звітності таких юридичних осіб; 3) держави повинні вимагати від партій, пов'язаних з партіями осіб, ведення належного обліку та звітності; 4) звіти політичних партій повинні бути консолідованими і включати, там де це є доцільним, звітність пов'язаних осіб; 5) у бухгалтерській документації політичних партій мають відображатись дані про всі отримані внески, у тому числі – природа та вартість кожного внеску; 6) у випадку, якщо внесок перевищує певну межу, фінансова звітність має містити інформацію про особу, яка здійснила внесок; 7) звітність партій повинна регулярно, принаймні щорічно, подаватись до незалежного зовнішнього органу фінансового контролю; 8) партії повинні регулярно, принаймні щорічно, оприлюднювати фінансові звіти, або, як мінімум, стислий зміст таких звітів, у тому числі інформацію про видатки на виборчі кампанії та отримані внески.

Наступним джерелом надходження коштів на функціонування політичних партій виступає державне фінансування. Воно покликане, по-перше, обмежити вплив приватних осіб, який призводить до небезпеки лобіювання інтересів фінансово-промислових груп, та, по-друге, не допустити фінансування партійної діяльності іноземними організаціями, що може негативно позначитися на національній безпеці держави в цілому.

Коли конституційно закріплено існування та функціонування політичних партій, держава має законодавчо забезпечити процес їхнього фінансування, що сприятиме ефективному здійсненню партіями своїх функцій. У сучасному світі спостерігаємо значне удорожчання політичних кампаній, а тенденція до технологізації політичного процесу вимагає від партій концентрації всіх ресурсів для участі у виборах та боротьбі за здобуття політичної влади.

Політична практика закріплює два основні способи державного фінансування політичних партій – пряме та опосередковане. Перший спосіб передбачає надання допомоги у грошовій формі та здійснюється щорічно на регулярній основі для підтримки повсякденної, або статутної діяльності партії. Інший напрямок прямого державного фінансування стосується відшкодування витрат партій під час проведення виборчої кампанії. Європейська практика фінансування партій ґрунтується на певних принципах: по-перше, держава в обов'язковому порядку фінансує діяльність тих партій, що беруть участь у передвиборчому процесі, однак не

обов'язково фінансує їхню статутну діяльність; по-друге, вирішальне значення у визначенні розмірів державних субсидій має ступінь впливу партій на електорат (наприклад, завдяки кількості голосів на виборах).

В Україні у 2003 р. було внесено зміни до Закону України «Про політичні партії в Україні», відповідно до яких передбачалося запровадження державного фінансування статутної діяльності політичних партій та відшкодування партіям витрат, пов'язаних з фінансуванням їхньої передвиборчої агітації. Планувалося введення в дію державного фінансування статутної діяльності політичних партій з 1 січня 2007 р., а за результатами чергових парламентських виборів 2006 р. партіям мали бути відшкодовані витрати, пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборчої агітації. Так, за даними ЦВК, у 2006 р. партії, що подолали виборчий бар'єр, витратили (відповідно до їхніх звітів) 244 млн. 5 тис. 949 грн., або \$48 млн. 801 тис. (і лише близько половини їм було відшкодовано державою), а загалом 45 виборчих суб'єктів витратили на агітацію 552 млн. 43 тис. 787 грн., або порядку \$110 млн. 409 тис.

Проте вже наступного року Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» зупинив дію цих положень, а Закон України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» скасував фінансування діяльності політичних партій взагалі. Згодом Конституційний Суд України визнав неконституційним дію даного Закону і відновив попередню редакцію статті ЗУ «Про політичні партії в Україні», тим самим повернувши пряме державне фінансування, але дана норма сьогодні не виконується і знаходиться у «замороженому» стані.

Таким чином, фактично сьогодні в Україні не існує прямого державного фінансування політичних партій, держава її надає опосередкованим шляхом. Не надаючи фінансову підтримку партіям безпосередньо, держава бере участь у непрямому фінансуванні діяльності партій у виборчому процесі через наступні заходи:

- по-перше, відповідно до ст. 157 Податкового кодексу, який набув чинності у квітні 2011 р., доходи, отримані політичними партіями у вигляді коштів або майна, які надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань, пасивних доходів (дивідендів, процентів, роялті), а також коштів або майна, які надходять партіям від ведення їх основної діяльності (у т. ч. доходи від продажу суспільно-політичної літератури, інших агітаційних матеріалів і товарів, організації фестивалів, виставок, лекцій та інших політичних заходів), дотацій або субсидій із державного або місцевого бюджетів звільнюються від оподаткування. Крім того, ст. 196 Податкового кодексу проголошує, що операції з виплат дивідендів, роялті у грошовій формі або у вигляді цінних паперів, які здійснюються емітентом, не обкладаються податком на додану вартість. Нарешті, рахунки виборчих фондів партій, виборчих блоків і

кандидатів звільняються від податку з доходів юридичних осіб і податку з доходів фізичних осіб;

- по-друге, держава забезпечує виготовлення інформаційних плакатів партій-суб'єктів виборчого процесу, в яких подаються відомості про списки кандидатів, програми партій (по 2 примірники на дільницю для кожної партії);

- по-третє, держава забезпечує оплату ефірного часу в державних (по 60 хв. на загальнодержавному каналі телебачення і радіо) і регіональних ЗМІ (по 20 хв. відповідно);

- по-четверте, держава здійснює навчання голів, заступників голів та секретарів окружних комісій, які є представниками партій.

Вітчизняний дослідник діяльності політичних партій в Україні В. Лебедюк зазначає, що державне фінансування політичних партій ніколи не було популярним способом витрачання коштів платників податків. Він пропонує приділити увагу фінансуванню місцевих осередків політичних партій, таким чином реалізувавши принцип децентралізації. При цьому додаткові кошти, витрачені на рівні місцевого округу, можуть мати набагато позитивний ефект на функціонування місцевих партійних організацій, а це, в свою чергу, може значно зміцнити їх взаємозв'язки з виборцями на місцях. Додаткове фінансування сприяло б веденню дискусії місцевих партійних організацій з актуальних проблем місцевого характеру, які на сьогодні практично не ведуться. Також дослідник наголошує на необхідності диверсифікації джерел фінансових надходжень.

У ході парламентських виборів партіям забороняється використовувати для фінансування передвиборчої агітації інші кошти, крім коштів виборчого фонду партії (блоку) та коштів Державного бюджету, виділених на забезпечення ведення передвиборчої агітації. Виборчий закон установлює два джерела формування виборчого фонду партії. Ними є власні кошти партії та добровільні внески фізичних осіб (ст. 50 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р.). Фактично, партія може забезпечувати надходження у виборчий фонд зі свого партійного рахунку. Він, у свою чергу, відповідно до ст. 15 ЗУ «Про політичні партії в Україні», може формуватися з усіх джерел, крім, коштів від: 1) органів державної влади та органів місцевого самоврядування (крім випадків, зазначених законом); 2) державних і комунальних підприємств, установ і організацій, а також таких закладів, у майні яких є частки державної чи комунальної власності, або належні нерезидентам; 3) від іноземних держав, іноземних громадян, підприємств, установ, організацій; 4) від благодійних та релігійних організацій; 5) від анонімних осіб або осіб під псевдонімом; 6) від політичних партій, що не входять до виборчого блоку політичних партій.

Закон не встановлює кількісних обмежень на загальну суму виборчого фонду чи на суми, які партії та кандидати можуть вносити до власних виборчих фондів. Натомість виборче законодавство встановлює наступні

обмеження на загальну суму внесків, що можуть бути зроблені до одного виборчого фонду фізичною особою: на парламентських виборах вона не може перевищувати чотирьохсот розмірів мінімальних заробітних плат, кандидата у депутати в одномандатному окрузі – двадцяти розмірів мінімальних заробітних плат. При цьому, забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду: 1) іноземцям та особам без громадянства; 2) анонімним жертводавцям (без зазначення в платіжному документі відомостей, передбачених частиною четвертою цієї статті) (ст. 50).

Ст. 68 виборчого закону передбачає, що передвиборча агітація здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, виділених на забезпечення ведення передвиборчої агітації відповідно до цього Закону, коштів виборчих фондів партій, кандидатів у депутати в одномандатних округах. Кандидати у депутати, зареєстровані у загальнодержавному окрузі, можуть здійснювати передвиборчу агітацію за кошти виборчого фонду партії. Використання власних коштів кандидатів у депутати чи коштів з інших джерел для проведення передвиборчої агітації, у тому числі з ініціативи виборців, забороняється.

Окрема проблема полягає у звітуванні політичною партією за витрачені кошти як під час здійснення статутної діяльності, так і під час виборчої кампанії. Тим самим задовольняється вимога прозорості, яка сьогодні виступає одним із провідних критеріїв якості демократії.

На думку фахівців Лабораторії законодавчих ініціатив, наявна процедура партійної фінансової звітності та звітності про надходження та використання коштів виборчих фондів містить ряд недоліків, які не сприяють підвищенню прозорості фінансування політики в Україні:

- по-перше, відміна Законом України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» дії положень ст. 17 Закону України «Про політичні партії в Україні», яка покладає на партії обов'язки щодо оприлюднення партіями трьох фінансових звітів: загального, про майно, про використання бюджетних коштів сприяло перетворенню системи партійного фінансування на повністю непрозору;

- по-друге, повноваження контрольно-ревізійної служби щодо перевірки партійної фінансової звітності обмежується перевіркою використання коштів Державного бюджету, в той час як інші аспекти фінансової діяльності партій, крім державної податкової служби, фактично ніхто не контролює;

- по-третє, в той час як у більшості європейських країн дедалі більшого поширення набуває практика незалежних аудитів фінансової звітності партій професійними аудиторами, в Україні ретельній перевірці підлягають лише звіти про обсяги і напрями використання коштів Державного бюджету на фінансування статутної діяльності (і то лише на предмет законності, в той час як ефективність використання коштів за Законом України «Про політичні партії в Україні» перевіряти не можна).

Таким чином, реальна картина фінансування залишається в тіні, і не лише через відсутність ефективного аудиту фінансування діяльності партій і виборчих процесів, але і через відсутність інституту відповідальності юридичних осіб за порушення вимог законодавства про вибори;

- по-четверте, на відміну від багатьох інших держав Європи, в Україні законодавець не вимагає від партій публічного оприлюднення інформації про донорів, які зробили найбільші внески у виборчі фонди або фінансують поточну статутну діяльність партій, відображення у фінансових звітах інформації про доходи і видатки не лише партій, але і пов'язаних з ними осіб, місцевих осередків (як це передбачено, наприклад, у Франції та деяких інших європейських країнах).

Відповідно до Єдиних правил, розроблених Комітетом Міністрів Ради Європи, нагляд за фінансуванням партій та виборів, а також відповідальність за порушення у сфері фінансування партій і виборів, мають базуватись на таких принципах: 1) моніторинг фінансування партій і виборчих кампаній має бути незалежним; 2) незалежний моніторинг повинен включати перевірку фінансових звітів партій і витрат на виборчі кампанії, їх оприлюднення та публікацію; 3) державам слід сприяти спеціалізації судової влади, правоохоронних органів та інших працівників у боротьбі проти незаконного фінансування партій і виборчих кампаній; 4) порушення правил фінансування партій і виборчих кампаній повинно мати наслідком застосування ефективних, пропорційних та превентивних санкцій.

Таким чином, в Україні на політичному порядку денному постає питання законодавчого врегулювання процесу звітування політичними партіями за їхню фінансову діяльність з метою створення системи публічного фінансування, що ґрунтується на засадах прозорості та громадського контролю.

Група оцінювання GRECO, спираючись на дані дослідження стосовно проблемі прозорості фінансування політичних партій, проведеного у квітні 2011 р., відзначає, що також існує ризик обходження режиму прозорості за виборчим законодавством у його нинішньому вигляді. Вимоги щодо прозорості стосуються тільки прямих платежів до виборчих фондів, не поширюючись на пожертви самим партіям чи кандидатам, котрі можуть потім переказати такі пожертви на рахунок виборчого фонду як «власні кошти». На практиці передвиборчі кампанії значною мірою фінансуються зі сторонніх джерел, які взагалі не проходять через виборчі фонди, – наприклад, у вигляді реклами третіми особами, внесків в натуральній формі чи послуг, наданих політичним партіям або кандидатам на сприятливих умовах, чи фінансування агітаційної діяльності безпосередньо з власних рахунків самих партій і кандидатів.

Дана група рекомендує забезпечити легкий доступ громадськості до повних звітів про фінансування агітаційної діяльності під час усіх виборів протягом установленого законом терміну; та розглянути способи

оприлюднення інформації про фінансування виборчих кампаній, яке передуює початку виборчого процесу (наприклад, шляхом проміжного звітування).

Отже, в Україні за оцінками як вітчизняних, так і закордонних експертів, складається недосконала система фінансування діяльності політичних партій взагалі та у виборчий період зокрема. Особливі проблеми виникають при відсутності прямого державного фінансування, що на фоні значного здорожчання політичних кампаній призводить до того, що провідну роль у формуванні партійного бюджету відіграють спонсори.

Підсумовуючи розвиток законодавчої бази фінансування політичних партій в Україні та їх участі у виборчому процесу, український дослідник Р. Балабан відмічає, що виборче законодавство має бути колективним договором між суспільством та елітою. В українському випадку воно є договором між елітами без участі суспільства. Останнє відіграє парадно-фасадну функцію. Вчений вважає, що зміна законодавчої бази не виправить ситуацію. Необхідно «лікувати» економіку і виховувати нову соціальну базу.

Діюча система національного законодавства, яке покликане регламентувати процес фінансування діяльності політичних партій (у тому числі у виборчому процесі), надто складна та «розпорошена», а за критерієм прозорості, що є показником демократичної політичної системи загалом, не відповідає стандартам, затвердженим Рекомендацією Rec(2003)4 Комітету міністрів Ради Європи про Загальні правила проти корупції при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній. Значна кількість законів, присвячених даній проблематиці (зокрема, це Закони України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», низка законів щодо галузі оподаткування та бухгалтерського обліку тощо), не дає змоги скласти цілісне уявлення про процес фінансування політичних партій, їхні норми суперечать одна одній, унаслідок того, що їх приймали в різні роки, ґрунтуючись на різних концептуальних засадах державної політики. Також дані закони не дозволяють якісно контролювати порядок та розмір надходження спонсорських внесків та перевіряти звітність щодо їхнього використання, що спричиняє деформації самого інституту політичної партії, перетворюючи їх на організації закритого типу.

Література основна

1. Бесчастний В. М. Громадські об'єднання в Україні : [навч. посіб.] / [В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін та ін.] ; [за ред. В. М. Бесчастного]. — К. : Знання, 2007. — 415 с.
2. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : [Підручник] / Георгіца А. З. — Тернопіль : Астон, 2003. — 432 с.

3. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз [Текст] : [монографія] / Лілія Гонюкова ; [за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра]. — К. : НАДУ, 2009. — 392 с.

4. Європейський демократичний доробок в галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [за ред. Ю. Ключковського]. — [Вид. 2-е, випр. і доповн.]. — К. : Логос, 2009. — 500 с.

5. Заславский С. Е. Правовые основы участия политических партий в выборах / Заславский С. Е., Зотова З. М. — М. : РЦОИТ, 2006. — 240 с.

Література додаткова

1. Балабан Р. Фінансовий вимір виборчого алгоритму / Ростислав Балабан // Наукові записки ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса. — 2010. — Вип. 6. — С. 161—168.

2. Ковриженко Д. Європейський досвід фінансування партій та виборчих кампаній / Денис Ковриженко, Олена Чебаненко, Олександр Синьокий // «Часопис ПАРЛАМЕНТ». — 2009. — № 2. — С. 23—64.

3. Конончук С. Партії у виборчих процедурах в Україні [Електронний ресурс] / Світлана Конончук ; [Укр. незалежний центр політ. дослідж.]. — К. : Агентство «Україна», 2010. — 17 с.

4. Крисенко О. Європейський досвід державного фінансування політичних партій: висновки для України : Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Крисенко, Д. Миколенко, Д. Подьячев // Регіональний філіал НІСД у м. Харкові. — Режим доступу до ст. : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juni08/9.htm>

5. Лебедюк В. М. Фінансування політичних партій в Україні: механізми державного контролю / В. М. Лебедюк // Інвестиції : практика та досвід. — 2011. — № 14. — С. 100—103.

6. Пінто-Душинський М. Довідник «Фінансування партій та виборчих кампаній»: огляд / Майкл Пінто-Душинський // Політичні фінанси: Регулювання і практика : Матеріали міжнародної конференції, м. Київ, 29 квітня 2002 р. — К. : Європа 21, 2002. — С. 87—108.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначить причини, що сприяли підвищенню витрат на функціонування політичних партій.

2. Проаналізуйте особливості державного фінансування політичних партій.
3. Розкрийте основні принципи приватного фінансування політичних партій.
4. Охарактеризуйте джерела внутрішнього фінансування політичних партій.
5. Проаналізуйте основні джерела надходження фінансування у діяльність політичних партій в Україні.
6. Які Вам відомі засоби фінансового контролю за діяльністю політичних партій?
7. Які обмеження існують у фінансуванні політичних партій?

Теми доповідей та рефератів

1. Особливості фінансування політичних партій у виборчому процесі.
2. Європейські стандарти фінансування політичних партій: компаративний аналіз.
3. Фанрайзинг як сучасна технологія фінансування діяльності політичної партії.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Прокоментуйте вислів французького дослідника К. Лейрі: «При демократії більше, ніж при будь-якому іншому устрої, гроші є нервом політики».
2. Виокремить основні недоліки української системи фінансування політичних партій.
3. Запропонуйте шляхи удосконалення вітчизняної системи фінансування політичних партій.

Тема 10. ОСНОВНІ МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Мета: визначити сутність партії як суб'єктів електоральної організації виборчих кампаній, проаналізувати роль ЗМІ в електоральній діяльності партій, з'ясувати особливості участі партій у виборчому процесі.

Ключові слова: виборча кампанія, політичний маркетинг, виборча коаліція, засоби масової інформації, виборчий процес, виборча інженерія.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Партії – головний суб'єкт електоральної організації виборчих кампаній
2. Засоби масової інформації в електоральній діяльності політичних партій
3. Участь політичних партій у виборчому процесі: особливості регламентації

1. Партії – головний суб'єкт електоральної організації виборчих кампаній

Діяльність політичних партій різноманітна: від представництва інтересів громадян до формування кадрових аспектів. Втім головне завдання політичних партій на сучасному етапі розвитку суспільства полягає у тому, що вони покликані представляти інтереси окремих електоральних груп, тобто виступати посередником між електоратом і державною владою у процесі формування, агрегації, артикуляції інтересів, їх урахування в політичному рішенні та імплементації цього політичного рішення. Цю функцію партій в партології називають *електоральною*. Наприклад, партії західного типу в рамках реалізації цієї функції відповідають перед виборцем на чергових виборах за те, чи були взяті до уваги протягом електорального циклу інтереси тих електоральних груп, на які спиралася партія під час попередніх виборів. Таким чином, у країнах західної демократії однією з основних ознак електорального процесу є те, що партії практично не мають шансів залишитися при владі у разі невиконання пунктів власної програми.

Партії є своєрідними «електоральними машинами», які організують виборчі кампанії своїх кандидатів, надають їм необхідні для цього ресурси (гроші, персонал тощо). Тому проведення виборчої кампанії складає окремий напрям діяльності політичної партії. Результат цієї кампанії необхідно розглядати як підсумок багатолітньої роботи партійних організацій. У цей час вся робота партії скоординована на виконання однієї мети – досягти владних позицій для реалізації оформлених вимог виборців та симпатиків. Виборча кампанія – це можливість створити у виборця певну думку про партію або скоригувати вже існуючу модель в інтересах партії, що проводить свою кампанію.

З кожною політичною партією пов'язаний кластер (В. Мейтус), який складається з трьох елементів:

1. Прошарок керівництва та представників партії у владних структурах.
2. Член партії та пов'язані з партією організації, що створюються для розповсюдження її впливу у суспільстві.
3. Прошарок підтримки: ті, хто приймає участь у реалізації партійних заходів та ті, хто віддає голоси за партію на виборах.

Партійний кластер не має меж, він може постійно змінюватись. Тому основним завданням партії у ході виборчої кампанії стає розширення та

закріплення свого кластера. Звідси, виборча кампанія – це один із засобів укріплення впливу політичної партії та підвищення її потенціалу.

За класифікацією американського спеціаліста **С. Коена** існують партії, які створюються спеціально для участі у виборах (партія виборів). В таких партіях систематична та постійна партійна робота підмінюється сукупністю політтехнологічних рішень, рекламною кампанією, призначення яких полягає у інформаційному захваті виборця безпосередньо перед виборами та його контролю до моменту як він проголосує. Такі партії, як правило, ведуть агресивну виборчу кампанію, використовуючи всі сучасні комунікативні та мас-медійні засоби, які дозволяють встановлювати безпосередні зв'язки з виборцями. Такі партії можуть вибудовувати свою стратегію за різними сценаріями: від подолання загороджувального бар'єру до відволікання частини виборців від лідерів перегонів.

Виконання завдань партією у ході виборчої кампанії можна поділити на певну кількість блоків:

1. Фінансовий (пошук спонсорів та засобів на проведення виборчої кампанії).

2. Кадровий (створення та посилення впливу партійних структур, залучення нових членів, активізація діяльності існуючих організаційних структур).

3. Інформаційний (створення інформаційної системи для забезпечення спостереження та контролю виконання рішень партійних органів, постійний моніторинг їхньої діяльності).

4. Організаційно-технічний (створення організаційної служби партії – команда, штаб, технічне обслуговування, технологічні дії, моніторинг та корегування роботи учасників виборчої кампанії).

5. Організаційно-креативний (організація інформаційного уявлення про партії, лідерів, планів, програм, імідж партії та її кандидатів, їхня підготовка кандидатів до участі у виборах).

Менеджмент електоральної діяльності партій на сучасному етапі здійснюється за допомогою застосування цілісної системи методів та засобів залежно від конкретних умов та обставин, конкретного регіону. Серед таких засобів виділяємо:

1. Залучення до членства в партії певних представників соціальної групи для встановлення взаємного зв'язку партії та електорату у довгостроковій перспективі.

2. Створення клубів, спільнот, за допомогою яких можна взаємодіяти з представниками окремої соціальної групи.

3. Проведення концертів, зустрічей, мітингів для встановлення контактів, реклами, запрошення популярних співаків.

4. Підтримка існуючих громадських організацій, які можуть бути використані для укріплення зв'язків з партією.

5. Використання релігійних структур, надання їм допомоги.

6. Створення громадських приймалень для здійснення спрямованої допомоги виборцям у вирішенні специфічних питань.

7. Індивідуальна робота з виборцями, надання їм допомоги.

8. Використання позитивних моментів діяльності органів влади для посилення впливу партії на виборців (при умові знаходження останньої при владі).

9. Використання негативних моментів діяльності владних структур (опозиційна партія).

10. Використання ЗМІ (безпосередньо як учасника ПР-акцій у боротьбі з конкурентами, участь ЗМІ у тактичних заходах партії) та використання сучасних засобів комунікації для встановлення та стабілізації контактів.

Проведення виборчої кампанії являє собою певну форму політичної конкуренції – боротьби за вплив на потенційних виборців тим чи іншим кандидатом або групою зацікавлених осіб. За своїм характером такі дії є аналогом конкурентному характеру ринкової економіки, а тому мають подібні підходи та технології.

Політичний маркетинг – це різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадського значення. Щодо діяльності політичних партій, то необхідно зазначити, що вдале застосування прийомів маркетингу дозволяє досягати популярності, перемагати на виборах і утриматись на вершині політичного олімпу. Зміст політичного маркетингу у діяльності партій полягає у вивченні існуючої та формуванні бажаної громадської думки щодо образу (іміджу) партійної організації. До найважливіших його функцій слід віднести:

- вивчення існуючого уявлення людей про політичну партію;
- визначення характеристик ідеального образу партії, що існує в масовій свідомості;
- планування та втілення у життя стратегічної програми дій, розрахованих на завоювання розуміння та активної підтримки партії громадськістю.

Маркетинг у політиці означає орієнтацію всієї діяльності партії на задоволення актуальних сподівань та політичних уподобань виборців. Ширина охопту потрібних електоральних груп визначається специфікою завдань, що стоять перед конкретною партією чи виборчим об'єднанням, а також рівнем та різновидами конкретних виборів чи референдумів.

Політичний маркетинг як філософія та технологія передвиборчої боротьби в системі сучасної розвинутої демократії базується на чотирьох основних принципах:

- орієнтація на потреби і запити виборців та гнучке реагування на політичну кон'юнктуру;
- сегментування та стратифікація електорального простору;

- глибоке та різнобічне дослідження електорату, його уподобань, стереотипів, схильностей та специфіки реагування й вибору;

- націленість на конкретний, але стійкий та довгостроковий результат.

Політичний маркетинг у діяльності партій включає такі різновиди передвиборчої діяльності, як:

- стратегія та планування виборчої кампанії партій;

- проведення суспільно–політичних, соціологічних та соціально–психологічних досліджень, опитувань, моніторингу громадської думки і масових настроїв;

- політичну пропаганду та рекламу;

- кампанії та акції просування (промоушен) політичних програм партій;

- публіситі та політичні PR акції (зв'язки з громадськістю): прес–конференції, брифінги, масові соціальні та культурні заходи тощо;

- організація та участь у конкурсах, фестивалях, спортивних змаганнях, меценатство, спонсорські та фінансово–економічні акції.

Політичний та комерційний маркетинг (що орієнтується на прибуток) мають як спільні, так і відмінні риси. Особливість першого зумовлена метою його застосування (наприклад, якщо йдеться про політика, то метою можуть бути голоси виборців, а не гроші). Специфічним є товар, що «просувають на ринку». Проте у практичній політ. діяльності можуть успішно застосовуватись елементи універсальної системи, що включає сукупність чотирьох P – Product (продукт, товар), Price (ціна), Place (місце, розподіл) і Promotion (просування). Виняток для некомерційного маркетингу складає ціна.

Застосування комплексу універсальних маркетингових заходів передбачає розробку та здійснення спеціальних дій, що викликають бажану для політиків реакцію з боку людей. У політиці «товаром» виступає певний образ політика, організації чи ідеї (наприклад, таким чином для політика може бути «свій хлопець», «аристократ», «партократ» або «демократ»).

За допомогою прийомів політичного маркетингу виборцю «пропонують надію», яка оформлена у вигляді найбільш прийняттого або бажаного образу. Це уявлення про кандидата, політичне об'єднання або ідею називають політичним іміджем. Він або вже існує у свідомості пересічного виборця, або пропонується йому за допомогою політичних та виборчих кампаній.

Сучасне суспільство створило дуже розгалужену систему політичних концепцій, ідеологій і уявлень і на цьому тлі все складніше знайти та відтворити новий оригінальний політичний імідж. Іміджем політичної партії називається те уявлення про партію, той образ, який складається у індивідів і асоціюється ними з партією при згадуванні її назви, лідерів, дій. Загальна схема побудови іміджу партії є достатньо стандартною:

По-перше, необхідно вирішити, на що партія буде спиратися при формуванні іміджу.

По-друге, які риси, властивості, характеристики повинні бути відображені у іміджі.

По-третє, які засоби повинні бути використані в процесі створення іміджу.

По-четверте, визначити відмінність іміджу від конкурентної партії.

По-п'яте, перевірити ефективність дії з формування іміджу.

Формування іміджу політичної партії – процес безперервний. В передвиборчий період цей процес активізується і може змінюватись. Стійке уявлення образу вимагає часу для свого створення. Тому його необхідно формувати в період до початку виборів, коли виборець не відчуває тиску з боку інших політичних партій.

Для успіху політичній партії потрібно прагнути чітко виділити себе серед конкурентів, тобто здійснювати «позиціонування товару на ринку». Суспільна думка є досить консервативною і важко піддається радикальним інноваціям та змінам. Тому будь-яке нове явище, ідея, образ спочатку порівнюються з вже існуючими, щоб у порівнянні зробити висновок про те чи є цікавим, корисним або небезпечним це нове для конкретної людини, групи, спільноти. Саме тому виникла необхідність у позиціонуванні політичного «товару» або іміджу стосовно вже існуючих, для можливості виборцю (споживачу) побачити та зрозуміти у порівнянні всі його відмінності і переваги.

Важливо також вирішувати, де, в якому місці, яким чином політична партія буде повідомляти громадян про свої наміри, демонструвати своє вміння спілкуватись (по телебаченню, на мітингу тощо).

І нарешті, розробляється ціла низка заходів, до яких входить політична реклама та PR, різні прийоми формування сприятливого враження (благодійні вчинки, співпраця із засобами масової інформації тощо). Успішне застосування комплексу маркетингу для політичних цілей можливе тоді, коли йому передує сегментування – групування людей за певними ознаками – і розробка спеціального комплексу маркетингу для кожного електорального сегмента.

Одним із важливіших компонентів не тільки позиціонування партії, блок або кандидата під час виборчої кампанії, а й програм довгострокового політичного маркетингу є соціологічні або маркетингові дослідження.

Політичний ринок – це система взаємодії конкуруючих політичних сил (суб'єктів політичних відносин), які змагаються за право розпоряджатися часткою політичної влади, яка їм довіряється пересічним громадянином під час виборів. **Сегментація політичного ринку** – це виділення більш-менш однорідних груп споживачів політичного «товару» – виборців. **Сегментом політичного ринку** називають електоральну групу, що характеризується спільними політичними поглядами, переконаннями та уподобаннями та

відрізняються від інших подібних груп за рядом ознак. Головна *мета сегментації* – не просто виділити якісь особливі групи споживачів на ринку, а пошук таких груп, котрі ставлять конкретні вимоги до даного виду політичного «товару», що суттєво відрізняються від вимог інших груп виборців.

Сегментація не разовий процес, а аналітичне завдання маркетингу, що потребує постійної уваги. Сегментування політичного ринку проводиться з урахуванням географічних, демографічних, психографічних та інших факторів, що впливають на поведінку виборця.

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, що використовується під час політичної боротьби за мандати виборчої представницької та виконавчої влади, є виборча інженерія. Під останньою розуміють пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої і політичної еліти щодо завоювання та збереження влади в державі (регіоні, місті тощо). **Виборча інженерія** – процес адаптації існуючого законодавства та нормативно-правових актів відповідно до інтересів та потреб окремих політичних сил та суспільства в цілому.

Отже, можна назвати такі основні методи виборчої інженерії, що використовуються владною елітою для утримання демократичним шляхом політичної влади:

- зміна виборчих процедур;
- стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших;
- маніпулювання кордонами виборчих округів;
- вибір відповідного часу для проведення виборів;
- добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій.

Агітаційні дії, акції, заходи, виступи в пресі та по телебаченню, використання участі у владних структурах, іміджу людей та груп, що підтримують партію, спрямовуються на створення іміджу партії. Наприклад, спочатку проводиться кампанія, що анонсує проведення даної акції. Потім здійснюють саму акцію, яка отримує широке висвітлення в пресі, телебаченні, по радіо, в Інтернеті. Після проведення акції збираються відгуки, переважно позитивні, побажання, і встановлюється зв'язок індивідів з партією. Ці відгуки і стають частиною загальної програми створення іміджу, завданням яких є закріплення характеристик, створених на попередніх етапах.

Визначимо декілька важливих напрямків в створенні іміджу. По-перше, політична партія повинна представлятися як сила, якій можна довіряти. По-друге, треба показати, як партія уважно відноситься до будь-яких проблем людини, що в більшості випадків вона прагне вирішити ці проблеми, що в партійну організацію завжди можна звернутися з проханням, яке на залишиться без уваги. По-третє, партія повинна розглядатися як організація, яка здатна реалізувати інтереси суспільства, країни в цілому.

Формування іміджу політичної партії, електоральна діяльність повинні відбуватися з урахуванням певних особливостей, використовувати диференційований підхід до роботи з різними прошарками, врахувати різний ступінь політизації населення. Так, жителі міст та селищ мають різні менталітети. Сільське населення характеризується консерватизмом, високою довірою до ЗМІ, низьким рівнем освіти та інформованості, настороженим ставленням до нововведень. Менталітет міського населення характеризується індивідуалізмом, прагматизмом, високим рівнем освіти, інформованості, сприйняттям нових проєктів. У побудові стратегії партійного розвитку варто звертати увагу на певні закономірності. Чим нижчий рівень політичної свідомості та культури, тим легше суспільство піддається маніпуляції, неправді, міфам. Більш того, тут існує настільки тісний зв'язок, що за показаннями реакції суспільства на суспільно-орієнтовану неправду, можна визначати рівень культури в суспільстві. Чим нижчий рівень культури, тим некритичніше відноситься індивід до технологій масового впливу, тим легше він сприймає неправдиву інформацію з боку ЗМІ, тим більш складно йому вирватися за рамки цінностей та правил, що нагнітаються.

Сучасний демократичний політичний процес акцентує увагу на політичній діяльності партій, яка має спонукальний та мобілізаційний характер. Мобілізаційна діяльність партій з виборцями відбувається у формах: агітації та пропаганди.

Агітація (від лат. «приведення в дію») – усна, друкована та наочна політична діяльність, що впливає на свідомість та настрої мас з метою спонукання їх до прийняття певних рішень або зміни симпатій та вподобань. Форми агітації виділимо такі:

- проведення публічних дебатів, дискусій, «круглих столів», прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності партій (блоків);
- оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) ЗМІ політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;
- розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;
- проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрація фільмів і телепередач або інших публічних заходів за підтримки партії (блоку), а також оприлюднення інформації про таку підтримку;
- публічні заклики голосувати за чи проти партії (блоку).

Пропаганда (лат. «розповсюджувати») – поширення та впровадження в суспільну свідомість тих чи інших політичних, наукових та інших ідей, знань.

Агітація відрізняється від пропаганди тим, що остання відокремлює автора повідомлення від джерела повідомлення. Тому що автор повідомлення

виступає часто лише ретранслятором повідомлення, просто людиною, що озвучує певну позицію. Політична пропаганда використовується з метою формування у мас певного світогляду, політичних поглядів, а відтак опосередкованого спонукання до масових дій. Пропаганда здійснюється за допомогою таких методів: цензура, ритуалізація, контроль за всіма сферами життя суспільства. В ній комунікаційний процес носить односторонній характер: від автора повідомлення до мас. І не треба забувати, що пропаганда притаманна тоталітарним суспільствам, тому що монополія на інформаційний простір складає важливу умову її успішності. В демократичному інформаційному просторі політичні партії користуються агітаційними формами роботи з населенням. А допомагають партіям у створенні образу ЗМІ. Від того як партії зуміють організувати роботу зі ЗМІ і залежить ефективність та результативність здійснення електоральної функції.

2. Засоби масової інформації в електоральній діяльності політичних партій

Під час виборчих кампаній політичні партії широко користуються засобами масової інформації, насамперед з метою передвиборної агітації. Одночасно вони прагнуть жорсткіше контролювати всякого роду інформацію. Це прагнення цілком зрозуміле, оскільки публікації в засобах масової інформації можуть прямо вплинути на процес формування іміджу партії, результати її електоральної діяльності.

Політичний вплив засобів інформації полягає в їх здатності задовольняти комунікативні потреби населення. Чим цінніша інформація, надана мас-медіа, тим більшого значення набуває засіб масової інформації, підсилюються його політичні позиції, поглиблюється залежність від нього «споживачів». Це положення виведене з теоретичної концепції «задоволення потреб», яка стверджує, що різні моделі сприйняття і використання засобів масової інформації формуються відповідно до комунікативних потреб населення і того, як воно оцінює здатність мас-медіа задовольняти їхні запити.

Основна публічна активність політичних партій у взаємовідносинах з виборцями спостерігається якраз у так званій період «кульмінації» політичного життя, тобто виборчий період. Тоді партії найактивніше використовують ЗМІ, піар-акції, практикують зустрічі, мітинги, збори тощо. Водночас актуалізація політичної комунікації партій (виборчих блоків) із виборцями саме в період виборів є помилковою стратегією, що становить загрозу не лише для партійних електоральних здобутків, але й ефективного розвитку самих утворень.

Призначення публікацій у мас-медіа у процесі реалізації електоральної діяльності партії:

- висвітлювати події партійного життя;
- надавати громадськості інформацію про діяльність політичних акторів та їх взаємодію;
- описувати широке поле взаємин політичних партій з виборцями.

Роль засобів масової інформації у виборчих процесах і, передусім, їхню активну участь у передвиборній агітації складно переоцінити. Тому практична повсякденна діяльність ЗМІ щодо висвітлення виборів зазнає додаткової правової регламентації положеннями виборчого законодавства. Разом із тим, недотримання вимог Закону може спричинити серйозні негативні наслідки. Зокрема, проведення передвиборної агітації з використанням ЗМІ на виборах Президента України 2004 р. без дотримання принципу рівних умов та всупереч порядку, встановленому Законом України «Про вибори Президента України», стало однією з підстав для висновку Верховного Суду України про порушення принципів виборчого права, передбачених Конституцією України, засад виборчого процесу, визначених

законодавством про вибори, «що виключає можливість достовірно встановити результати виборів...».

ЗМІ приймають активну участь в обговоренні передвиборчих програм політичних партій (блоків партій), особистих якостей кандидатів. Правове регулювання діяльності ЗМІ під час виборчої кампанії у принципі може бути спрямоване на реалізацію двох протилежних концепцій:

- граничне обмеження участі преси, радіо та телебачення у передвиборній агітації та інформаційній діяльності щодо виборів і, відповідно, поширення лише інформації, яка обумовлена укладеними угодами із суб'єктами виборчого процесу, або:

- повну свободу ЗМІ у поширенні будь-яких матеріалів, публікацій чи програм щодо перебігу виборів та основних учасників перегонів.

Важливим аспектом передвиборної агітації є питання прав та обов'язків засобів масової комунікації. Якщо розглянути його в міжнародному аспекті, то стає очевидним, що немає однозначних норм у відносинах між державою, кандидатами та ЗМІ. Особливо складною є ситуація з електронними ЗМІ, зокрема з телебаченням, яке в усіх країнах знаходиться під найбільш прискіпливим контролем виконавчої влади.

Існує декілька концептуальних підходів до питання регулювання агітаційної інформації на телебаченні. Так, у Європі (Німеччині й Великобританії) висвітлення агітаційної кампанії є обов'язковим для каналів суспільного телебачення і комерційних каналів. До того ж ефірний час для купівлі політичної реклами є суворо лімітованим, а у Великобританії платна телевізійна політична реклама заборонена взагалі. У США, де домінує комерційне телебачення, участь телеканалів у висвітленні виборів є добровільною, хоча й базується на принципі надання рівних можливостей для ефіру (відповідно до закону про зв'язок). Пояснюється це тим, що обов'язковість надання ефірного часу обмежує свободу ЗМІ.

У країнах СНД і Східної та Центральної Європи вдалися до змішаного підходу: державні телеканали обов'язково надають ефір для агітаційних матеріалів, а комерційні роблять це на власний розсуд, але «з дотриманням принципу рівності». Щоправда, закони про вибори, зокрема у Албанії, Боснії та Герцеговині забороняють публічному радіо й телебаченню готувати та повідомляти платну політичну рекламу, у Румунії заборонено використовувати засоби комерційної реклами через ЗМІ для ведення передвиборної пропаганди; у Словаччині ж проведення передвиборної кампанії через приватні радіостанції та телеканали просто забороняється.

Додатково у деяких країнах ЦСЄ, зокрема в Болгарії та Польщі, розподіляється також ефірний час на регіональних і місцевих каналах та станціях.

У кожному разі, «принцип рівності» є досить розмитим поняттям. У Західній Європі його сприймають не як арифметичну, але як пропорційну рівність, оскільки не можна допускати, щоб дрібні партії отримували стільки

ж ефірного часу, що й великі. Вирішується це в індивідуальному порядку, на основі сталих традиційних уявлень, а також на основі результатів попередніх виборів. Так, наприклад, у Німеччині й Великобританії великі партії отримують по 5 виходів в ефір, а дрібні – по 1-3 виходи. В Україні та Росії безоплатний ефір надається на всезагальній основі, рівними частинами.

Отже, можна цілком прийняти умовну класифікацію щодо відносин між телебаченням, державними органами й учасниками виборів:

1. Надання безплатного ефіру на пропорційній основі з обмеженнями щодо купленої політичної реклами (як у Великобританії).

2. Панування ринкових механізмів з відсутністю державного фінансування безплатного ефіру (США).

3. Змішаний підхід – квотування безплатного ефіру і можливість його необмеженої купівлі (Німеччина, країни СНД, країни ЦСЄ).

ЗМІ мають певні зобов'язання у зв'язку з виборчим процесом. Вони встановлюють розцінки вартості за одиницю друкованої площі та одиницю ефірного часу. При цьому ці розцінки не можуть, як правило, перевищувати плату за комерційну рекламу і не повинні змінюватися впродовж усього виборчого процесу.

Ефективна робота партій з засобами масової інформації – запорука успішного втілення іміджу. Процес взаємовідносин партії і ЗМІ носить двосторонній характер. З одного боку, журналісти самі цікавляться заходами партії, з іншого – партія створює приводи для зацікавлення її діяльністю. Спілкування ЗМІ з партійними структурами оптимізується за допомогою посади партійного прес-секретаря. Його першочерговими завданнями є інформування газет, радіо, телебачення про заходи та постанови партії. Саме до нього звертаються журналісти, які мають питання до партії. Увагу з боку суспільства до себе і до своїх переконань партія отримує через застосування таких технологій внутрішньопартійного характеру:

Заяви, повідомлення, комюніке для преси. Такі документи готуються заздалегідь, мають універсальний шаблон для полегшення роботи з цим документом для журналістів.

Проведення прес-конференцій. Щоб залучити якомога більше представників ЗМІ на заплановані заходи, необхідно запропонувати свого роду «маленьку сенсацію». Проведення прес-конференцій заради самих заходів може сприяти виникненню пасиву та незацікавленості ЗМІ до партії.

Організація інтерв'ю та підготовка кандидата від партії до нього. Часто вибори називають добре зрежисованою виставою, де партії виконують різні ролі. І від майстерності акторів залежить успіх вистави. Образ партії у свідомості виборців формується вчинками та висловлюваннями партійних лідерів, тому їх презентабельність, підготовка до спілкування з журналістами є важливим завданням в роботі інформаційного відділу партії.

Створення *партійної газети* як джерела постійної інформації для членів партій та населення. Успіх газети залежить від багатьох факторів:

змістовності, оформлення, ступеня залучення до інформаційного матеріалу населення, рівня організації її розповсюдження. (Власний досвід роботи у СПУ: зміст газети).

Написання навчально-методичної літератури для коректної роботи зі ЗМІ тощо. Чітко виписані правила роботи партійної прес-служби зі ЗМІ допомагають та полегшують процес формування партійного іміджу. (Робота у прес-службі «Єдиний центр»).

Таким чином, роль ЗМІ в діяльності політичних партій, особливо у виборчий період, вирішальна. За допомогою цього каналу політична партія висвітлює свою стратегію, формує імідж. Вміло побудований стратегічний план партій у роботі зі ЗМІ буде сприяти ефективній його реалізації і мінімізуватиме ризики.

3. Виборчий процес і регламентація участі політичних партій в ньому

Досвід зарубіжних країн демонструє **три моделі участі політичних партій у виборах:**

1. Суб'єктами висунення кандидатів можуть бути тільки політичні партії (Австрія, Португалія).

2. Суб'єктами висунення кандидатів можуть бути тільки виборці, а партії не мають такого права (Великобританія, Індія).

3. Кандидатуру виборчої керівної посади повинні підтримати не тільки виборці, але й певні посадові особи (Франція на президентських виборах).

В основі регламентації виборчих кампаній лежать такі принципи:

1. Забезпечення рівних можливостей для всіх учасників виборчого процесу: обмеження по пожертвуванням від приватних осіб та організацій до виборчого фонду; лояльність у стосунках із суперниками; нейтралітет державного апарату.

2. Законодавче оформлення інституту реєстрації виборців. В розвинених країнах списки виборців автоматично оновлюються при зміні місця проживання.

3. Відповідність кандидатів законодавчим вимогам: мінімальний віковий ценз, ценз осілості, професійна придатність до посади тощо. Так, за Конституцією США президентом країни може стати американський громадянин за народженням, у віці 35 років, з терміном проживання на території країни не менше 14 років. До участі у виборах встановлений віковий ценз.

У регулюванні політичних партій як головних суб'єктів виборчого процесу слід звернути увагу на наступні моменти.

1. Виборчі закони встановлюють певні умови допуску партій до виборів:

- встановлення мінімальної чисельності партії (Чехія, Словаччина – 10 тис. членів);
- встановлення необхідного терміну реєстрації партії (1 рік до дати голосування – Росія);
- вимога зареєструвати партію у виборчому органі для участі у виборах (Індія, США).

2. Виборчі закони встановлюють законодавчо оформлені переваги для партій, які мають парламентські фракції (Ізраїль, Польща, ФРН). Так, у ФРН партії, які не представлені в Бундестазі або в одному з ландтагів з моменту проведення виборів як мінімум п'ятьма депутатами, можуть висувати своїх депутатів лише після того, як повідомлять керівника виборів про свій намір брати участь у виборчій кампанії. Певні пільги надано у низці країн партіям національних меншин (Данія, Польща). У цих країнах на партії національних меншин не поширюється вимога збору встановленого числа підписів виборців при висуванні кандидатів у виборчі округи.

Регламентация участі політичних партій у виборчому процесі включає:

1. Процедура висунення партіями своїх кандидатів та складання списків.
2. Участь партії у формуванні, діяльності органів виборчої адміністрації та контролю за нею.
3. Діяльність партії у ході виборчої кампанії.
4. Фінансування виборчих кампаній партій.

Процедура висунення партіями своїх кандидатів та складання списків. Складання списків згідно законодавства регламентується наступними положеннями: кількісний склад списку, дозвіл включати у список осіб, що не є членами партії, порядок розміщення кандидатів у списку, його структура, порядок заміщення кандидатів, які вибули з різних причин. Складання списку, порядок розташування кандидатів – є прерогативою внутрішньопартійних відносин. Однак, ми вважаємо, що на сучасному етапі політичного життя існує необхідність втручання держави у сферу внутрішньопартійних відносин. Створення законодавчих обмежень з боку держави пояснюється зацікавленістю держави, яка виробляє певні правила в області партійного будівництва. По-перше, вона зацікавлена в якнайбільш ефективному здійсненні політичними партіями своїх публічних функцій, пов'язаних з організацією влади. По-друге – в утвердженні та виконанні партіями демократичних принципів у внутрішньопартійному житті, тому що «внутрішній устрій партії – це модель її уявлення про організацію та функціонування державної влади. Не може бути, щоб партія, побудована на авторитарному, тоталітарному типі керівництва, свої дії ззовні спрямовувала на реалізацію демократичних принципів» Політичні партії у виборчому процесі можуть виступати як самостійно, так і у коаліціях. **Виборча коаліція** – це особливого виду об'єднання політичних партій, яке відрізняється за правовим статусом і діяльністю яких

регламентується рішенням виборчої комісії. Діяльність політичних партій – законом, парламентських коаліцій – регламентом палати чи законом про фракцію.

Мотивом й умовою формування виборчих коаліцій є усвідомлення декількома суб'єктами виборчого процесу браку власних можливостей (потенціалу) для досягнення поставленої мети. Названа обставина стимулює їх активність у напряму пошуку додаткових зусиль й ресурсів для досягнення такої нової якості, яка б дала їм можливість зібрати якомога більше голосів виборців. Політичні партії, які беруть участь у формуванні партійної коаліції, ризикують в межах міжпартійної конфігурації втратити свою ідентичність, однак переконання, що остаточний результат принесе більше користі, у них переважає. Тож мотивація може мати декілька спрямувань:

- максимізація електоральної підтримки партії для посилення контролю над урядом («гонитва за голосами»);
- прагнення партій до отримання її представниками посад у виконавчій владі, міністерських портфелів («гонитва за посадами»);
- прагнення партій до здобуття голосів виборців і урядових посад лише для проведення свого політичного курсу («гонитва за політичним впливом»).

Передвиборні коаліції розділяють на:

Адитивні коаліції – це коаліції, що здобувають таку кількість голосів, яка дорівнює сумі кількостей голосів, зібраних кожним окремим учасником коаліції. Цей тип коаліцій найчастіше пов'язаний з об'єднанням споріднених партій, які борються на виборах за підтримку одного і того ж виборчого сегмента. Їхнє об'єднання не призводить до втрати ними своєї ідентичності, а тому не відбувається відпливу підтримки до інших політичних угруповань.

Субадитивні коаліції – це коаліції, які здобувають меншу частину голосів за сумарну. Характер такої коаліції не відповідає очікуванням виборців. Це відбувається переважно тоді, коли в межах коаліції задіяні такі політичні актори, які порушують програмну цілісність та ідентичність об'єднання, що призводить до відпливу від нього різних виборчих сегментів, які не вважають цю коаліцію своєю.

Суперадитивні коаліції – це коаліції, які здобувають більшу кількість голосів. Третій тип коаліції означає, що її учасники зуміли зберегти свій електорат, а до того ж, додалися голоси тих, хто підтримує. Крім того, спрацьовує психологічний ефект, описаний М. Дюверже, – виборці охочіше голосують за сильніших учасників виборчих змагань. Сам факт порозуміння між політичними силами є явищем позитивним, оскільки засвідчує здатність еліт до гармонізації своїх стосунків заради суспільної користі.

Після закінчення виборів, у яких партії приймали участь в статусі передвиборчих коаліцій з позитивним результатом для всіх учасників, варто говорити про післявиборчі коаліції, які представлені:

- парламентськими (утворюються на рівні фракцій або окремих депутатів для підтримки уряду (правлячі) або проти нього (опозиційні));
- урядовими (коаліції, які організуються на рівні міністрів та інших посадовців для реалізації програм діяльності);
- випадковими (стихійними) (утворюються для реалізації конкретного завдання).

Повернемося до другого, визначеного нами аспекту регламентації участі політичних партій у виборчому процесі – **участь партії у формуванні, діяльності органів виборчої адміністрації та контролю за нею** (участь у формуванні виборчих комісій, інститутів довірених осіб, уповноважених представників від партій). Партії можуть користуватися правом вносити пропозиції до складу комісії. Так, у Німеччині керівники виборчих комісій призначають членів комісії та їх заступників, але при цьому мають враховувати персональні пропозиції партій (кількість таких пропозицій пропорційна кількості голосів, поданих за кожен політичну партію на минулих виборах). Що стосується уповноважених представників, то вони мають право бути присутніми на дільницях, під час підрахунку голосів, отримувати інформацію про всі дії виборчої адміністрації, знайомитися з виборчою документацією.

Наступним моментом регламентації діяльності партій у виборчому процесі є визначене вище положення про **діяльність партії у ході виборчої кампанії** (особливо використання ЗМІ). Виборче законодавство регламентує всі форми агітаційної діяльності партій у період проведення виборчих кампаній. У Бразилії, Португалії партії широко користуються своїм правом вільного доступу до ЗМІ в період виборів. Особливості взаємовідносин партії зі ЗМІ проявляються у таких сучасних тенденціях політичного життя: отримання партіями ефірного часу на державних каналах (хоча можуть і не всі отримати); право отримувати ефірний час на комерційній основі.

Окремої уваги у вивченні питання щодо форм та методів електоральної діяльності партій потребує питання парламентських фракцій в діяльності парламенту. Фракції виступають структурною частиною парламенту. Вони є найважливішими органами прийняття рішень у парламентському процесі, що прописано у законодавстві майже усіх країн світу.

Найбільш важливими для роботи парламенту та діяльності у ньому політичних партій є чотири моменти:

1. Умови утворення парламентських фракцій.
2. Правовий статус (у тому числі і парламентської опозиції).
3. Матеріальне забезпечення роботи фракцій.
4. Відносини політичних партій та стосунки депутатів.

Розглянемо їх детальніше.

1. Умови утворення парламентських фракцій. Для їх утворення істотне значення мають два моменти: критерії утворення та кількісний склад

фракцій. Найбільш доцільним критерієм утворення – є партійна приналежність депутатів. В організаційному плані партійна структура фракцій дає можливість політичним партіям брати участь у формуванні органів парламенту, у всіх парламентських процедурах, діючи не розрізнено, а групою, згуртованою дисципліною. У політичному плані така структура сприяє зміцненню партійної дисципліни під час вирішення тих чи інших питань прийняття важливих рішень, налагодженню чіткості у взаємодії партій у парламентській діяльності, перетворенню парламенту на дійсно загальнодержавний орган. Саме тому у більшості країн партійний принцип формування фракцій закріплений юридично, а формування фракцій на іншій основі забороняється (Велика Британія, Болгарія, Грузія, Франція). Таку заборону пояснюють так: створення фракцій на професійній, релігійній тощо основі сприяє перетворенню парламенту на арену боротьби різних угруповань, що лобіюють і відстоюють передусім вузько групові інтереси

2. Правовий статус. Сучасна тенденція розвитку політичного життя демонструє законодавче закріплення парламентських фракцій (Італія, Іспанія, Грузія, Португалія, Швеція). В одних основних законах таке визнання обмежується згадуванням фракцій у зв'язку з порядком утворення і складом тих чи інших керівних та робочих органів парламенту. Італійська конституція згадує про фракції у зв'язку з формуванням «постійних комісій, що утворюються пропорційно до складу парламентських фракцій. Новою тенденцією у процесі правової регламентації діяльності парламентських фракцій – є конституційне закріплення статусу опозиційних партій, що знаходить прояв у особливому статусі їх парламентських фракцій; прийняття спеціальних законів або положень про фракції (порядок їх утворення, ліквідації, склад). Згідно законодавчим актам організація та порядок діяльності фракцій визначаються або партійними статутами, або спеціальними регламентами, які ухвалюються самими фракціями.

Відповідно до зарубіжної парламентської практики після створення та реєстрації фракції набувають певних прав, таких, як виступ від імені партії, представництво в колегіальних органах парламенту, матеріально-технічне забезпечення тощо.

4. Взаємовідносини партії з депутатами. Як зазначав М. Дюверже, відносини парламентарів та партії проходять три фази еволюції: влада парламентарів в партії, відносна рівновага між партією та парламентарем, влада партії над парламентарем. Домінування партії над її парламентарями вчений виділяє як особливу форму олігархії, яку можна назвати зовнішньою по відношенню до олігархічної ролі лідерів всередині партії. Він також наголошував, що від депутатів, які відстоюють ідеологічно протилежні позиції, дуже мало суспільної користі. Тому для ефективного здійснення функції представництва парламентом, необхідно, щоб партія була дуже гнучкою, поділялася на різні фракції, відповідні неоднорідності поданих за

неї голосів, інакше її згуртованість внесе елемент штучної єдності в її виборчий корпус; амплітуда розбіжностей буде не зменшена, а спотворена.

Авторський колектив монографії «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» наголошує, що саме у фракціях відбувається формування політичної волі. Вони виділяють дві **основні моделі відносин у парламентських фракціях: «британську» і «американську».**

1. «Британська» модель, поширена у країнах Західної Європи, характеризується тісним зв'язком членів парламентської фракції, жорстким і суворим підпорядкуванням партійній дисципліні.

2. «Американській» моделі властиві менш тісні партійні зв'язки парламентарів (конгресменів). Волевиявлення депутатів при прийнятті законів не завжди зумовлюється їхньою партійною приналежністю.

Узагальнюючи досвід роботи зарубіжних парламентів, можна зробити висновок про певні правила функціонування фракцій:

- при визначенні своєї внутрішньої структури повинні керуватися демократичними принципами;
- загальні збори членів фракції та правління повинні мати обов'язковий характер;
- структура фракції має ієрархічний характер: орган, який приймає рішення (загальні збори фракції), керівний орган правління фракції на чолі з головою фракції. А між рівнем, на якому приймаються рішення, та керівництвом фракціями повинно знаходитися один або два робочих рівні – робочі комісії та робочі групи. До цього додаються ще численні статутні об'єднання та неформальні групи.

Взаємозв'язок між партіями і фракціями парламенту, на думку авторського колективу навчального посібника «Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації», полягає у наступному:

- 1) керівна еліта партії та фракції складається з одних і тих же осіб, і посада голови фракції та партії, як правило, теж належать одній особі;
- 2) діяльність партії та фракції підпорядкована одній меті — виборчій рекламі, збільшенню шансів на виборах, переконанню громадськості у своїй згуртованості;
- 3) спільна участь у формуванні політичного підходу народу: партій через вибори, а фракцій — через діяльність у парламенті та зв'язки із громадськістю, підтримання добрих стосунків із ЗМІ;
- 4) і партійні, і фракційні статuti забезпечують представництво в партійних органах, права участі у прийнятті рішень, взаємну інформацію;
- 5) депутати фракції як члени партії зобов'язані захищати партійні цілі та принципи.

Домінування політичних партій в організації виборчого процесу і політичного життя в країні визначає і статус партійних фракцій у парламенті.

Яскравим прикладом є Бундестаг Німеччини, де відбувається трансформація передвиборних партійних програм у реальну політику уряду, але тільки за умови, що партійні фракції зможуть порозумітися між собою, утворити правлячу більшість. Бундестаг називають «фракційним парламентом», оскільки саме фракції є найважливішими його підрозділами, що здійснюють керівництво процесом прийняття рішень, стабілізують відносини між урядом, партіями і громадськістю, мають визначальний вплив на волеутворення в парламенті.

Сьогодні в Україні на перший план виходять проблеми демократизації діяльності партійних фракцій. Ознакою демократичності партійної організації виступає, по-перше, закріплене в статуті право партійців об'єднуватися в платформи для відстоювання альтернативних поглядів щодо методів управління партійними структурами, технологій формування керівництва, механізмів їх кадрової ротації. По-друге, право фракцій мати власну назву, бути зареєстрованими у координаційному органі чи контрольно-ревізійній комісії виступає демократичним підґрунтям їхньої діяльності. По-третє, фракція повинна мати право створюватись за підтримки визначеної партійним статутом кількості обласних організацій, виступати на з'їздах з доповідями і мати своїх представників в керівних органах. Реалізація означених принципів роботи фракцій всередині безпосередньо самої партії забезпечить демократичні основи діяльності фракцій партій в парламенті.

Література основна

1. Кочубей Л. Виборчі технології : [навч. посіб для студ. вищ. закл.] / Л. Кочубей. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — 332 с.
2. Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление / В. Мейтус, В. Мейтус. — К. : Эльга, Ника-Центр, 2004. — 404 с.
3. Обушний М. І. Партологія : [навч. посібник] / [М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
4. Основы теории политических партий : [учебное пособие] / [под ред. Заславского С. Е.]. — М. : Европа, 2007. — 264 с.
5. Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна : конспект лекцій до навчальної дисципліни / [уклад. В. А. Ребкало, Л. В. Гонюкова]. — К. : Вид-во НАДУ, 2004. — 88 с.
6. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : [монографія] / [за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кучеренка]. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
7. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посібник / [Ю. С. Ганжуров, В. В.

Лісничий, О. В. Радченко ; ред. кол. : Є. А. Афонін]. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Навчальне видання).

8. Посібник-практикум для спеціалістів з питань інформації : [навчально-методичні рекомендації]. — К. : Бібліотека навчально-методичних курсів Єдиного центру, 2009. — 144 с.

9. Примуш М. Політичні партії: історія і теорія : [навч. посібник] / М. Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.

10. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посібник / Ю. Р. Шведа. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528 с. — (Навчальне видання).

Література додаткова

1. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі технології / М. Й. Варій. — К. : «Ельга Ніка-Центр», 2003. — 400 с.

2. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : [Підручник] / Георгіца А. З. — Тернопіль : Астон, 2003. — 432 с.

3. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама : [учеб. пособие] / Т. Э. Гринберг. — М. : Аспект Пресс, 2005. — 317 с.

4. Заславский С. Е. Правовые основы участия политических партий в выборах / Заславский С. Е., Зотова З. М. — М. : РЦОИТ, 2006. — 240 с.

5. Ковриженко Д. Європейський досвід фінансування партій та виборчих кампаній / Денис Ковриженко, Олена Чебаненко, Олександр Синьоокій // «Часопис ПАРЛАМЕНТ». — 2009. — № 2. — С. 23—64.

6. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / Олексій Колесніков // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2011. — № 2. — С. 56—64.

7. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. — М. : Русская панорама, 2006. — 680 с.

8. Хесс Х. Практическая работа в Социал-Демократической партии : справочник / Х. Хесс ; [пер. с нем. Л. Борисовой, И. Трутанова]. — К. : Основные ценности, 2000. — 178 с.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначить основні ознаки електорального процесу.
2. Дайте визначення поняттю «виборча кампанія».
3. В чому полягає специфіка терміну «партія виборів»?
4. Які завдання повинна виконувати політична партія у ході виборчої кампанії?

5. Охарактеризуйте методи та засоби менеджменту електоральної діяльності партії на сучасному етапі.
6. Розкрийте зміст політичного маркетингу партійної діяльності.
7. Чи є різниця між політичним та комерційним маркетингом? Відповідь обґрунтуйте.
8. Дайте визначення поняттям «політичний ринок», «сегментація політичного ринку».
9. У чому полягає політичний вплив ЗМІ?
10. Які моделі взаємовідносин ЗМІ та державної влади найбільш повно розкривають демократичну природу розвитку політичних відносин?
11. Охарактеризуйте принципи регламентації виборчої кампанії.
12. Що таке виборча коаліція? Які типи виборчих коаліцій існують?
13. Розгляньте моделі відносин в парламентських фракціях.

Теми доповідей та рефератів

1. Імідж політичної партії: основні складові та методи просування.
2. Виборча кампанія: світовий досвід та українські реалії.
3. Практика використання політичної символіки у діяльності політичних партій.
4. Методи регулювання ЗМІ та політичних партій.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Визначить специфіку застосування пропаганди та агітації. Чи використовують сучасні партії у своїх діяльності методи пропаганди? Оцініть ефективність методів пропаганди та агітації у виборчих кампаніях в сучасній Україні.

2. Наведіть приклади найбільш вдалих та результативних піар-акцій у роботі партій сучасної України.

3. Проаналізуйте права та обов'язки ЗМІ у державі: європейський та вітчизняний досвід. Яку роль виконують партійні ЗМІ у діяльності партії?

4. Займаючи посаду партійного прес-секретаря, Вам необхідно презентувати участь Вашої партії у благодійному проєкті. За допомогою яких заходів розкриття цієї теми принесе партії якомога більше політичних дивідендів?

Тема 11. ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ

Мета: розкрити сутність, структуру, особливості, класифікацію політичних технологій, специфіку їхнього застосування в практичній діяльності політичних партій, вивчити способи створення технологій іміджу партії, політичної реклами, визначити характерні риси застосування девіантних політичних технологій.

Ключові слова: політична діяльність, політичні технології, політичні антитехнології, імідж, виборчі технології, політична реклама.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Специфіка застосування політичних технологій у роботі партій
2. Особливості побудови іміджу політичної партії та її репутації
3. Девіантні технології у діяльності політичних партій

1. Специфіка застосування політичних технологій у роботі партій

У світовому арсеналі політичних дій нагромаджено чималий досвід використання як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей і реалізації завдань політики. Для підвищення ефективності політичної діяльності використовують спеціально розроблені й апробовані на практиці політичні технології.

Політична технологія – це система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

До причин появи політичних технологій можна віднести:

1. Необхідність визначення найбільш раціонального способу реалізації практичних цілей і завдань, що стоять перед різними учасниками політичного процесу.

2. Потреба в застосуванні економічних засобів управління державним майном, кадровими і технічними структурами.

3. Необхідність додання стійкості взаєминам учасників того чи іншого політичного процесу.

4. Прискорення навчання персоналу, співробітників політичних структур, розширення можливостей досягнення цілей великою кількістю людей у різних, але схожих умовах.

5. Можливість визначення критичних ситуацій, за межами яких суб'єкт втрачає можливість раціонального керування.

Таким чином, *основне завдання* – оптимізація політичної діяльності суб'єктів. Політичні технології можуть розглядатися також як сукупність прийомів і процедур цілеспрямованої діяльності, що закріплюють черговість дій, виробляють певні алгоритми поведінки суб'єктів. Алгоритми – це своєрідна квінтесенція цілеспрямованої активності суб'єкта, наслідок раціоналізації, спрощення та стандартизації прийомів і процедур.

Політичні технології поширюються на всю сферу політичної влади і державного управління, тому вони містять у собі як легальні процеси застосування влади, так і нелегальні, що припускають застосування прийомів і процедур, прямо заборонених або невідповідних політичним традиціям (технології підривних акцій, тероризму, проведення фіктивних виборів, маніпулювання суспільною думкою).

Специфіка політичних технологій полягає в тому, що вони є результатом докладання творчих зусиль індивідів до розвитку політичної сфери суспільства, до тих процесів і явищ, що в ній відбуваються. Політичним технологіям властива принципова складність, висока активність і динамічність, а отже, діалектичний взаємозв'язок раціонального початку (розуму, науки, цілепокладання) з ірраціональним (почуттями й емоціями).

Крім того, політичні технології, порівняно з іншими технологіями відрізняються такими принципами, як варіабельність, рухливість, варіативність. Політичні технології існують як визначені інституціональні утворення, що характеризуються реалізованими функціями, нормами і механізмами і які слід розглядати як системи діяльності. Вони наповнюють інструментальним змістом комунікативний процес соціально-політичної взаємодії, що детермінує особливості їх функціонування. Під цими принципами слід розуміти найбільш загальні правила здійснення технологічної діяльності в політиці. Власне, принцип являє собою вироблену історично, узагальнену вимогу до діяльності, що додає їй деякої спрямованості, указує шлях здійснення ефективної

У структуру політичних технологій входять три найбільш значні **компоненти:**

1. Технологічні знання.
2. Конкретні прийоми, процедури, методики дії.
3. Техніко-ресурсні компоненти.

Специфічна особливість технологічного знання полягає в тому, що в ролі його суб'єкта можуть виступати технолог-аналітик, замовник або виконавець. Зміст технологічного знання полягає в накопиченні свідчень про реальні об'єктивні умови – розміщення сил, актуальні проблеми, інтереси домінуючих соціальних груп.

На основі зібраної інформації та накопичення необхідного масиву знання складається план політичної діяльності. Схема *стадій створення плану* включає в себе такі елементи:

1. Залучення людей, що володіють практичним досвідом чи спеціальними знаннями (5-10 осіб). Обрання лідера, що буде керувати діяльністю команди.

2. Складання переліку цілей, які треба відробити.

3. Проведення «мозкового штурму» з метою аналізу результатів дослідження ситуації і поставлених цілей. Створення групи аналітиків, що проаналізують результати мозкового штурму і сформулюють конкретні тези рішення.

4. Вироблення твердого порядку процедури прийняття рішень і написання плану.

5. Критичний перегляд написаного першого варіанта плану.

Для виконання останньої вимоги необхідно керуватися чіткими критеріями оцінки плану. До таких критеріїв відносяться:

1. Повнота (чи охоплює план усі питання і проблеми).

2. Об'єктивність (чи всі розділи плану базуються на об'єктивних фактах і здоровому глузді).

3. Можливість контролювати виконання плану (чи сформульовані чіткі часові рамки виконання розділів плану, чи закріплені завдання за конкретними людьми, хто відповідає за контроль реалізації плану).

4. Реалізм плану (чи всіх цілей плану можна досягти).

5. Обґрунтованість плану (чи досить ресурсів для його виконання).

6. Динамізм плану (чи можна буде швидко модифікувати план у випадку зміни політичної ситуації).

7. Орієнтація на перемогу (чи відзначені в плані реальні дії по досягненню перемоги, чи беруться до уваги дії суперників, чи існує запасний план).

8. Функціональність (чи можна використовувати план як посібник у повсякденній діяльності, наскільки доступний він у розумінні, чи ефективно в ньому використані ресурси).

9. Унікальність і своєрідність плану (чи враховуються конкретна ситуація, специфічні інтереси людей, що проживають у цьому регіоні).

На основі плану розробляється **програма (платформа) суб'єктів**

політики. Початок розробки програми полягає в знаходженні екстраординарної мети, котра була б актуальною для даного суспільства, відповідала б інтересам більшості і мала б оригінальне звучання. Це досягається за допомогою наступних **принципів**:

1. Акумуляційного.
2. Інноваційного.
3. Мобілізаційного.
4. Принципу конкретності і ясності.
5. Зв'язку з національними традиціями і менталітетом народу.

Акумуляційний принцип полягає в формулюванні таких положень у програмі, що могли б кваліфіковано акумулювати й адекватно відбивати інтереси різних соціальних груп. Інноваційний принцип потребує висунування нових ідей і концепцій, що забезпечують оригінальність і свіжість програми. Мобілізаційний принцип вимагає, щоб закладені в зміст програми положення мобілізували соціальні групи на реалізацію визначених цілей. Принцип конкретності і ясності передбачає, щоб у програмі були відбиті механізми і шляхи реалізації поставлених цілей.

Наступним елементом політичної технології є тактика діяльності як сукупність способів і методів досягнення локальних, тимчасових результатів. Складові тактики – політичний маркетинг і менеджмент, виборча інженерія, політична конфліктологія.

Для створення політичних технологій використовуються різноманітні способи. Один з них – суб'єктивний спосіб, при використанні якого перевага надається суб'єктивним оцінкам й інтуїції, практичному досвіду, культурно-національним стереотипам та іншим індивідуальним особливостям людей, що створюють технологію.

Аналітичний спосіб базується на використанні спеціальних аналітичних методів і процедур. Зміст аналітичного методу формування включає в себе характеристику конкретних учасників, функціонально-рольових і міжособистісних відносин; діючі норми і регламент діяльності, розміщення політичних сил в просторіві і тимчасові параметри політичної діяльності, специфіку навколишнього середовища, ресурси і потенціали діючих осіб.

Можна говорити про такі види політичних технологій: технології створення політичного іміджу, політичний PR, електоральні технології, політичний брендінг, регулювання політичних конфліктів, технології лобіювання, проведення політичних переговорів та укладання угод.

Існують також інші **класифікації політичних технологій**.

- *функціональні* технології (спрямовані на раціоналізацію рольових навантажень різних суб'єктів управління і влади (прийняття рішень, узгодження інтересів тощо));

- *інструментальні* (імітують застосування технік, а насправді мають зовсім інші цілі і прикривають їх).

Технології поділяються також на:

- *предметні* (електоральні, техніки лобіювання, комп'ютерні й інформаційні технології, переговорні прийоми і процедури)
- *рівневі* (глобальні, континентальні, регіональні, національно-державні, локальні, міжособистісні).

За огляду на характер тривалості:

- стратегічні;
- тактичні;
- одноразові;
- циклічні.

За критерієм ступеня і характеру регламентації діяльності:

- *нормативні технології* (засоби діяльності, жорстко обумовлені існуючими у суспільстві законами, нормами, традиціями, звичаями);
 - *девіантні* (засоби діяльності, що відхиляються від певних вимог).
- Саме девіантні технології в практичній діяльності називають чорними, тіншовими технологіями або антитехнологіям.

Залежно від політичної системи і політичного режиму:

- *демократичні та недемократичні;*
- *базові* (стосуються погляду, дії великих груп або й усього населення країни. Це – опитування громадської думки, референдуми, вибори);
- *другорядні* (технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення певних політичних акцій (збори, мітинги, пікетування тощо)).

Політичні технології поділяють також на:

- *загальні* (стосуються максимально великої кількості громадян, суб'єктів політичного процесу);
- *індивідуальні* (властиві окремим суб'єктам політики).

Політична діяльність на рівні владних структур виконує три основні функції: аналітичну (діагностичну), директивну (прийняття і впровадження рішень) та мобілізуючу.

Відповідно можна класифікувати політичні технології на:

- *аналітичні* (технології збирання й аналізу політичної інформації);
- *директивні* (технології прийняття політичного рішення);
- *мобілізуючі* (технології форсування підтримки політичного рішення значними масами населення).

Серед найзагальніших і найпоширеніших є технології прийняття політичного рішення і технології виборчих кампаній.

Технологія прийняття політичного рішення – процес реалізації політичної мети на основі накопиченої інформації.

За спрямованістю на конкретну проблему політичні рішення класифікують:

- рішення правильне (проблема вирішується відповідно до мети);
- рішення нейтральне (проблема залишається на попередньому рівні);

- рішення неправильне (проблема стає ще гострішою, загальна ситуація погіршується).

За відповідністю правовим нормам суспільства:

- правові – рішення, прийняті згідно з конституцією, законами та розпорядчими актами конкретної держави;

- неправові – рішення, прийняті всупереч чинним законам і актам.

За ступенем значущості:

- значні, або кардинальні;
- чергові (радикально ситуації не змінюють);
- нейтральні (прийняті з незначних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо).

За термінами дії, виконання, реалізації:

- довготривалі (різноманітні мораторії);
- безперервної дії (дія багатьох статей конституції країни);
- короткотривалі (рішення про заборону мітингу, пікету, страйку тощо).

За суб'єктами прийняття:

- закони, постанови парламенту,
- нормативні акти, рішення політичних партій, груп тиску тощо.

За масштабністю цілей:

- стратегічні (охоплюють загальні й перспективні цілі суспільного розвитку);

- тактичні (стосуються безпосередньо виконання стратегічних рішень);

- оперативні (для досягнення поточних політичних завдань).

За ступенем соціальних наслідків:

- функціональні, які забезпечують стабільність системи;
- дисфункціональні, що порушують рівновагу політичної системи.

Процес прийняття політичного рішення має кілька етапів:

- підготовчий (відбір і аналіз інформації);
- розробки проекту рішення (проекту програми);
- затвердження і прийняття до виконання рішення;
- реалізації прийнятого рішення;
- автономне існування результатів реалізованого рішення, поширення його наслідків.

Технологія підготовки і прийняття політичного рішення розпочинається з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої воно стосуватиметься. Спершу необхідно вивчити, наскільки предмет майбутнього рішення відповідає реальності, чи не стосуватиметься воно псевдопроблем, удаваних відносин. Відтак необхідно серед багатьох подій і

явищ вирізнити саме тенденційні, а також визначити їх сутнісні особливості. На цьому етапі важливою є об'єктивність інформації, доступ до її джерел.

На етапі підготовки проекту політичного рішення може працювати одна особа або група осіб. За колективної підготовки проекту є більше шансів серед альтернативних точок зору знайти ту, яка задовольнила б інтереси багатьох. Особливо важливим є колективне вироблення рішень, що стосуються інтересів великої групи людей – конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі великого значення набуває визначення перспективи рішення (прогностичний аналіз того, наскільки дієвим, результативним буде рішення, як сприятиме воно розв'язанню проблем у суспільстві, між суб'єктами політичного процесу).

Не менш складним є **процес затвердження політичного рішення** та прийняття його до виконання. Іноді він відбувається в безкомпромісній політичній боротьбі. І хоча в парламентах, окремих політичних партіях відпрацьований певний механізм розгляду і прийняття рішень, боротьба навколо них нерідко триває довго, гостро і не прогнозовано.

Американський психолог А. Джордж дійшов висновку, що є три типові моделі й відповідно **три способи прийняття одноосібного рішення**: «формальна», «змагальна» і «колегіальна».

Формальна технологія прийняття політичного рішення характеризується ієрархічною побудовою системи комунікації, чіткими і відпрацьованими процедурами проходження інформації та прийняття рішень (була характерною для президентів США Г. Трумена, Р. Ніксона, Франції – Ш. де Голля, лідерів колишнього СРСР).

Змагальна технологія сприяє відкритому обговоренню політичного рішення і появі альтернативних проектів її вирішення (діяльність «мозкового центру» Президента США Ф. Д. Рузвельта).

Колегіальна технологія потребує колективної діяльності в пошуку оптимального рішення (використовувалася Президентом США Дж. Кеннеді).

У практиці прийняття колективних (групових) рішень найчастіше використовують дві технології: **технологію консенсусу та технологію голосування**. Використання консенсусу (згоди всіх) як методу досягнення групового рішення можливе лише тоді, коли інтереси учасників суттєво збігаються. Технологія голосування полягає в уточненні різниці в позиціях учасників дебатів, а потім встановлення, за яку з позицій висловиться більшість. Для прийняття оптимального рішення потрібно врахувати як інтереси зацікавлених груп, так і протилежні інтереси, позицію експертів та безпосередніх виконавців, зовнішні обставини, що можуть вплинути на його впровадження.

Виконання рішення відбувається на рівні адміністративно-управлінських органів, які в цьому процесі використовують легальні засоби примусу (право), агітацію, маніпуляцію громадською думкою тощо.

Упровадження політичних рішень у життя успішне лише за умови доброї організації процесу його імплементації, подолання опору, що неминуче виникає в системі (у політичній особливо), за наявності заготовлених процедур його корегування, умілого використання директивних і мобілізуючих технологій політичної діяльності.

Здійснення ухваленого політичного рішення є складним, часто тривалим і суперечливим процесом. Воно пов'язане з відповідними змінами соціально-політичної, економічної ситуацій. Тому після прийняття рішення, як правило, ще залишається ймовірність багатовекторності, непрогнозованості розвитку політичного процесу. Це вимагає від усіх, хто причетний до його прийняття, певних зусиль щодо його реалізації. Нерідко виникає необхідність доповнення, радикального доопрацювання уже прийнятого рішення.

Ефективність імплементації політичного рішення передбачає гармонізацію сфери політичних цінностей зі сферою методів, засобів, за допомогою яких змінюють політичну дійсність. Американські дослідники П. Сабатер та Д. Мазменіан **п'ять умов результативності політичного рішення:**

1. Проект має базуватися на глибокій теорії відносних змін у цільовій групі, яка своїми діями повинна досягти кінцевої мети рішення.

2. Статутні чи інші базові політичні рішення мають містити недвозначні політичні директиви. Структура імплементаційного процесу має задовольнити цільову групу, а сам процес сприйматися як бажаний.

3. Лідер імплементаційного процесу повинен бути професійним керівником, вирізнятися певною політичною майстерністю для здійснення встановлених законом цілей.

4. Протягом імплементаційного процесу активними прихильниками програми мають бути групи виборців і бодай декілька представників законодавчої влади (або голови виконавчої влади), за умови, що судова влада буде нейтральною або підтримуватиме цей проект.

5. Важливо, щоб відносні пріоритети статутних цінностей не руйнувалися появою конфліктної громадської політики чи змінами в соціально-економічній політиці, що, натомість, може призвести до руйнування теорії статуту та політичної підтримки.

Розвинуте суспільство й держава за певного рівня політичної культури здатні приймати вагомі, конструктивні рішення на основі пізнаних і осмислених законів суспільно-політичного розвитку.

Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення. Це – **виборчі технології** як сукупність способів впливу на маси з метою вплинути на їх електоральну поведінку та спонукати їх віддати свій голос за певного кандидата чи партію. Особливість виборчих технологій – їх спрямованість на внесення соціально-психологічних механізмів, які регулюють поведінку

виборців, звернення до переконань громадян, їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настроїв, прагнень.

Можна визначити кілька **основних напрямів у виборчому процесі**:

- створення гасла, тобто короткого звернення до виборців, яке стає лейтмотивом усієї виборчої кампанії;
- створення інформаційних приводів;
- підготовка та поширення політичної реклами;
- організація виступів кандидата перед виборцями.

У сучасних умовах кандидату та його команді доводиться здійснювати виборчу кампанію в гострій конкурентній боротьбі за голоси виборців, яка відбувається за трьома напрямками:

- просування позитивного іміджу кандидата та його програми;
- критика, викриття недоліків суперників;
- захист недоліків кандидата та його програми від критики з боку суперників.

Під час будь-якої виборчої кампанії доводиться вирішувати питання про співвідношення цих трьох напрямів. Можна побудувати передвиборчу боротьбу на пропаганді своєї програми. Переважно цей шлях обирають партії та кандидати, які перебувають при владі та досягли значних позитивних результатів. Можна обрати основним напрямом критику, викриття конкурентів. Зазвичай, цей шлях обирають опозиційні сили, або кандидати, які перебувають при владі, але не змогли досягти вагомих позитивних результатів. Якщо ж у передвиборчих змаганнях пріоритетним стає третій напрям – захист іміджу, програми, то це вказує на слабкість кандидата та його команди. Учасник передвиборчого змагання, який перейшов до оборони, здебільшого приречений на поразку, бо в масовій свідомості починає працювати стереотип: «якщо виправдовується, отже, винен».

Вироблення та застосування виборчих технологій починається з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політичного процесу. Команда кандидата на виборах – це групи політичного аналізу, по роботі із засобами масової інформації, підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні функції, взаємодіє з іншими, працюючи на єдину програму і мету.

Початок передвиборчої кампанії пов'язаний з ґрунтовним аналізом політичної ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Аналізу підлягають історичні й географічні особливості, соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; особливості засобів масової інформації; інформація про головних конкурентів тощо.

На основі аналізу передвиборчої ситуації виробляється певна стратегія виборчої кампанії, котру можна визначити як сукупність інформаційних тем,

розкриттю котрих повинна бути підпорядкована вся виборча кампанія. Вибір тих чи інших методів безпосередньо залежить від обраної тактики, тобто сукупності методів та способів дії, які безпосередньо визначаються розвитком ситуації та намірами діючих осіб.

Предметом особливої уваги є програма кандидата на виборах, для якої важливими є:

- наявність поглядів щодо найактуальніших проблем – соціальних, економічних, політичних, духовних, етнокультурних тощо;
- чіткість, зрозумілість, логічність;
- конкретність щодо змісту і строків розв'язання існуючих у регіоні проблем.

Підготовці виборчої програми передуює вивчення громадської думки шляхом соціологічних та експертних опитувань.

Існують технології підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), у засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо. Готуючись, наприклад, до виступу на телебаченні, насамперед слід мати загальне уявлення про конкретну назву, жанр (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), сценарій, регламент, режим передачі (прямий ефір, запис), склад учасників.

Найчастіше стратегію виборчої кампанії вибудовують так, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, авторитетного лідера; створити певний ідеологічний контраст з іншими кандидатами, сформуванню його позитивний імідж на тлі конкурентів, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

М. Головатий найпоширенішими виборчими технологіями, які системно застосовуються і в українській практиці, називає:

1. Виборчі технології типу: «Нагадую, це – Я».

Застосування таких технологій розраховані, по-перше, на звичайну (як більшість громадян), пересічну особистість, котра є своєрідним статистичним представником електорату, по-друге, на те, щоб просто ознайомити виборців зі своєю особою, нагадати про себе, прозондувати, а чи сприйме його громадськість, чи варто далі прагнути сподобатися електоратові.

До таких технологій вдаються ті, які свого часу засвідчили себе активною громадською, політичною діяльністю, але потім, за різних обставин, зменшили свій діяльнісний потенціал, втратили налагоджені зв'язки зі своїми симпатиками. Вдаються до технологій нагадування про себе також і ті, хто лише розпочинає прокладати шлях у політику.

Найбільш поширені технології нагадування:

- роздруківка листівки про кандидата;
- започаткування свого власного періодичного видання, де розміщується інформація про кандидата (фото, розповіді про його

непересічну діяльність, спілкування з політиками, які є не просто авторитетними, але й представниками вищого ешелону національної еліти);

- власні публікації кандидата на актуальні теми;
- виступи в пресі з матеріалом, який або вічно «на часі», або з'являється під конкретну, актуальну дату. Досить часто політики, громадські діячі нагадують про себе, вітаючи громадян у різні святкові дні, християнські свята. Але найкраще і найвдаліше з точки зору психології це буває тоді, коли політик ще й долучає себе, своє власне життя і буття до такої події.

2. Виборчі технології типу: «Я зроблю те, чого ніхто не зможе зробити».

Досить часто політики, які лише намагаються зійти на владний олімп, вдаються до технологій – переконуваль, що саме вони можуть зробити і зроблять те, до чого не додумався або неспроможний зробити будь-хто інший. Як правило, при цьому громадянам пропонують іноді майже фантастичні (хоча й не позбавлені сенсу) пропозиції, заходи, проекти.

3. Виборчі технології типу «Теледебати».

Цей тип політтехнології найбільш поширений і чи не найпотужніший, оскільки дає змогу охопити найширший загал, оперативно і швидко донести свою точку зору, позицію до кожного, навіть байдужого виборця, вплинути на його уподобання, а то й на вибір. Зрозуміло, що за багатьох обставин (все на виду – і зовнішність, і мова, і переконання, і погляд на життя) теледебати можуть виявитися і останнім виступом політика перед виборцями.

Популярність і успіх теледебатів як політичної технології залежать від багатьох складових, але головними, на думку М. Головатого, є такі:

- учасники дискусії повинні репрезентувати якщо не діаметрально протилежні сторони (ідеї, ідеології, програми, блоки, об'єднання, партії), то бодай хоч у чомусь несумісні (хоча б у тактичних кроках задля досягнення задекларованих програм);

- дебатуючі повинні мати не лише високу загальну і політичну культуру, але й уміти брати участь у дискусії (не кожного професіонала, навіть відомого політика, можна сприймати як учасника дискусії, на це здатні лише суто публічні політики, а таких не багато).

Таким чином без знання суті та особливостей політичних технологій, без умілого використання цих знань досягти успіху в політичній боротьбі практично неможливо. При цьому слід враховувати, що, як і будь-які інші (наприклад, соціальні, управлінські), політичні технології також містять в собі як важливі психологічні, педагогічні, управлінські, іміджеві, популістські та інші складові й елементи, що тісно взаємодіють між собою і використання яких, в сумі, обумовлює ступінь ефективності, дієвості реалізації окремо взятої технології.

2. Особливості побудови іміджу партії та її репутації

Для політичного процесу істотне значення має те, як сприймає того або іншого суб'єкта політичного процесу населення. Позитивне сприйняття того або іншого суб'єкта політики забезпечується специфічними методами інформаційних технологій на основі створення іміджу.

Створення іміджу – це свідоме конструювання тих чи інших якостей суб'єкта, що роблять його привабливим для громадськості і що дозволяють вирішити конкретне політичне завдання з його участю (перемогти на виборах, підвищити легітимність влади тощо).

Імідж – це найважливіша форма політичного капіталу політичних суб'єктів і одночасно механізм його збільшення. Він є засобом налагодження діалогу з населенням та формою керування його настроями.

Категорія «імідж» пов'язана з поняттями «репутації» та «бренду».

Імідж – це набір створених образів і повідомлень, які транслює політична партія або лідер у зовнішній світ доступними засобами. Іншими словами, імідж – це образ, створений із зовнішніх, психофізичних, символічних характеристик суб'єкта, тобто це «маска», «політичний макіяж», що створюється на певний час (наприклад, на період виборчої кампанії).

Бренд – стійкий набір очікувань і емоцій щодо ставлення до результату діяльності політичної сили або до неї самої.

Репутація – стійка оціночна думка про політичну партію, лідера, яка складається у громадян, коли пройшов певний час, у відповідності з критеріями, актуальними для населення. Таким чином, репутація – образ, створений із внутрішніх (морально-етичних) характеристик, певних ділових, професійних якостей суб'єкта.

Таким чином, ключова різниця між цими поняттями полягає в ступені впливу політичної сили на «кінцевий продукт» її зусиль. Якщо імідж в значній мірі створює сама політична сила, лідер (з врахуванням реалій політичного простору), а становленню бренду допомагають виборці, то репутація формується в «чужих головах» під впливом всіх відкритих дій політичної сили та її конкурентів.

Основними для політичного іміджу є демонстрація репутаційних характеристик, тобто іміджі часто видаються за «професійні», «ділові» репутації. В свою чергу, репутації, особливо негативні, «заплямовані», підміняються іміджами, міфами. При цьому репутація є одним із активів політичної партії, лідера, який може приносити як прибуток, так і збитки (втрата голосів під час виборів тощо). Під активом ми маємо на увазі будь-яку власність, яка має цінність. А щоб репутація стала активом, повинен з'явитися запит на неї з боку виборців, ЗМІ, партнерів, інвесторів та інших груп, які впливають на політичну силу і певній ступені залежать від неї. І такий запит вже спостерігається в умовах політичного ринка країни. Таким чином, формування іміджу – лише перший крок на шляху до отримання позитивної репутації.

Іміджу властиві переконливість, яскравість і реалістичність.

Формуванням іміджу займаються фахівці психологи, професійні аналітики. Вони не в змозі докорінно змінити природу людини, але вони додають його образу ті риси, що легко сприймаються і позитивно оцінюються населенням.

В основі технологій формування іміджу лежить та чи інша політична дія чи факт з життя політика, що можуть послужити передумовою формування прихильного ставлення громадськості. Наприклад, шляхетні вчинки лідера, позитивні риси біографії, його висловлювання, що знайшли позитивний відгук у суспільній думці тощо.

Формування іміджу звичайно здійснюється на основі обраного типу політичного діяча: «борця з корупцією», «борця за правду», «інтелігента – інтелектуала» тощо.

Процес формування іміджу припускає використання різноманітних інформаційних технологій, орієнтованих на вивчення політичного (електорального) ринку, на виробництво заданих параметрів іміджу, на корекцію й розвиток іміджу. Побудова і підтримка іміджу виступають як постійний процес, час якого дорівнює часу перебування на політичному ринку даного лідера.

В сучасній політології можна виокремити щонайменше три основні підходи до визначення поняття політичного іміджу – онтологічний, антропологічний, ціннісний.

Представники **онтологічного підходу** (С. Голдмен, В. Бебик, Л. Невзлін), по-перше, вважають, що політичний імідж далеко не завжди повністю й адекватно відображає реальний об'єкт; по-друге, що він обов'язково повинен містити ознаки, за якими певний об'єкт ідентифікується і, відповідно, виокремлюється серед подібних; по-третє, що він володіє значною стійкістю і силою інерції; нарешті, по-четверте, що політичний імідж активно добудовується самими реципієнтами відповідно до їх власних психологічних особливостей.

Представники **антропологічного підходу** (О. Єгорова-Гантман, Дж. Скотт, П. Бірд, Е. Семпсон, Г. Почепцов, П. Гуревич, В. Шепель, Л. Браун, Є. Блажнов, Б. Красовський, І. Криксунова, Т. Чередниченко) політичний імідж співвідносять з різними персоніфікованими категоріями, наприклад, з такими, як «самопрезентація», «самопред'явлення», «управління враженням» тощо.

Представники **ціннісного підходу** (Б. Брюс, Ж. Сегела, О. Феофанов, І. Недак, І. Терлецька, А. Цуладзе) акцентують увагу на штучному характері політичного іміджу. Практично не враховується те, що імідж – інтегрований феномен, який створює цілісний соціальний образ об'єкта, його адресну приналежність. У рамках цього підходу частіше акцентується увага на символічній сутності іміджу. Так, Ю. Сурмін та Д. Наріжний вважають, що імідж – «символічний образ сприйняття якогось явища, об'єкта та людини», його формування «складає основний зміст політичної персоналізації політичного діяча».

У рамках ціннісного підходу під впливом різного роду PR-теорій було сформоване комунікативне розуміння іміджу. Г. Почепцов, представник цієї точки зору, вважає, що імідж можна тлумачити як комунікативну одиницю, яка ідеально відповідає вимогам комунікативного простору. На його думку, імідж є багатофакторним феноменом, оскільки, по-перше, вплив на людину здійснюється декількома каналами, по-друге, людина звикла оперувати багатошаровими структурами, кожна з яких може і опрацьовуватися окремо, і співіснувати у людському сприйнятті на своїй полиці. Але, з іншого боку, імідж не є багатофакторним феноменом, в пам'яті людини формується ніби цілісне уявлення, позитивно чи негативно забарвлене.

Класифікація типів іміджу відбувається за його основними ознаками. Так, **за спрямованістю виділяють:**

- зовнішній, що виявляється в зовнішньому середовищі;
- внутрішній, як враження про особливості ділового спілкування, керівництва організацією.

Зрозуміло, що між такими двома видами іміджу повинен бути зв'язок, бо їх протилежність може викликати недовіру до іміджу.

Друга риса – це **емоційне забарвлення іміджу:**

- позитивний імідж;
- негативний імідж.

Третя риса – **цілеспрямованість:**

- природний імідж – складається стихійно;
- штучний імідж.

Четверта риса – **ступінь раціональності сприйняття:**

- когнітивний;
- емоційний.

П'ята риса – **зміст іміджу:**

- імідж керівника або лідера;
- імідж організації;
- імідж території;
- імідж ідеї, проекту.

У найзагальнішому вигляді **імідж політичної партії** включає такі складові: імідж лідера, сила особистості лідера; ідеологія партії; політичний символ і символіка; образ діяльності партії; імідж членів партії та її прихильників; політичні та інші ресурси партії; історія партії; особливості партій і політичної риторики; особливості політичного ПР; імідж електорату партії.

Комунікаційний імідж політичної партії можна поділити на певні складові.

Перша – це види комунікації партії із виборцями, насамперед, як форма реалізації політичного інтересу. Розуміння форм і видів комунікації неможливе без розуміння мети кожної партії, яка усвідомлює себе як дійову

особу політичного поля, що прагне влади. Відтак для збільшення числа прихильників (а також постійних членів) вона мусить навчитися представляти свій власний інтерес як інтерес якомога ширшого кола громадян. Отже, слід виходити з уявлення про комунікацію як форму реалізації політичного інтересу. Для партій політична комунікація – це робота із суспільною свідомістю, робота, направлена на формування і перетворення такої свідомості.

Друга складова – це способи донесення до виборця свого повідомлення і справити вагомий вплив на свідомість виборця та його електоральну поведінку. Це одне із нагальних завдань кожної з партій, що прагне бути ефективною, – визначити способи донесення до виборця. Важливо, щоб вибрані способи відповідали в тому числі ідейним, структурним, кадровим особливостям партії, зрештою, її фінансовій спроможності.

Третя складова – розробка партіями та стан стратегічних програмних документів.

Четверта складова – форми комунікації парламентських партій із громадянами.

П'ята складова комунікаційного іміджу – мас-медійний потенціал політичних партій.

У складі політичного іміджу можна виокремити два основні зрізи: **інформаційний каркас** (образ-знання, прототип) та **іміджологема** (образ-значення, образи майбутнього: образ-прогноз, образ потрібного майбутнього).

Базовим елементом структури політичного іміджу є відповідний **прототип**. Прототипи існують у масовій політичній свідомості. Вони являють собою не лише один із значимих критеріїв оцінки реальних політичних об'єктів, але й способом збереження та передачі наступним поколінням уявлень і цінностей, поширених у певному суспільстві. Джерелом формування прототипів, наприклад, загальнонаціонального політичного лідера, є діяльність чинного президента, діяльність видатних політичних діячів минулого, соціальні та економічні цінності суспільства, традиції його політичної культури, діяльність ЗМІ, міфи, легенди, перекази тощо. Внаслідок цього стандарти оцінки політиків можуть бути як поширеними в суспільстві, так і набувати ідіосинкратичного характеру, тобто можуть пов'язуватися з неординарними якостями певних політичних діячів.

Створення прототипу іміджу політичного лідера може здійснюватися на основі досвіду: по-перше, усталених, традиційних уявлень; по-друге, при значному поширенні уявлень про конкретний предмет, коли здійснюється стереотипізація його ідіосинкратичних властивостей; по-третє, при ідеалізації конкретного предмета сприйняття шляхом створення певних абстрактних якостей, що компонується в системно організовану сукупність. Те ж стосується інституційних та ідеологічних груп політичних об'єктів.

Профіль прототипу іміджу складається з певних фрагментів.

Наприклад, у профілі прототипу іміджу політичного лідера О. Єгорова-Гантман виокремлює такі його фрагменти: портретний, що відображує сприйняття особистості, характеру та поведінки політика; професійний, який відображає ділові якості політика; соціальний, що фіксує соціальні очікування щодо політика, його соціально значимі характеристики. В іншому місці дослідниця запропонувала структуру прототипу, дещо схожу з попередньою. Зокрема, було виокремлено такі компоненти: персональні характеристики, до яких належать фізичні, психофізіологічні особливості лідера, його характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо; соціальні характеристики, до яких відносять статус лідера, що визначається, по-перше, офіційною позицією, яку він посідає, походженням, багатством тощо, по-друге, моделлю рольової поведінки, соціальними нормами і цінностями, яких дотримується лідер; символічне навантаження. При цьому зазначалося, що «кожна з цих груп характеристик робить різний вклад у формування особистої влади політичного лідера і в різній мірі піддається свідомому конструюванню».

Потрібно відзначити, що найважливішим засобом і самостійним напрямком формування іміджу є політична реклама. Політична реклама та її феномен полягає в тому, щоб в емоційній і лаконічній формі донести до людини суть політичної платформи партії, образ кандидата чи іншого політичного об'єкта і тим самим не тільки сформуванати позитивне відношення до них з боку як можна більш широкого кола громадян, але і спонукати їх до реальних дій, спрямованих на їхню підтримку.

Політична реклама втілює в собі постійну зацікавленість рекламодавця не стільки в інформуванні громадян, скільки у їхній думці. Формуючи позитивні образи тих чи інших інститутів, лідерів чи доктрин, реклама послідовно стверджує на інформаційному ринку визначені політичні цілі і цінності.

Активізуючи політичну увагу й активність людини, реклама в той же час не розрахована на якісне підвищення її компетенції, свідомості, зрілості. Її технології впливають не стільки на глибинні, скільки на її поверхневі, емоційно-чуттєві, ситуативні елементи, здатні змінити відношення людини до політичних об'єктів у режимі реального часу. З цієї точки зору мета реклами – домогтися конкретної підтримки певного політичного інтересу за рахунок посилення сприйнятливості людини до політичної сфери життя і виявлення його певної позиції.

У самому загальному виді **рекламні технології** можна класифікувати в такий спосіб:

- аудіо- (радіорепортажі, рекламні звертання, бесіди) і візуальні (відеоролики, телезаставки, теледебати) способи рекламування;
- друковані засоби передачі рекламних повідомлень (публікації статей, складання оглядів, інтерв'ю);
- методи зовнішньої реклами (рекламні щити, афіші, листівки тощо);

- прийоми друкованої реклами (розсилання поштових повідомлень конкретним виборцям);
- методи поширення рекламних сувенірів (значків, майок, бейсболок тощо);
- комп'ютеризовані форми реклами (Інтернет);
- проведення заходів щодо зв'язків із громадськістю (особисті зустрічі кандидата з населенням, презентації тощо).

Зміст і характер рекламних технологій можуть істотно мінятися й у залежності від ситуації, етапів політичного процесу. Наприклад, на етапі «розкручування кандидатів» у виборчих кампаніях широко застосовуються наступальні і навіть агресивні методи, спрямовані на досить швидке і широке ознайомлення населення з особистістю політичного діяча. У той же час у післявиборчий період акценти в рекламуванні обраного кандидата націлені на висвітлення його ділових характеристик, на оціночний аналіз минулої кампанії з метою збереження позитивного образу даного діяча.

Кожен конкретний засіб рекламування попередньо ретельно обдумується, визначаються головні цілі і засоби поширення повідомлень, вибираються місце і час проведення акції, плануються джерела фінансування і форми оплати тощо. Наприклад, у всіх рекламних матеріалах і акціях даної партії (лідера) використовується певний слоган (коротка словесна формула-символ, що немов маркірує даний політичний товар); заходи розгортаються відповідно до виробленого плану, що фіксує взаємодію з найважливішими інформаційними контрагентами тощо.

Характерно, що схильність до використання рекламних технологій виявляють і деякі державні органи, які з метою набуття політичного капіталу не рідко порушують виборчі закони, втручаються в передвиборну боротьбу на стороні тих чи інших сил і використовують своє положення для створення їм певних переваг. У таких випадках «брудні» рекламні технології вступають у конфлікт із законом і служать передумовою для підриву основ демократичного ладу.

Таким чином, розробка та використання політичних технологій – це процес поступової раціоналізації та оптимізації цілеспрямованої діяльності суб'єктів у межах виконання ними певних політичних завдань. В остаточному підсумку політичні технології дозволяють розширити можливості політичних суб'єктів у сфері контролю та управління політичною діяльністю.

Імідж створюється на ґрунті складного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльних чинників. Це поєднання раціональних та ірраціональних мотивів впливу на суспільну й індивідуальну свідомість вимагає системного підходу до вивчення окреслених проблем.

Створення політичного іміджу здійснюється за такою схемою:

- засоби масової інформації формують сприятливий образ політика, апелюючи до емоцій виборців;

- систематичні опитування дають змогу визначити рівень популярності кандидата, його особливості та політичні позиції;
- на основі особливостей та політичних позицій видаються рекомендації щодо необхідного корегування іміджу й персоналізованого зв'язку кандидата з виборцями.

Партійний лідер підбирає собі команду, яка допомагає йому реалізувати його ідеї. Фактично апарат партії і лідер партії є частиною партійної структури з її комітетами, коаліціями. Іншими словами партії, будучи частиною партійної структури держави та влади, у цілому виявляються пов'язаними з іміджем країни та іміджем держави. З іншого боку, в умовах постіндустріального суспільства політична партія пов'язана відразу з декількома десятками компактних і соціальних груп людей. Причому для підтримки або формування іміджу в кожній з таких груп необхідно використовувати різні прийоми.

В якості ефективних прийомів формування іміджу партії має значення оптимальне зіставлення «політичного повідомлення і каналу передачі інформації». Виділяється три основних потоки, або напрямків. Перший з них – це відносини з владою, (GR – Government Relations). Другий – власне відносини з суспільством, (PR – Public Relations). І третій напрямок – реклама. Але не втрачають свого значення для іміджу партії і прямі комунікації. Своєчасне інформування і реакція на звернення громадян, створення сприятливої думки про дії партійних структур на громадських слуханнях є одним з факторів, що формують позитивний імідж партії. Не можна акцентувати свою увагу виключно на іміджі партії, створеному засобами масової інформації. Часто недооцінюється результат, який дають контакти партій з виборцями. Подібні неформальні комунікації здійснюють значний вплив на формування образу партій

Г. Почепцов зазначає, що в сучасних умовах образ включає ряд компонентів, «імідж партії складається не тільки з внутрішніх позицій, займаних її виходячи з культивованих поглядів. В інформаційному суспільстві, важливим чинником є активність партії, що проявляється в суспільно-політичному житті країни».

Предметом оцінки іміджу виступають позиції партії щодо окремих законопроектів, номенклатурних кадрових перестановок. Окремо, як роль лідера у формуванні іміджу партії, необхідно відзначити здатність лідера реагувати на найбільш помітні поточні події всередині і поза країною. Теракти, озброєні зіткнення, виборчі кампанії, міжнародні кінофестивалі, спортивні змагання – усе це найважливіші елементи суспільного життя, і якщо партія ніяк на них не реагує, то вона ніби закривається від суспільства, і це може спровокувати її кризу.

Найважливішу роль у формуванні іміджу відіграє **політична реклама**. Завдання політичної реклами полягає в тому, щоб в емоційній і лаконічній формі донести до споживача (виборця, громадянина) образ кандидата,

політичної партії або іншого політичного суб'єкта й тим самим не тільки сформувати позитивне ставлення до них з боку якнайширшого кола громадян, але й спонукати до реальних дій, спрямованих на їх підтримку. Формуючи позитивні образи тих або інших політичних діячів, партій і т.д., реклама послідовно просуває на інформаційному ринку певні політичні цілі й цінності. У цьому сенсі ступінь поширення таких політичних товарів, їх пізнаваності й популярності, а також ступінь їхньої підтримки населенням є головним показником її ефективності.

Активізуючи політичну свідомість і активність громадян, реклама разом з тим не розрахована на якісне підвищення їхньої компетентності, свідомості, зрілості. Її технології впливають не стільки на глибинні значеннєві елементи політичної свідомості, скільки на поверхневі, емоційно-почуттєві, ситуативні елементи, здатні змінити ставлення людини до політичних об'єктів у режимі реального часу. Із цього погляду мета реклами – домогтися конкретної підтримки того або іншого політичного суб'єкта за рахунок посилення сприйнятливості людини до політичної сфери життя й виявлення її певної позиції.

3. Девіантні технології у діяльності політичних партій

Окрім раціональних політичних технологій, у політичному житті використовують і нераціональні: посилення на авторитет, на погляди більшості, а також маніпуляції. Особа А маніпулює особою Б настільки, наскільки вона може спричинити набуття особою Б схильності до поведінки, що відповідає очікуванням А, причому про маніпуляцію йдеться лише тоді, коли особа, на яку здійснюється вплив, не набула означеної схильності, якби достеменно знала про те, що саме сформувало цю її схильність. Такі технології отримали назву девіантних (засобів діяльності, що відхиляються від певних вимог). Саме девіантні технології в практичній діяльності називають чорними, тіншовими технологіями.

Відомий український політолог **Д. Видрін** використовує поняття антитехнологій, звертаючись до яких суб'єкти роблять ставку на досягнення часткового або найближчого результату, тобто використовують тактичні засоби без огляду на політичну стратегію. Особливістю антитехнологій є також те, що вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволенні тих чи інших груп населення.

На відміну від справжніх технологій, як систем і способів і шляхів послідовного досягнення бажаного результату, в політичних антитехнологіях ставка робиться на досягнення одиничного або невіддаленого результату, при ігноруванні загальних і довготривалих наслідків рішень, що приймаються.

Характерною рисою антитехнологій є те, що вони базуються, як правило, на незадоволенні тих чи інших соціальних груп та прошарків, тобто на тому будівельному матеріалі політики, який завжди є під рукою, і в

достатній кількості, бо в будь-якому достатньо самокритичному і вільному суспільстві були є і будуть невдоволені громадяни, групи громадян і цілі шари суспільства. При цьому вихідним матеріалом антитехнологій може бути не тільки експлуатація невдоволення великих прошарків реальними явищами або реальними особистостями, політичні хитрощі можуть будуватися на ненависті мас до ілюзорних об'єктів.

Антитехнології мають спільну рису – всі вони виходять з парадигми незалежності політики від моралі, а точніше залежності моралі від політики (Н. Макіавеллі – вивід політики за дужки моралі); модель політики як абсолютно вільної зони, яке не підпорядковується ні моральним законам ні релігійним табу; ще гірше ситуація, коли мораль не просто відкидають у бік а примушують її прислуговуватися політиці (ідеології «ремісницького соціалізму» минулого століття), в якій рекомендувалося велику приватну власність вважати аморальною, а дрібну моральною.

З тією або іншою часткою застережень і сумнівів PR-фахівці відносять до незаконних технологій наступне: Узагальнені категорії:

1. Неетичні методи і технології (тобто не відповідають етичним і моральним нормам суспільства).

2. Методи і технології, що прямо суперечать закону.

Конкретні методи:

1. Компромати (у разі, якщо в них використовується помилкова інформація або інформація, зібрана незаконними методами).

2. Підкуп журналістів і розміщення інформації, вигідної для клієнта / замовника, в пресі на платній основі.

3. Технології, спрямовані на те, щоб навмисно очорнити конкурента, підірвати його репутацію.

Найчастіше використовується метод конкурентної боротьби за допомогою елементарної публічної брехні, спрямованої часто на досягнення власних корисливих цілей шляхом «очорнення» конкурентів. Можна сказати, що сучасні незаконні технології – це безліч методів і конкретних заходів, що мають на меті зіпсувати репутацію окремої людини або цілої компанії: у нашому випадку партії. При цьому фінансування подібних заходів також ведеться приховано.

Часто передвиборча боротьба набуває надзвичайно жорстких форм, фактично перетворюючись на змагання «брудних виборчих технологій»:

- свідоме поширення спотворених фактів з метою компрометації суперника в очах виборців;

- підкуп виборців;

- висунення у виборчому окрузі кандидатів-суперників з однаковим прізвиськом для дезорієнтації виборців. Виборча технологія «Клонування, або шоу двійників» пов'язана з появою у списках, а потім у мандатах однакових прізвиськ. В Україні її випробували ще 1994 року, потім під час довиборів народних депутатів, коли в одному з округів, де мала балотуватися Юлія

Тимошенко, було висунуто чотири кандидатки з таким же прізвищем, до того ж одна з них мала ще й ім'я Юлія. Однак усі очікування перевершило передвиборче шоу-клонування 2002 року. Олександр Олександрович Мороз – лідер Соціалістичної партії України, і Олександр Федорович Мороз – перший номер у списку кандидатів від Всеукраїнської партії трудящих, 1967 року народження, освіта середня спеціальна, проживає у Києві, електрик малого приватного підприємства ВПК. В окрузі Тараса Стецьківа (Львів) з'явився ще один претендент на мандат з таким же прізвищем. У Тараса Чорновола «з'явився» брат-близнюк Тарас Чорновіл. Преса активно дискутувала навколо цього. У Олександра Чубатенка – народного депутата по виборчому округу № 218 (м. Київ) з'явився однофамілець Геннадій Чубатенко, що тоді жив у Миколаєві, тимчасово не працював, самовисуванець. Клонування – виборча технологія, розрахована, передусім, на неуважних, недолугих людей. Вона якщо серйозно і не введе виборця в оману, то все ж відбере бодай частину голосів у тих, хто їх заслуговує;

- проведення агітації від імені суперника в день, коли вона заборонена;
- поширення анонімної антиреклами тощо.

Саме слово «маніпуляція» має своїм коренем латинське слово *manus* – рука (*manipulus* – пригорща, жменя, от *manus* и *ple* – наповняти). У європейських словниках слово визначається як поводження з об'єктами з певними намірами, метою. Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як акт впливу на людей або управління ними з спритністю, особливо із зневажливим підтекстом, як приховане управління чи обробка.

Одним із перших хто, безпосередньо дослідив питання маніпуляції свідомістю був соціолог з ФРН Г. Франке, який в 1964 р. видав книгу «Маніпульована людина». Під маніпуляцією він розумів психічний вплив, який здійснюється таємно. Він зазначив, що маніпуляція – це частина технології влади, а не вплив на поведінку друга чи партнера. Більшість дослідників окреслюють суть маніпуляції як прихований вплив на здійснення вибору. Комунікатор, вступаючи в комунікацію з аудиторією в процесі комунікативних дій, за допомогою певних заходів та прийомів, має на меті таємно вплинути на вибір або дії аудиторії, щоб досягти певної мети. Серед найважливіших ознак, притаманних явищу маніпулювання можна виділити прагнення отримати односторонню вигоду, зиск в ситуації, коли до реципієнта ставляться як до засобу досягнення зовнішніх цілей.

Одна з універсальних моделей прихованого (тобто непрямого) управління розроблена В. Шейновим. У цій моделі під прихованим управлінням людиною (адресатом впливу) розуміється такий керівний вплив на неї – керуючого суб'єкта (ініціатора), за якого, з одного боку, істинна мета ініціатора приховується від адресата, а з іншого – афішується інша мета (приваблива для адресата). Маніпулювання розглядається як приховане управління адресатом проти його волі, за якого ініціатор (маніпулятор) одержує одобічну перевагу або вигоду за рахунок адресата (жертви), а

шахрайство – це маніпулювання жертвою протизаконними способами, що підпадають під дію кримінального законодавства.

Обман – це свідоме і несумлінне повідомлення адресатові (жертві) свідомо помилкової інформації з непорядною метою. Це найпростіший спосіб маніпулювання. Якщо він застосовується з метою нанесення жертві майнового збитку, то є однією з форм шахрайства. До цього необхідно додати, що обман, чинений політиками з метою залучення голосів виборців, найчастіше приховується під самими добропорядними назвами, наприклад «виборча програма кандидата». Таким чином, **маніпулювання** слід визначати як особливий вид психологічного впливу.

Політичне маніпулювання межує з політичною демагогією. А це популізм, підтасовування фактів, виголошення безвідповідальних заяв. Нині модною стала міфологізація певних понять у політичному процесі. Демагогія завжди активна у період соціальної нестабільності у будь-якому перехідному суспільстві. Втручання здійснюється через духовний, психологічний тиск. Політичне насильство спостерігається тоді, коли інтереси суб'єктів політичного процесу прямо протилежні. Лише гуманними способами можна досягти подолання цих суперечностей.

Поширеним прикладом девіантних політичних технологій є «розкольні» технології, які основному базуються на відомому в політехнологічних колах механізмі «спіндоктор». Це розкрутка інформаційних приводів, які спрямовані на певні «больові точки» в громадській думці. Розглянемо дію цих технологій на прикладі України. Основний принцип такий - перед виборами чи іншими важливими для країни подіями в інформаційний простір «вкидаються» повідомлення, покликані спровокувати поділ України на Схід і Захід. Спрямовані вони не стільки проти конкретного політика, скільки проти ідей, які поділяються його виборцями. Ці повідомлення формують «істеричний» фон національного інформаційного простору, на якому найменша провокація може привести до громадянського конфлікту і зміни політичних еліт.

Тут можна виділити три основних галузі застосування технології «спіндоктор»:

1. *Маніпуляція історією*, особливо історичними фактами які не мають однозначної оцінки, наприклад роль УПА в роки Великої Вітчизняної війни. Методом захисту від застосування цієї технології може стати тільки правильне дозування позитивної та негативної інформації про історичні події. Є навіть таке спостереження, що подія сприймається аудиторією як «об'єктивний факт», якщо позитивна і негативна інформація про неї знаходиться в співвідношенні 3:01 або 5:02.

2. *Використання ідеологічних «кліше»* – як правило, ще часів СРСР. Наприклад, проведене опитування щодо інтеграції України в НАТО продемонструвало різне ставлення до однієї і тієї ж структури: негативне – до абревіатури «НАТО» і нейтральне або позитивне – до «Організації

Північноатлантичного договору». Ситуацію можна пояснити тим, що в радянські часи було прийнято в пропагандистській діяльності використовувати саме аббревіатуру, як більш коротке і яке більше запам'ятовується кліше з негативною акцентуацією. До сьогодні з конструкцією «НАТО» використовується багато фразеологічних прийомів, покликаних додати негативу: «агресивний блок», «антиросійська організація».

3. *Використання політичних міфів і стереотипів як основи маніпулятивних технологій.* Соціальний міф – твердження чи ідей, котрі сприймаються переважно на віру, без будь-якого критичного осмислення. У кожному суспільстві наявні міфи, котрі активно підтримуються й правлячими колами, зокрема, за допомогою ЗМІ. Наприклад, комуністичній системі існували такі міфи: про приватну власність як джерело зла; про обов'язковий крах капіталізму й перемогу комунізму; про провідну роль робочого класу й комуністичної партії; про марксизм як єдино вірне вчення.

З крахом комуністичної системи почали формуватися нові соціальні міфи: про капіталізм як «світле майбутнє»; про обов'язкові жертви в перехідний період; про правлячі кола й номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Сучасні соціальні міфи західних країн пов'язані з питаннями індивідуальної свободи й особистого вибору громадян, нейтралітету основних політичних інститутів. Актуальності набули міфи про незмінно егоїстичну природу людини, її егоїзм й схильність до споживацтва; про відсутність в суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації й гноблення; про плюралізм ЗМІ, котрі на самом деле контролюються великими рекламодавцями й урядом.

Для укорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використовує систему методів впливу на свідомість людей. До них відносяться:

- пряме підтасування фактів;
- замовчування небажаної інформації;
- поширення брехні й клевети;
- напівправа (коли із метою забезпечити довіру аудиторії об'єктивно й докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчуються більш важливі чи ж подається загально хибна інтерпретація подій);
- навішування ярликів (для компрометації й відторгнення слухачами осіб чи ідей без доказів навішується ярлик фашистів, імперіаліста чи «червоного»);
- витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів із рейтингами. Рейтинги на основі вибіркового опитування, коли респондент вибирає між варіантами суджень самого експерта – це лише модель реальної думки мас, яку експерти нібито

«оживляють».

Найбільш поширеними методами маніпулятивних технологій є наступні. **Метод фрагментації** полягає в поданні інформації єдиним потоком, який не дозволяє масовому споживачеві виділити певні тенденції. Максимальним вираженням методу фрагментації слугує прийом «білого шуму» – зниження сприйняття фактів поданням такої кількості новин, коли стає неможливим зробити їхнє сортування. «Шум» може створюватися великою кількістю різноманітних коментарів, протилежних одне одному суджень, які часто не спираються на точні і перевірені факти. «Шум» може створюватись й через оснащення фактів складними теоретичними конструкціями, «за розумними» коментарями. Покладаючись на твердження, що усі проблеми (економічні, політичні, моральні) надзвичайно складні й середньостатичній людині їх просто не зрозуміти, інформація подається як надзвичайно складна, яка потребує коментарів спеціаліста. У результаті в людині, з одного боку, формується цинічне ставлення до писаного чи ефірного слова, а з іншого – наївна довіра до всього, що висловлено із достатнім апломбом. Цим досить часто користуються маніпулятори від політики, подаючи у повідомленнях «думку незалежних компетентних експертів».

Метод створення фактів полягає у поєднанні правдоподібних фактів, фактів, які реально відбулися, та неправдоподібних фактів. Лише якщо сумніви аудиторії із приводу фактів другої категорії розвіяно, вони без сумнівів повірять фактам третьої категорії.

Метод історичних аналогій ефективний, по-перше, інтелектуальністю (пропагандист лестить ерудованості аудиторії: «ви ж пам'ятаєте...»), а також й тим, що в історії можна віднайти майже будь-який необхідний приклад. Даний метод допомагає в конструюванні метафор, котрі програмують об'єкт впливу.

Метод «закидання багном» полягає в доборі таких епітетів й такої термінології, що дають предмету розмови суворо негативну етичну оцінку. Цей метод відносять до найбільш грубих, але й тим частіше він використовується в політичній боротьбі.

Метод семантичного маніпулювання. Суть його в прискіпливому доборі слів, які викликають чи позитивні чи негативні асоціації й таким чином впливають на сприйняття інформації («наша» людина – розвідник, «їхня» – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики; в нас – війська, у яких – незаконні збройні бандформування.). Специфіка даного прийому полягає у використанні дезінформації. Спростування дезінформації на психологічну установку, що склалася, уже не впливає.

Поряд з вищезазначеними прийомами маніпулятивних технологій, використовуються і спеціальні засоби. Так, для формування у глядачів відразливого ставлення до небажаних політиків (в Росії, наприклад, це

здебільшого комуністи) телебачення використовує непривабливі ракурси їхнього показу чи відповідним чином може змонтувати відзняті кадри.

Особливості маніпулятивних технологій полягають у тому, що природний механізм психологічного захисту людини запобігає інформаційному перевантаженню, блокуючи неприємне, чуже, незрозуміле. В обхід заблокованої свідомості, повідомлення потрапляють до підсвідомого й продовжують визначати поведінку. У умовах інформаційного перевантаження – але в сьогодні норма – захисний механізм спрацьовує навіть щодо важливих повідомлень, котрі за інших умів були б сприйняті критично: коли діє захисний механізм, аналітичний апарат відключається. Повідомлення, сприйняте у стані «напіввідключення», потрапляє безпосередньо до підсвідомого й в ідеальному для пропагандиста варіанті стає керівництвом до дії. При цьому люди переконані, що думи і дії – їхні власні.

Пропагандисти досягають такого ефекту, використовуючи, наприклад, культурні табу. Табуйована інформація блокується захисним механізмом від свідомішого сприйняття, але й фіксується на тілесному рівні. У нашому суспільстві табу пов'язані, насамперед, з сексуальною сферою. Тому такою ефективною є сексуальна символіка в пропагандистських повідомленнях. Захисний механізм блокує свідомість від сприйняття сексуального символу, але й підсвідомо ми усе ж таки сприймаємо його. Підсвідоме враження від повідомлення асоціюється із пропангованим продуктом чи ідеєю й, коли об'єкт пропаганди стає одним із варіантів вибору, людина обере його, при цьому вибір якщо сприйнято як власний.

Так, американський дослідник Ян Ке стверджує, що в повідомленнях, розрахованих на жіночу аудиторію, використовуються атрибути жіночої сексуальності, котрі є для жінок потужними табу. Наприклад, бляшанка із дієтичною пепсі-колою, яку споживають переважно жінки, розмальована бульбашками й кубіками льоду так, що можна розгледіти досить очевидне зображення жіночих грудей. Відповідно, повідомлення, орієнтовані на чоловіків, насичені атрибутами чоловічої сексуальності.

Виділимо деякі маніпулятивні прийоми, які можуть використовуватись політичними партіями в рамках законодавчого поля.

- принцип «заплямованої репутації» (зганьбити супротивника шляхом чуток, викриття фінансових порушень, звинувачень у плагіаті тощо);
- принцип дестабілізації (перервати нормальний хід подій);
- принцип закріплення функції (навішування негативних ярликів, тиражування негативних номінацій і формулювань у ЗМІ);
- принцип каруселі (завертати людину, людей, все суспільство в стрімку карусель, викликати втому, увагу до другорядного, відвернути від головного);
- принцип капості (знайти бруд, забруднити, і нехай потім відмиваються);

- принцип поведінки павука (сплести павутину, розставити мережі, зачаїтися і чекати);
- принцип Аль Капоне (за допомогою доброго слова і загроз можна домогтися більше, ніж за допомогою тільки одного доброго слова);
- принцип атакуючої патетики (енергійним пафосним натиском поміняти один знак на інший, протилежний, викликавши апатію);
- принцип вкинутого занепокоєння (нагадати людині про ситуації, здатні викликати підсвідомий страх) тощо.

Найбільш часто партіями використовуються методи, які полягають у підкупі засобів масової інформації, а також незаконно зібрана інформація проти конкурентів. Ще розповсюдження набуває підкуп начальників великих організацій та підприємств різного роду діяльності, які, у свою чергу, під страхом звільнення і позбавлення премій примушують своїх працівників віддавати свій голос за пропоновану партію (адмінресурс). Крім того, партії діють і таким чином, що підкупають цілі регіони, а саме голів регіонів і міст, які здійснюють якийсь тиск на населення. Наприклад, за інформацією, що надійшла від підприємців міста, голова міста заборонив підприємцям, які займаються зовнішньою рекламою, приймати замовлення для розміщення наочної агітації від усіх партій, окрім партії N. Тепер у місті на рекламних щитах можна побачити тільки агітацію партії N.

Наведемо також такий приклад. Представники адміністрації муніципального району РБ проводять збори працівників організацій, установ, розташованих у районному центрі, і агітують голосувати за партію Y. У районі постійно, особливо останнім часом, друкуються матеріали, в яких співається «ода» цій партії, за вказівкою зверху.

Незаконне розповсюдження листівок з неправильним оформленням, а саме з прихованою інформацією також є яскравим прикладом нелегальних дій з боку партій. Була поширена інформація про те, що Партія X роздає листівки зі своїм логотипом, на листівках відсутні необхідні реквізити: хто оплатив виготовлені листівки, хто замовив ці листівки.

Ще одна «хитрість» полягає у проведенні соціологічних опитувань, в яких питання формуються таким чином, щоб стимулювати суспільну свідомість в «потрібному руслі». Результати такого опитування не обробляються, тому що його мета – приховане навіювання.

Популізм – це сенситивність великих людських мас до простих пояснень складних проблем, до примітивних яскравих лозунгів, а також політичні дії політиків, що намагаються використовувати цю сенситивність. Популізм є набором антитехнологій.

Центральна серед цих антитехнологій, базується на тій особливості політичної ментальності широких мас, яку можна було б назвати презумпцією істинності простих рішень. Інший різновид – презумпція значимості малих і конкретних справ (спроби звести політику до тисяч конкретних дрібниць).

Ще одна популістська антитехнологія – помста охлократам. Ставка політ технологи ставлять на політичний нюх натовпу, якою рухають не знання і компетентність, не політична культура, а стихійні пориви та сплески емоцій.

Часто політичні партії ведуть виборчу агітацію, застосовуючи адмінресурс та «силові методи»: затримання, порушення кримінальних справ та «напади» органів на кшталт КРУ і податкової поліції дозволяють в умовах короткої кампанії «швидко та надійно» боротися з конкурентами.

Можна спостерігати також «ручну» нарізку виборчих округів під конкретних кандидатів та формування дільниць таким способом, щоб зменшити явку виборців там, де високою є підтримка «не того» кандидата.

В. Якушик виділяє наступні маніпулятивні технології, що так широко застосовуються у вітчизняному виборчому процесі та політиці в загалі.

1. Роздавати обіцянки всім про майже все. Тут достатньо пригадати, як у 2004 р. В. Ющенко навіть обіцяв в Харкові, що не матиме нічого проти офіційної двомовності в цьому регіоні і готовий буде підписати відповідний указ).

2. Тотальна критика опонентів. Маємо показові приклади звинувачень у непрофесіоналізмі, корупції, «бандитизмі», непатріотизмі (зрадництві) тощо.

3. Оприлюднення лише частини (а не всіх) своїх базових цінностей і стратегічних планів.

4. «Вирізання» зі сфери реального політичного дискурсу певних сегментів, пластів важливої для українського суспільства світової політико-правової культури, зокрема, про зміст світових дискусій щодо розмаїття мультикультурних, мультинаціональних демократій і відповідних форм державного устрою, інституційних та нормативних (в тому числі міжнародно-правових) засобів забезпечення національної безпеки тощо.

5. Створення і підтримання образу віртуальних розколів з одними і віртуальної єдності з іншими.

Останнім часом спостерігається перехід від традиційних виборчих технологій до так званих мікротехнологій, які використовують психологічний вплив на свідомість виборців. «кожен кандидат намагається «вкласти» у свідомість електорату тільки йому вигідні ідеї, погляди, цінності, переконання тощо. це важко зробити, бо, як правило, поле виборчої боротьби настільки насичене інформацією, різною за змістом і характером, що на свідомому рівні вона вже сприймається з малою ефективністю». Це спонукає політтехнологів вдаватися до впливу на підсвідомість, а для цього необхідно володіти відповідними механізмами. сьогодні методи психологічного впливу досить різноманітні аж до нейролінгвістичного програмування (НЛП). За допомогою НЛП політики «зомбують» виборців, змушують їх діяти на свою користь, і в результаті, замість можливості самостійно й свідомо визначатися зі своїм вибором, громадяни отримують порцію жорстких наказів для

підсвідомості. Однак слід враховувати, для того щоб технологія запрацювала, відбираються адекватні обраним мішеням стимули, серед яких: обіцянки навести лад у країні, зміцнити законність, забезпечити безпеку громадян. Сценарій управління політичним вибором вміло розігрується і здебільшого забезпечує запрограмований результат.

На жаль, доводиться визнати, що маніпулятивні технології будуть поширюватися, бо вони є необхідним інструментом переконання пересічних громадян у правильності їх вибору. слід лише чітко дотримуватися технології: для досягнення успіху маніпуляція має залишатися непомітною, успіх маніпуляції гарантований тоді, коли маніпульований вірить, що все, що відбувається, природне й неминуче, а відтак для маніпуляцій потрібна спотворена дійсність, де маніпуляція не буде так відчутна.

Література основна

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Бебик. — К. : МАУП, 2003. — 424 с.
2. Бойко О. Анатомія політичного маніпулювання : [навч. посіб.] / О. Бойко. — Ніжин : ДС Міланік, 2007. — 223 с.
3. Кочубей Л.О. Виборчі технології: навч. посіб / Л. О. Кочубей. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — 332 с.
4. Нежданов Д. В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра / Д. В. Нежданов. — СПб. : Питер, 2004. — 160 с.
5. Пойченко А. М. Політика: Теорія і технології діяльності / А. М. Пойченко. — К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1996. — 163 с.
6. Политическая реклама / [Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков, В. Б. Байбакова ; научн. ред. А. А. Бирюков]. — М. : ЦПК «Никколо М», 1999. — 240 с.
7. Политический менеджмент : [учебное пособие под ред. В. И. Жукова]. — М. : Изд-во психотерапии, 2004. — 944 с.
8. Ребкало В. А. Практична політологія : [навч. посібник] / В. А. Ребкало, В. М. Бебик, А. М. Пойченко. — К. : Вид-во УАДУ, 1998. — 140 с.
9. Сучасний виборчий PR / [за ред. В. В. Лісничого]. — К. : Професіонал, 2004. — 512 с.
10. Шейнов В. Психология обмана и мошенничества / В. П. Шейнов. — М. : ООО «Издательство АСТ» ; Мн. : Харвест, 2001. — 512 с.

Література додаткова

1. Барматова С. Место и роль политической коммуникации в трансформации украинского общества / С. Барматова // Социология: теория,

методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 107—119.

2. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології : [навч. метод. Посібник] / М. Й. Варій. — К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 400 с.

3. Дегтерев А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политического решения / А. Дегтерев // Полис. — 2003. — № 2. — С. 164—173.

4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. — СПб. : Речь, 2004. — 243 с.

5. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. — М. : Алгоритм, 2000. — 280 с.

6. Кривошеїн В. В. Іміджологема: поняття, структура / В. В. Кривошеїн // Вісн. Дніпроперовськ. ун-ту. Соціологія. Філософія. Політологія. — Вип. 8. — Д. : ДНУ, 2002. — С. 188—192.

7. Телешун С. Українські політичні реалії і політичні технології / С. Телешун // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — Спецвипуск : Політичні технології. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=25&c=>

8. Шинкевич В. Е. Политический маркетинг как разновидность политических технологий / В. Е. Шинкевич // Социально-гуманитарные знания. — 2004. — № 3. — С. 147—155.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Назвіть причини виникнення політичних технологій.
2. Які стадії включає розробка плану політичної діяльності?
3. Які критерії оцінки плану політичної діяльності мають домінуючий вплив на розробку ефективної та результативної програми (платформи) суб'єкта діяльності?
4. Охарактеризуйте технологію створення іміджу політичного лідера. Визначте передумови широкої популярності та розповсюженості застосування політичних технологій на сучасному етапі розвитку суспільства. Які з них, на Ваш погляд, здійснили найбільш суттєвий вплив? Відповідь обґрунтуйте.
5. Визначте сутність девіантних політичних технологій. Наведіть приклади їхнього застосування.
6. Визначте сутність та призначення створення іміджу лідера в політиці.
7. Охарактеризуйте основні підходи до визначення поняття політичного іміджу.

8. В чому полягає комунікативне розуміння іміджу?
9. Визначте особливості існуючих класифікацій типів політичних іміджів.
10. Розкрийте зміст створення та застосування політичної реклами. Наведіть приклади використання політичної реклами як технології девіантного характеру.

Теми доповідей та рефератів

1. Тактика проведення виборчих кампаній і формування політичного іміджу.
2. Теледебати як виборча технологія: українські реалії та досвід європейських країн.
3. Технології лобістської діяльності: сутність та особливості застосування.
4. Нелегітимні політичні технології та методи боротьби з ними.
5. Демократичний досвід проведення виборчих кампаній (на прикладі європейських країн).
6. Політичні акції: проблеми та перспективи використання.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Наведіть приклади застосування стратегічних, тактичних, одноразових, циклічних політичних технологій в практиці політичних партій.
2. Змодельуйте ситуацію застосування техніки «інформаційних шумів».
3. Охарактеризуйте специфіку формування іміджу на основі обраного типу політичного діяча: «борець з корупцією», «борець за правду», «інтелігент – інтелектуал». Наведіть приклади їхнього застосування в сучасній політиці України та європейських країн та порівняйте процес створення означених іміджів.
4. Оцініть результативність та ефективність застосування політичної реклами в президентських кампаніях України 2004 та 2010 роках.
5. Визначте особливості проведення виборчих компаній у регіонах.

Тема 12. РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Мета: визначити специфіку та основні форми взаємовідносин політичних партій та держави, участь партій у формуванні виконавчої та законодавчої влади, роль партій у формуванні президентської влади.

Ключові слова: фракція, парламентська коаліція, парламентська опозиція, інвеститура, коаліційний уряд, уряд меншості, однопартійний уряд, безпартійний уряд

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Особливості взаємодії держави та політичних партій
2. Парламентська діяльність політичних партій
3. Роль політичних партій у формуванні виконавчої влади

1. Особливості взаємодії держави та політичних партій

Ще М. Дюверже визначав партію як організацію, яка діє в системі держави. Таким підходом було покладено початок нової течії в науці про партії, яка базується на абсолютизації інституціональних питань. Дюверже не був першим західним соціологом, який аналізував інституціональні аспекти партій, але ніхто раніше не висував їх на перший план у такій мірі.

Дійсно, політичні партії та громадські об'єднання займають важливе місце в політичній системі держави і в суспільному житті. Вони не тільки впливають на процеси саморегулювання громадянського суспільства і забезпечують механізми зворотного зв'язку між суспільством і державою, але й суттєво впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, міждержавні відносини. Без політичних партій неможливі ані вироблення національної політики, ані процеси прийняття рішень щодо її реалізації; неможливим є й забезпечення дійсного народовладдя, оскільки свобода діяльності політичних партій – запорука демократії.

Політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього. У Конституції Італії партії розглядаються навіть як пряме та безпосереднє знаряддя народного суверенітету, при цьому суверенні функції виконують партії як правлячі, так і опозиційні. Право правити і право бути опозицією розглядаються як дві форми вияву народного суверенітету. Партії виступають динамічною силою розвитку політичної системи в державі.

На думку американських політологів, політичні партії є абсолютно необхідними для демократичного уряду та демократичної, правової держави. Адже, висуваючи до законодавчих органів своїх представників, партії покладають на них обов'язки своїх довірених осіб при створенні і проведенні законів та політики держави в життя.

Таким чином, партія забезпечує зв'язок населення з державними структурами, здійснює інституалізацію політичної поведінки громадян,

заміняє стихійні форми суспільно-політичної активності впорядкованими, такими організованими діями, що перебувають під контролем.

Між політичними партіями та органами державного управління існують прямі і зворотні зв'язки. Прямі зв'язки встановлюються в процесі акумуляції політичними партіями суспільних інтересів та доведення їх до державного рівня. При цьому вони виступають своєрідними посередниками між суспільними групами та урядовими структурами. Водночас політичні партії є ланкою зворотного зв'язку між громадянським суспільством та урядом. Такий зв'язок встановлюється доведенням до урядових структур інформації про сприйняття населенням державної програми, дій у цілому, надають об'єктивну оцінку політичної, економічної ситуації в регіоні для розробки ефективних управлінських рішень. У системі таких взаємозв'язків вибудовується свого роду трикутник виборці – політичні партії – органи державної влади, основною якого є політичні партії.

Основні форми взаємодії політичних партій та органів державного управління лежать у наступних площинах:

- виборчого процесу, через які політичні партії набувають державно-владної суб'єктності;
- формування політичними партіями державної політики через парламентську діяльність;
- прийняття та реалізація управлінських рішень на урядовому рівні.

При цьому рівнями взаємодії виступають як стратегічний, регіональний як тактичний, та місцевий – ситуаційний. Залежно від рольового статусу політичних партій в інституціях державної влади та ступеня впливу на процес прийняття і реалізацію державно-управлінських рішень визначається їхній рівень державно-владної суб'єктності. Відповідно до нього політичні партії поділяються на суб'єкти найвищого, високого, середнього, та низького рівнів партійно-владної взаємодії.

Головним завданням політичної партії після здобуття влади є здійснення керівництва суспільством через механізм діяльності органів державного управління. Довгий час у дослідженнях існувало розмежування між державною політикою, яка пов'язувалась із функціонуванням парламенту та управлінням державою. Політичні партії при цьому розглядались як чинники впливу на законодавчий процес у стінах парламенту, а не прийняття і реалізації управлінських рішень у системі виконавчої влади. Зміни у трактуваннях та дослідженнях сутності та ролі держави пов'язали державну політику та управління державою і поставили політичні партії у центрі державно-владних відносин. Визнання впливу партійної конкуренції та домінування певних політичних сил у функціонуванні органів законодавчої та виконавчої влади набуло домінатності.

Політичні партії, інші об'єднання громадян через інститут виборів формують депутатський корпус представницьких органів державної влади.

Партії вносять у Парламент ініціативні законопроекти через народних депутатів-іноді Конституція держави надає керівної (центральною) органам деяких недержавних об'єднань громадян право законодавчої ініціативи. Політичні партії можуть по ряду питань бути суб'єктами правотворчості (наприклад, коли трудовий колектив укладає договір із власником підприємства) або можуть бути суб'єктами правозастосування (наприклад, до числа осіб, які мають право в певних випадках скласти протокол про адміністративне правопорушення, зокрема, відноситься цілий ряд представників громадських організацій).

У свою чергу, вплив держави на партії, інші об'єднання громадян проявляється, зокрема, у тім, що держава розробляє загальнообов'язкові «правила гри» суб'єктів політичної системи, тобто встановлює юридичні норми, що визначають порядок їхньої легалізації, подальшої легальної діяльності; реєструє об'єднання громадян; охороняє права об'єднань громадян (суд, прокуратура й ін.); контролює законність їхньої діяльності; сприяє реалізації деяких рішень недержавних об'єднань громадян.

Участь партій у формуванні органів державної влади може бути розкрита через:

- створення депутатської більшості, яка формує уряд;
- діяльність парламентської меншості (опозиції);
- передвиборчі партійні програми, заходи, інформування суспільства;
- формування партійних фракцій, депутатських груп;
- формування альтернативної державної програми дій;
- контроль за діяльністю правлячої коаліції;
- законотворчу діяльність;
- формування та реалізацію державної програми розвитку, прийняття управлінських рішень.

Тобто вплив політичних партій на державу відбувається в площині участі у виборах, правотворчості, задоволення інформаційних запитів про діяльність виконавчої влади, громадського контролю.

З іншого боку, проявом впливу державних органів на політичні партії є:

- правове регулювання створення та діяльності політичних партій;
- державна підтримка;
- діяльність дорадчих, консультативних органів при органах державної влади;
- надання інформації, необхідної для досягнення цілей і виконання відповідних завдань;
- державний контроль.

Виділяють такі типи форм взаємодії політичних партій як об'єднань громадян та державних органів влади:

1. Регулюючі (участь органів державного управління у створення та діяльності об'єднань громадян).
2. Політичні (участь громадян у забезпеченні демократичного характеру виборів в органи державної влади та їх формування).
3. Фіскальні (гранти, державна допомога, пільги щодо оподаткування).
4. Надання послуг (обмін інформацією, партнерство, консультації).
5. Контролюючі (державний та громадський контроль).

Органи державної влади надають підтримку на рівних умовах політичним партіям різними засобами:

1. Забезпечення рівних умов і гарантій щодо використання державних засобів масової інформації.
2. Створення рівних умов надання приміщень, що знаходяться у державній власності, на умовах, аналогічних умовам їх надання державним установам.
3. Забезпечення рівних умов участі у виборчих компаніях, референдумах, громадських і політичних акціях.

2. Парламентська діяльність політичних партій

Законодавча гілка влади посідає важливе місце в системі державного управління. Законодавчі збори (парламенти, асамблеї, легіслатури) розвивають і зберігають демократичні форми правління, демократичні традиції. Саме в парламенті політичні партії борються за певний напрям державної політики та контроль над урядом.

Розвиток парламентаризму відбувається по-різному у різних країнах. Його особливості залежать від стадії розвитку, від законодавства та історичного досвіду країни, від ментальних особливостей населення та рівня громадянської свідомості її політиків.

Ступінь залученості партій до державної діяльності залежить значною мірою і від форми правління (внутрішній чинник) та типу виборчої системи (зовнішній чинник), яка визначається відносинами між органами законодавчої і виконавчої влади.

У країнах з парламентською формою правління (Великобританія) правляча партія чи коаліція партій визначає склад уряду, призначає його голову і може розпустити уряд. У той же час хоча парламент і формує уряд, але уряд може контролювати парламент через створену ним же парламентську більшість. Вважається, що в парламентських системах партійні коаліції створюють після виборів і вони мають обов'язковий характер (Німеччина). Для всіх систем парламентського правління є два типових положення: 1) уряд має піти у відставку, коли він втратив довіру парламенту; 2) уряд офіційно йде у відставку після загальних виборів.

У державах зі змішаною формою правління, залучення партій до керування державою є більш опосередкованим. Партії більшості можуть впливати на склад уряду завдяки тому, що конституційні норми надають

парламенту право відмовити у схваленні запропонованих президентом призначень на урядові посади.

За президентської форми правління (США), залучення партій до управління державою є більш опосередкованим у зв'язку з тим, що призначення на урядові посади здійснює президент. Однак, вплив парламенту залишається достатньо помітним. У США партії у Конгресі діють із значним ступенем автономії від своїх національних комітетів. Основними виборчими округами для національних комітетів є партійні організації штатів та президент, якщо партія панує в Білому домі. Таким чином, на відміну від парламентської системи, ті члени Конгресу, які не підтримують свого президента під час вирішальних голосувань, не ризикують втратити контроль над виконавчою владою чи наразитися на призначення нових виборів до Конгресу. Партії у Сполучених Штатах, як і в інших країнах конституційної демократії, обирають головних посадових осіб Конгресу, законодавчих органів штатів, Білого дому та адміністрацій штатів. Таким чином, вони справляють значний вплив на процес прийняття рішень на рівні загальнодержавному і на рівні штатів. А через свого Президента, який очолює виконавчу гілку влади, – на процес втілення прийнятих рішень у життя. У президентських системах коаліції створюють до виборів, а після них вони втрачають свою обов'язковість (Чилі, США).

За президентської та за змішаної форми правління іноді виникає так зване «розділене врядування», відповідно до якого, одна партія справляє вплив на президента, а інша партія або коаліція – на законодавчий орган.

Для реального впливу на формування державної політики та здійснення державного управління політичним партіям необхідно об'єднуватись у коаліції. Принцип коаліційності діє за умов, коли жодна партія самотійно не може отримати підтримку більшості у парламенті для створення уряду. Він полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, що превалюють над вузькими груповими інтересами, й реалізують їх у процесі співпраці.

На об'єднання впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. До внутрішніх М. Дюверже відносить певний тип виборчої системи. Так, мажоритарна система абсолютної більшості веде до утворення стійких партійних коаліцій тому, що сам механізм голосування залишає перед другим туром можливість партіям, що домовились, зняти свої кандидатури на користь фаворита виборчих перегонів. Пропорційна ж виборча система штовхає партії до відмови від коаліційної політики на виборах.

За характером внутрішньої структури всі об'єднання партій поділяються на блоки, коаліції та альянси. Під *блоком* Б. Ісаєв пропонує розуміти достатньо ієрархізовану структуру, що передбачає нерівні, асиметричні відносини між його учасниками. Домінуюча партія може нав'язувати свої фундаментальні інтереси та формулу розподілу дивідендів у випадку успіху через те, що володіє потужнішими ресурсами (німецький

блок ХДС-ХСС, де ХСС має суттєвий вплив тільки в Баварії, отже, домінуючою є федеральна за статусом ХДС). *Альянс* – це угода для виконання короткотермінових завдань. Під *коаліцією* розуміють угоду рівних партнерів. Е. Хейвуд називає її тимчасовим союзом політичних сил під загрозою небезпеки, або неможливості досягнути поставленої мети одноосібно. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України – це добровільне об'єднання депутатських фракцій, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. Це угода між двома або кількома представниками у парламенті (політичними партіями) про спільне утворення уряду та участі у ньому.

Теорія коаліцій сформувала систему показників, які визначають тип та структуру майбутньої коаліції. Прагматичний підхід передбачає врахування кількості місць у парламенті, що належать потенційним учасникам коаліції, формування уряду на основі мінімальної кількості учасників (коаліція з мінімальною перевагою). Таку коаліцію ще називають мала коаліція, коаліція споріднених сил або «мінімально переможні». Формується на основі домовленостей між одним з лідерів парламентських перегонів і однією-двома менш впливовими «малими» партіями. Часто позиція «малої» партії стає вирішальним фактором у прийнятті політичних рішень. З виходом «малої партії» з коаліції остання втрачає статус більшості.

Ступінь ідеологічної сумісності передбачає відсутність суперечень щодо програмних цілей потенційних партнерів по коаліції (модель мінімального радіусу дій). Таку коаліцію називають великою («широкою»). До складу входять фракції політичних партій протилежного ідеологічного напрямку. Ефективність роботи такої коаліції ставиться часто під сумнів: суттєві ідеологічні розбіжності закладають руйнівний для коаліції конфліктний потенціал.

У разі відсутності чітких партій-лідерів формування стабільної парламентської коаліції гальмується відсутністю об'єднального центру. Консенсус щодо утворення уряду меншості досягається тим, що до складу коаліції входять не чисельні фракції.

Коаліція може бути:

- **закрита** (партії, фракції яких створили коаліцію, належать до лівої або правої частини ідеологічного спектра та не приймають у свій склад іншу партійну фракцію, що не поділяє їхню ідеологію);
- **відкрита** (якщо партії не полярно ідеологічні або якщо основні партії, не зважаючи на різні ідеології, визнають необхідність співпраці щодо вирішення конкретного питання або проблеми).

Стійкість коаліції визначається цілою низкою факторів:

- чітко визначена, сформульована та озвучена мотивація;
- розмір партій та ідеологічна дистанція між ними;
- консенсусний потенціал учасників коаліції;
- ставлення інших партій до коаліційного об'єднання тощо.

Виділяють деякі тенденції у створенні коаліцій:

1. Коаліції, утворені за схожістю політичних поглядів, більш стабільні, а їх уряди більш ефективні.

2. Коаліції, створені на основі партій з глибокими ідеологічними розбіжностями, несуть у собі руйнівний потенціал для себе та свого уряду.

3. Коаліція, що створюється нерівними (у кількісному вимірі) партнерами (домінуюча партія та менша(і) партія (і)), є проблематичною. Домінуюча партія зацікавлена у керівних посадах, а менший партнер має докладати зусиль для суміщення двох завдань: лояльне співробітництво з партнером і дотримання свого напряму діяльності.

Базову структурну частину парламенту утворюють парламентські фракції. Фракції у парламенті обстоюють ідеологію та інтереси певної партії і намагаються здійснити її програмні засади та передвиборчі обіцянки. Парламентська *фракція* (лат. розламування) – це об'єднання депутатів однопалатного парламенту або однієї з палат двопалатного парламенту, наділене повноваженнями з реалізації парламентських функцій.

Г. Кречмер наводить низку визначень понять «фракція»:

1. Партійно-політично зорієнтовані представництва у парламенті, які намагаються впливати на волевиявлення держави і фактично є державними органами, що беруть участь у формуванні волі держави.

2. Утворені на конкретний законотворчий період об'єднання депутатів-одномумців для досягнення певних політичних цілей шляхом організованої підготовки та обстоювання їх у парламенті.

3. Групи депутатів із спільними політичними поглядами, які уможливають розподіл, концентрацію і підвищення ефективності роботи на основі взаємної довіри і виконують подвійне завдання: створюють для народу відчуття демократичного легітимного зв'язку і сприяють працездатності парламенту та виконанню ним своїх завдань.

4. Парламентські підрозділи певних груп депутатів пов'язані між собою спільними політичними поглядами та, як правило, партійною належністю, причому їх права впливають з прав депутатів.

5. Об'єднання щонайменше п'яти відсотків загальної кількості членів Бундестагу, що належать одній партії або таким партіям, які за своїми політичними напрямами не конкурують між собою у жодній із федеральних земель (згідно регламенту Бундестагу).

На формування та функціонування парламентських фракцій впливає партійна система. Двопартійна система забезпечує чітку кристалізацію парламентських фракцій, здебільшого «двополюсну» – більшість та опозицію. Багатопартійна сприяє проходженню у парламент багатьох політичних сил і стимулює міжфракційне блокування.

Фракції є продовженням партій у парламенті, елементом партійної і водночас парламентської структури, тому часто їх визначають як партії в парламенті. Формування фракцій хронологічно і логічно передують

формуванню керівних органів парламенту та оформленню його організаційної (комітети, комісії) структури. Водночас, фракції перетворюються з факультативної форми об'єднання депутатів на обов'язкову форму. Імперативність такого об'єднання підкреслюється тим, що імперативний інститут коаліції депутатських фракцій автоматично передбачає структурування парламенту за партійно-політичним – фракційним – принципом. Але, слід зазначити, що жодна фракція не може перебирати на себе право виступати від імені парламенту, навіть якщо вона найчисельніша за своїм складом. Адже парламент – це форум різних політичних інтересів, які не можуть і не повинні бути зведені до одного. Інакше це призводило б до викривлення, спотворення народного волевиявлення, втіленого в результатах парламентських виборів.

Існування фракцій визнається конституціями Греції, Данії, Іспанії, Італії, Португалії, Швеції. Зокрема, в Конституції Португалії вміщено спеціальну ст. 183 «Парламентські групи», в якій визначено мету, напрями їх діяльності та повноваження. У більшості ж країн регулювання організації і діяльності фракцій здійснюється на основі парламентських регламентів. Як правило, регламент визначає мінімальну кількість депутатів, достатню для створення фракцій, що залежить від чисельного складу палат парламенту. Кількість депутатів фракції коливається від 3 - у Бельгії і до 20 – у Франції. У деяких країнах фракцією вважається будь-яка група депутатів від однієї партії.

На основі аналізу взаємозв'язку партії та фракцій можна виділити такі парламентські функції фракцій:

- висування кандидатів, які будуть обиратись парламентом для виконання важливих державних завдань;
- здійснення парламентського контролю за діяльністю уряду;
- артикуляція і акумуляція політичних інтересів, наявних у громадян;
- здійснення підготовки парламентських рішень з урахуванням партійно-політичних інтересів.

На відміну від організації політичних партій, структура депутатських фракцій законодавчо не встановлена. Кожна депутатська фракція може мати специфічну керівну структуру. В ній є посада Голови або Керівника, що виступає від імені своєї фракції або групи. Керівник депутатської фракції є досить впливовою особою, як у парламенті, так і в партії. Обрання Голови (керівника) і основні рішення приймаються на загальних зборах депутатської фракції. В деяких депутатських фракціях є колегіальні органи управління Рада або Президія. Інколи в депутатських фракціях крім керівника та його заступників вводяться також посади співголів та відповідального секретаря цієї фракції. Інколи створюються робочі групи й комісії фракції по окремих питаннях парламентської діяльності, по підготовці законопроектів тощо.

Голова фракції є звичайно відповідальним за всю політику своєї фракції, він здійснює керівництво фракцією, є головним речником своєї

фракції на пленарних засіданнях, а також перед громадськістю. Голови фракцій мають надзвичайну політичну вагу, що дорівнює вазі членів уряду, якщо навіть не більшу. Власні, чітко окреслені повноваження та координаційні завдання посідають у фракціях також заступники голів фракцій. Вони, навпаки, виконують свої завдання після відповідного обговорення, взаємно замінюючи один одного.

Парламентська практика свідчить, що головами депутатських фракцій стають, як правило, лідери тих партій або рухів, на основі яких формувався виборчий блок або виборче об'єднання, тобто, найбільш відомі політичні діячі й самі активні парламентарії. Вони є координаторами та своєрідними організаторами роботи фракцій, і відіграють значну, а найчастіше вирішальну роль при формуванні позиції депутатської фракції по тим або іншим питанням, що виносяться на розгляд парламенту.

Наприклад, розглянемо основні принципи формування депутатських фракцій згідно Регламенту діяльності фракцій в Україні:

1. Депутатські фракції формуються на партійній основі народними депутатами, обраними за списком політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які за результатами виборів отримали депутатські мандати.

2. Політична партія (виборчий блок політичних партій) має право формувати у Верховній Раді лише одну депутатську фракцію.

3. Принципи функціонування депутатської фракції повинні бути демократичними і не суперечити вимогам Конституції України, Закону України «Про статус народного депутата України» та Регламенту.

С. Лінецький та В. Крижанівський, провівши системний аналіз відповідних правових норм, визначають наступні демократичні принципи функціонування фракцій:

- необхідність додержання депутатами Конституції та законів України, Регламенту Верховної Ради України, внутрішньопартійних і внутрішньофракційних документів і рішень, якщо вони не суперечать приписам чинного законодавства;

- вільне обговорення і вирішення питань на засіданнях фракції;
- рівноправність депутатів-членів фракції;
- колегіальність схвалюваних у фракції рішень;
- підкорення меншості волі більшості;
- надання можливості представникам фракційної меншості висловлювати власну позицію та обґрунтовувати її;
- відкритість та гласність роботи фракцій, гарантування їхнього доступу до ЗМІ тощо.

Одним із шляхів демократизації процедури опрацювання та прийняття рішень у законодавчому органі може бути широке залучення громадськості до роботи парламентського комітету. З 1970-х рр. Канада, США, Європейські держави почали активно впроваджувати в життя механізми громадських

консультацій між органами влади і представниками громадськості у формі постійно діючих громадських рад. Механізм громадських рад використовується владою, щоб убезпечити себе від хибних кроків, від прийняття незрозумілих для суспільства та неадекватних ситуації рішень.

Важливим фактором впливу на ефективність роботи парламенту є партійна дисципліна, яка означає одностайне голосування під час прийняття рішень. Адже парламентський уряд не може керувати без підтримки законодавців, а ця підтримка проявляється у забезпеченні злагодженого голосування. При цьому дисципліна голосування є внутрішньо згуртованою, а не результатом тиску (імперативного мандата чи підкупу). Згуртована партія має бути стабільною, тобто забезпечувати постійне членство своєї фракції без розколів та переходів.

Показником зрілості демократичного суспільства є опозиція. Для аналізу проблеми опозиції можна виділити наступні складові відносин опозиційності:

- суб'єкт опозиції. До суб'єктів політичної опозиції належать політичні партії та їх парламентські фракції (парламентська опозиція). В ширшому контексті, якщо йдеться про опозицію як суспільне явище – то суб'єктами опозиції можуть виступати як певні об'єднання громадян (формалізовані чи не формалізовані), так і окремі громадяни;

- об'єкт опозиції. Головною ознакою об'єкта опозиції є наявність владного статусу, який передбачає наявність легітимних можливостей з формування і реалізації певної політики через інститути держави. Відповідно, визначення певного інституту в якості основного об'єкта опозиції (за ставленням до якого визначається опозиція) передбачає наявність у нього відповідних повноважень і залежить від конструкції політичної системи;

- підстави (причини) опозиції. Серед підстав опозиції можуть бути: зміст політики, що реалізується владою; засоби реалізації цієї політики; прагнення певного суб'єкта (політичної партії) самого зайняти місце влади.

Центр Разумкова пропонує таке визначення опозиції: «це сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі».

Мета опозиції – корекція поточного урядового курсу задля відстоювання інтересів суспільства та професіональна підготовка альтернатив публічної політики.

Існують різні типології опозиції: структурована – неструктурована; відповідальна – безвідповідальна; лояльна – нелояльна; парламентська – позапарламентська; активна – пасивна; системна – позасистемна тощо. Зокрема, Х. Лінц пропонує *десять критеріїв лояльної опозиції*:

1. Визнання лише електорального способу здобуття влади та готовність поступитися нею іншим політичним акторам.
2. Відмова від насильницьких способів здобуття чи утримання влади.
3. Відмова від неконституційних способів використання Збройних сил.
4. Відмова від агресивної, насильницької риторики задля мобілізації прихильників.
5. Зобов'язання участі у політичному процесі, виборах, парламентській діяльності.
6. Готовність до відповідальності за управління суспільством.
7. Готовність до компромісу та об'єднання з ідеологічними суперниками заради збереження демократичного порядку.
8. Відмова від таємних змов з радикальною опозицією.
9. Готовність оголосити незаконною будь-яку діяльність опозиції, якщо вона спрямована на повалення законно обраних органів влади.
10. Установка на зниження політичного впливу центрів влади, які громадяни не признають шляхом виборів.

На державну владу, її політику та управління найбільший вплив справляє саме парламентська опозиція, що покликана бути противагою урядовій більшості. Терміном «опозиція» (від лат. *opositio* - протиславлення) позначають і групу осіб, або особу, які виступають проти панівної думки.

Парламентська опозиція - це та частина парламенту, що критикує уряд та обґрунтовує альтернативні способи законодавчого регулювання проблем, які він висуває. У демократичних політичних системах вона здійснює такі функції:

- урегулювання конфліктів (а не створення їх);
- зняття громадського незадоволення;
- критика урядової політики та урядових дій (але в коректних формах і аргументовано);
- формування альтернативних рішень проблеми;
- комунікація, що тісно пов'язана з репрезентацією інтересів та потреб тих прошарків населення, які довірили опозиції представляти свою волю.

Фактори, що впливають на ефективність функціонування опозиції: характер політичного структурування в самому суспільстві; особливості розвитку політичної системи; форма державного правління; тип партійної і виборчої системи; політичні та парламентські традиції країни.

Л. Гонюкова пропонує розглянути декілька моделей інституціоналізації опозиції.

Модель опозиції у *Великобританії* характеризується незначним впливом опозиції на владу. Її функції обмежені у встановленні порядку денного, розробці законопроектів та прийнятті законів, призначенні членів парламентських комітетів. До її повноважень належать контрольні функції, внесення поправок до законопроектів.

Модель інституціоналізації опозиції *Німеччини* демонструє наявність вагомих повноважень парламентської опозиції в державному управлінні з отриманням її підтримки на всіх рівнях політичної системи. Контрольні та законодавчі повноваження значно розширені через участь політичних партій меншості в парламентському процесі, чіткий та пропорційний розподіл посад, сильне вето опозиційних партій щодо рішень парламенту. Прийняття рішень всередині опозиції відбувається за допомогою консенсусного стилю.

Модель інституціоналізації опозиції *Франції* закріплює залежність ролі, статусу опозиції від розподілу владних повноважень серед політичних сил (розділене правління, або «співіснування»). Під час такого розділеного партійного правління функцію опозиції виконують парламентська меншість та президент. Функціональний зміст діяльності політичних партій меншості, як правило, обмежений контрольними обов'язками.

В *США* для характеристики опозиційної складової політичної системи використовується поняття «меншість». Протистояння «меншості» і «більшості» може відбуватися у межах однієї палати, між верхньою і нижньою палатами Конгресу, між парламентом і президентом. Найсильнішими засобами опозиції, які використовуються органами влади, є вето та імпічмент.

Особливість моделі інституціоналізації опозиції *Швейцарії* полягає у тому, що функції опозиції виконують політичні партії, які були включені у систему влади. Саме тому їх роль у політичній системі Швейцарії як суб'єктів опозиції уряду є слабкою. У традиційному розумінні політична опозиція тут майже відсутня. Її функції деякою мірою виконують корпорації та окремі громадяни через механізми прямої демократії.

3. Роль політичних партій у формуванні виконавчої влади

Уряд – найвищий колегіальний орган у системі державної виконавчої влади. Спосіб формування уряду залежить від форми правління в державі. Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, який відображає компетенційні взаємозв'язки між органами законодавчої і виконавчої влади. Першою із сучасних форм правління постала парламентсько-монархічна. Класичною ознакою парламентської форми державного правління є спосіб формування уряду на парламентській основі, суб'єктами якого є політичні партії.

Процедуру, пов'язану з парламентським способом формування уряду, називають *інвеститура* (від лат. *investitura* – наділяю). Ця процедура вважається умовою, необхідною для отримання членами новопризначеного уряду дозволу приступити до виконання своїх обов'язків. Такий спосіб формування уряду визначений конституціями ряду держав з парламентарно-монархічною, парламентарно-республіканською і змішаною республіканською формами державного правління. Він заснований на

спільних діях парламенту і глави держави. У багатьох країнах відповідна особа після її висунення главою держави кандидатом на посаду глави уряду повинна у встановлений конституцією строк представити парламенту склад уряду і, нерідко, урядову програму з тим, щоб отримати довіру, тобто санкцію на саме його існування. Відповідне рішення парламенту приймається абсолютною більшістю голосів. В Італії інвеституру уряду має надати кожна з палат парламенту, у Румунії таке рішення приймається на спільному засіданні палат абсолютною більшістю від складу кожної.

Для пострадянських країн зі змішаною формою державного правління майже загальним правилом є конституювання принципу несумісності депутатського мандата та посади члена уряду. Принцип сумісності депутатського мандата з урядовою посадою передбачає більш-менш постійну роботу членів уряду в парламенті, що дозволяє їм бути поінформованими про стан парламентської діяльності, забезпечує «прозорість» діяльності самого уряду.

Разом із тим демократичні країни демонструють і інші моделі взаємодії між парламентом і урядом. У Франції (змішана форма правління) принцип несумісності поєднання депутатського мандата і урядової посади зафіксовано без застережень. У Португалії конституційно визначено, що депутати, яких призначено членами уряду, не можуть здійснювати свої депутатські повноваження до завершення виконання функцій членів уряду.

Таким чином, парламентська форма правління демонструє тісний взаємозв'язок законодавчої та виконавчої влади. Континентальна Європа поділяє виконавчу владу на виконавчу політичну владу (міністри уряду) і виконавчу адміністративну владу (міністерства). Ця концепція достатньо ефективна в державах із парламентською формою правління, де уряд має підтримку парламентської більшості. За президентської форми правління державні службовці мають співпрацювати і з урядом, і із законодавчою владою.

Партійна структура, як правило, знаходить віддзеркалення у складі виконавчої влади. Представники партій, що формують парламентську більшість, отримують посади у виконавчій владі. У Німеччині, наприклад, уряд структурований таким чином, що фігура політика, який стає міністром, «замикає» на собі прийняття рішень на рівні міністерства. А допомагають йому в розробці та проведенні державної політики державні секретарі двох типів – державний секретар, якому підпорядковується адміністративний офіс, і парламентський державний секретар, який є невід'ємною складовою інституту політичних посад у системі виконавчої влади.

Інститут парламентських секретарів існує і у Великобританії, де уряд відіграє політико-адміністративну роль. Такий інститут у даній країні є тим більше необхідним, що в ній останнім часом стала поширеною практика делегування функцій створення законів від парламенту до уряду. В цій країні уряд, який спирається на більшість у парламенті, отримує повноваження на

видання актів, що мають силу закону, самостійно визначаючи ступінь важливості й терміновості документа.

Правовою умовою для підвищення якості державного управління є його деполітизація, що передбачає відокремлення впливу політичного процесу на функціонування адміністративної вертикалі. Деполітизація означає те, що державні службовці в адміністративній роботі мають бути нейтральними і не керуватись своїми політичними переконаннями під час виконання своїх повноважень. Реалізація принципу деполітизації також означає створення механізму, який гарантує захист державних службовців від руйнівного впливу політичної кон'юнктури. Зокрема, деполітизація державної служби повинна гарантувати державним службовцям просування по кар'єрних сходах виключно на засадах професіоналізму.

За парламентської форми правління законодавчий орган не тільки приймає закони і бюджет, а й спрямовує і контролює діяльність уряду. Уряд відповідальний перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. За посередництвом законодавчого органу уряд підзвітний усьому суспільству. Прийняття парламентом державного бюджету, проект якого розробляє і вносить на розгляд уряд, є приводом для обговорення урядової політики в цілому і слугує підставою для внесення питання про недовіру й позбавлення повноважень усього кабінету або когось із його членів.

Цікавою і прийнятною є пропозиція конструктивного вотуму недовіри. У країнах Європейського Союзу існує кілька форм висловлення вотуму недовіри уряду, які зумовлені причинами, а також особливостями самої процедури, що традиційно склалася

Конструктивний вотум недовіри полягає у тому, що при оголошенні уряду недовіри має бути вказане прізвище нового прем'єр-міністра.

Він має дві основні форми.

1. Вотум недовіри за результатами інтерпеляції. Інтерпеляція – це сформульована одним або групою депутатів і подана в письмовій формі вимога до прем'єр-міністра, окремого члена уряду чи уряду в цілому дати пояснення з приводу конкретних дій або з питань загальної політики. За процедурою інтерпеляції відбувається фактичний звіт уряду або його окремого члена з наступним обговоренням у парламенті питання, що є її предметом. Наслідком інтерпеляції є відповідне рішення парламенту, у якому діяльність уряду схвалюється або не схвалюється. Відповідно до останнього можливою є постановка питання про недовіру уряду або його окремому члену і відповідне голосування. У такий спосіб парламентський контроль за урядом поєднується з політичною відповідальністю останнього в парламенті. Перевагою висловлення вотуму недовіри внаслідок інтерпеляції є прозорість процедури, за якої чітко зрозуміло, за що уряд або окремий міністр відправляється у відставку, чого інколи складно досягти за умов висловлення простого вотуму недовіри. Зазначена процедура існує в більшості країн ЄС,

зокрема в Італії, ФРН, Данії, Іспанії, Словенії, Франції, Швеції та є дієвим засобом впливу парламенту на уряд.

2. Вотум недовіри пов'язаний з іншим законопроектом чи постановою парламенту. Наприклад, через неприйняття звіту про реалізацію бюджету держави уряду може бути винесено вотум недовіри. Були випадки, коли відхилення урядового проекту закону про бюджет розглядалося урядом як вотум недовіри парламенту, така ситуація сталася в Данії 1984 р., унаслідок чого уряд ініціював розпуск парламенту і проведення нових виборів.

Процедура прийняття парламентом недовіри уряду є достатньо складною, що має виключати спроби певних парламентських сил використовувати цей інститут у власних цілях без явної підтримки більшості депутатів, а також можливість надмірного впливу парламенту на уряд та дестабілізацію системи державного управління. Тому Конституції країн ЄС закріплюють вимоги до ініціювання та прийняття вотуму недовіри уряду, які можна звести до відповідних напрямків.

Недовіру уряду може висловити лише та палата, перед якою він несе політичну відповідальність (якщо це двопалатний парламент). Це, як правило, нижня палата парламенту, представники якої обираються шляхом прямих всезагальних виборів. Винятком з цього правила є Італія та Румунія, де вотум недовіри висловлюється двома палатами парламенту.

Пропозиція про вотум недовіри носить колегіальний характер і повинна висуватися за ініціативою чітко визначеної частини депутатів. У країнах ЄС така частина депутатів може становити від 1/10 до 1/4 членів парламенту. Водночас особливістю таких парламентських монархій, як Бельгія, Данія та Велика Британія, є те, що вотум недовіри може ініціювати будь-який депутат парламенту. Нагадаємо, що в Україні ініціювати питання про вотум недовіри Уряду може 1/3 частина депутатів Верховної Ради, і цей показник є найвищим з усіх європейських країн.

Обов'язкове відкладення розгляду пропозиції на визначений час. Це робиться для того, щоб рішення не було прийнято під впливом емоцій без відповідного осмислення та оцінки ситуації. Водночас у представників уряду є можливість на отримання додаткової інформації, обговорення ситуації з членами парламенту, здійснення впливу на ухвалення рішення та оцінювання його можливих наслідків для уряду. Слід зазначити, що така норма звужує контрольні повноваження парламенту в процесі застосування вотуму недовіри. Так, наприклад, перерва між пропозицією і голосуванням за нею складає два дні у Франції, Австрії, Німеччині, Португалії, Бельгії, три дні – в Італії та Швеції, п'ять днів – в Іспанії, сім – у Польщі. Лише в деяких країнах як у Люксембурзі та Нідерландах цю норму не передбачено, і пропозиції вотуму недовіри виносяться на голосування за звичайною процедурою.

Установлення ліміту часу, відведеного на дебати щодо пропозиції вотуму недовіри. Ця норма вже навпаки – має на меті не допустити

затягування ухвалення рішення. Наприклад, у Португалії на дебати відводиться не більше трьох днів, у Литві – п'яти днів.

Ухвалення рішення щодо недовіри уряду абсолютною або відносною більшістю членів парламенту. В Іспанії, Португалії, Франції та Швеції таке рішення вимагає абсолютної більшості голосів, в Австрії, Данії та Італії – відносної. Обмеження на застосування повторної процедури вотуму недовіри. Ця норма може мати різні форми. Найпоширенішою є заборона повторного ініціювання вотуму недовіри протягом певного часу, якщо попередня пропозиція була відхилена. У Португалії та Румунії питання щодо недовіри уряду не може бути двічі поставлене в період однієї парламентської сесії, у Болгарії – відповідний термін дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі – трьом місяцям. Разом з тим у Польщі повторна пропозиція щодо недовіри уряду може бути внесена і раніше визначеного строку за умов її висунення від імені депутатів, які складають чверть складу нижньої палати парламенту. У Франції обмеження виявляється в тому, що депутат не може підписати більше трьох резолюцій осуду протягом чергової сесії та однієї протягом позачергової.

Важливо усвідомити також таку закономірність: чим менше обмежень на застосування процедури вотуму недовіри уряду, тим міцніша роль парламенту в процесі взаємодії, за умов складної процедури зміцнюється, навпаки, роль уряду у відносинах з парламентом.

За парламентської республіки уряд може суттєво впливати на законодавчий орган за умови, що він спирається на впливову і згуртовану депутатську більшість. Такий уряд впливає на стан управління справами в країні, а його голова часто постає першою керівною особою в державі, як у Німеччині. Спираючись на депутатську більшість і механізми партійної дисципліни, такий уряд здатний ефективно і певною мірою незалежно проводити свою політичну лінію.

Разом із тим світовий досвід доводить, що виконавча влада не завжди здійснюється згуртованим урядом. Вона може здійснюватись міцним урядом більшості, хитким коаліційним урядом та слабким урядом меншості. Але за будь-яких умов саме парламентські партії відіграють провідну роль у визначенні політики уряду та спрямованості його дій, базуючись на своїх політичних програмах. А організаційна структура цих партій, їх ідейно-політичне підґрунтя визначають стійкість та довготривалість коаліційних урядів.

Вважається, якщо парламентська система ґрунтується на партійно-пропорційних засадах, вона стимулює пошук політичного діалогу і партійно-ідеологічного компромісу. Саме така система уможливорює більш повне й гнучке відображення в діяльності органів державної влади інтересів громадян та їх об'єднань

У разі висловлення уряду вотуму недовіри законодавцями, розпуску парламентської коаліції, що сформувала уряд, чи втрати правлячою партією

більшості місць у парламенті, глава держави мусить подати у відставку або ж оголосити нові загальні вибори до парламенту, після яких знову відбувається формування уряду на основі парламентської більшості. Такий перебіг подій кваліфікують як парламентську кризу. Причому урядова та парламентська кризи в парламентській республіці можливі й у разі рівноваги політичних сил у законодавчому органі, що і спостерігалось в Україні в 2006, 2008, 2009 рр.

Деякі вчені розглядають урядову кризу як нормальне органічне явище, характерне для стабільного у соціально-економічному відношенні суспільства, коли створюються умови для оперативного підтвердження чи оновлення авторитету законодавчої і виконавчої влади, що не викликає руйнувань суспільних інститутів, у тому числі в соціально-економічній сфері.

Е. Хейвуд виділив три особливості партійного уряду в чистому вигляді:

- основні партії мають чітку програму і громадяни мають можливість обирати саме програму суспільного розвитку;
- правляча партія має мандат народної довіри і користується цим. Вона має достатні ідеологічні й організаційні можливості для здійснення своєї програми;
- існує опозиція як противага уряду.

У змагальних системах партійного уряду в чистому вигляді не існує. Тут можна говорити про коаліційні уряди. Партійний характер формування і діяльності уряду в парламентських та змішаних режимах виявляється у конкретному механізмі представництва партій у кабінеті. В окремих державах процедура створення урядової коаліції виписана у конституції або законодавчих актах. Відповідно до того, скільки партій представлено в уряді і скільки місць їхні фракції мають у парламенті, розрізняють уряди більшості (однопартійні), уряди меншості і коаліційні уряди.

У тих парламентських державах, де партія має абсолютну більшість (50 % плюс один голос в однопалатному парламенті чи його нижній палаті) створюється *однопартійний уряд*. Така ситуація характерна для країн з двопартійною системою (Великобританія, Австралія, Канада та ін.) і країн з однією домінуючою партією (наприклад, в Індії, Японії). У таких державах лише під час війни, надзвичайних подій у склад однопартійного уряду можуть включатися представники інших партій («частково розділена відповідальність»).

У президентських республіках може бути створений однопартійний уряд. Глава держави призначає міністрів зі своєї партії і лише іноді вводить до складу кабінету представників інших партій або безпартійних фахівців. Представники інших партій повинні діяти в такому уряді у відповідності з політикою президента.

У напівпрезидентських республіках склад уряду в певній мірі може бути пов'язаний зі складом парламенту (у Франції уряд за традицією повинен отримати вотум довіри). У багатьох постсоціалістичних напівпрезидентських

республіках президент не зобов'язаний враховувати склад парламенту, але на практиці інтереси інших переможців парламентських перегонів частково враховуються. Президент враховує ставлення парламенту до кандидатури прем'єр-міністра, оскільки його призначення президентом має отримати попередню згоду парламенту (шляхом голосування).

Однопартійні уряду завжди створюються в країнах тоталітарного соціалізму, де діє одна партія, але там, де є інші партії, їх представники звичайно включаються до складу ради міністрів, що не змінює, по суті, його характеру: міністри-комуністи завжди становлять у ньому абсолютну більшість. Представникам інших партій зазвичай віддаються дві – чотири міністерські посади, до того ж не дуже важливі і впливові. Однопартійні уряду створюються в тих країнах, де конституція або закон дозволяють одну партію (у минулому в багатьох державах Азії та Африки як соціалістичної, так і капіталістичної орієнтації).

У тих випадках, коли в уряді є одна-дві великі партії, які не мають, однак, більшості в парламенті, може бути створено *уряд парламентської меншості*. Одна з партій формує уряд, а кілька (або одна-дві) нечисленних партій, не входячи з принципових міркувань або не будучи запрошеними до коаліції, обіцяють підтримати уряд. Така ситуація склалася в кінці 80-х – початку 90-х років в Індії, де по черзі було створено кілька урядів парламентської меншості, в 90-х роках в Японії та Туреччині. У ряді країн Скандинавії уряд парламентської меншості часто буває коаліційним: коаліція партій, а не одна партія, що знаходиться в парламенті в меншості, створює такий уряд.

Якщо у парламентській республіці чи парламентській монархії вдається сформувати уряд на коаліційній основі, створюється службовий уряд з фахівців. Вони можуть бути безпартійними, можуть належати до партій, але в їх діяльності не повинна враховуватися партійна приналежність. Такий уряд зазвичай має тимчасовий характер і існує до нових парламентських виборів, коли можна буде сформувати уряд на партійній основі. Часто він створюється саме для того, щоб в умовах урядової кризи і відставки уряду організувати такі вибори (Болгарія в лютому 1997 р.).

Якщо у парламентській монархії чи парламентській республіці в законодавчому органі немає більшості від будь-якої партії, на основі попередньої угоди між лідерами кількох партій формується *коаліційний уряд*, який підтримується більшістю парламентаріїв. Лідери цих партій розділяють між собою міністерські посади. Такий уряд необхідно відрізнити від уряду в постсоціалістичній напівпрезидентській республіці, де міністрів обирає президент. За підтримки (голосуванні) депутатів, які належать до партій, що входять до коаліції, коаліційний уряд отримує вотум довіри, але часто виявляється неміцним через розбіжності в коаліції. Наприклад, в Італії, за п'ятдесят повоєнних років (1945-2001 рр.) змінилося майже 60 урядів. Власне і сьогодні Італія дає взірці частих змін уряду, хоча і змінила виборчу систему

з пропорційної на мажоритарну. За часів Четвертої республіки у Франції протягом 12-ти років змінилося 25 урядів. У цих випадках проявився негативний вплив поляризованої багатопартійної системи. Японія також демонструє часту зміну урядів, наприклад, протягом 1993-1996 рр. змінилось кілька його складів.

У Німеччині внаслідок особливостей її партійної системи питання про характер коаліційного уряду іноді вирішує невелика за чисельністю партія. Оскільки голоси між двома провідними партіями – Християнським-демократичним союзом і Соціал-демократичною партією – розподіляються на виборах приблизно порівну і жодна з них не отримує абсолютної більшості місць у парламенті, то від третьої, більш значною, ніж інші, представленої в парламенті партії (наприклад, вільних демократів) залежить, хто буде формувати уряд.

Коаліції і уряди, сформовані на їх основі, мають проблему нестабільності. Порівняно з однопартійним урядом, діяльність коаліційного має додаткові складності: крім власне розробки програми і її втілення, виникає потреба політичної координації партій-учасників коаліції, досягнення консенсусу між ними з приводу політики, що проводиться. Незадоволеність хоча б одного коаліційного партнера та його вихід з коаліції загрожують її існуванню. У будь-якій коаліції завжди існуватимуть відцентрові сили, що розколюватимуть її.

Однак, коаліційний уряд автоматично не означає нестабільний уряд. Коаліційні уряди домінують не лише серед нестабільних урядів, але і серед найбільш стабільних, що працюють більше 50 місяців поспіль. Останні відрізняються від попередніх тим, що об'єднуючі сили у них набагато більш сильні, ніж відцентрові, політичні лідери партій-членів коаліції вміють досягати компромісів один з одним та з опозицією.

Досвід стабільних коаліційних урядів демонструє важливість узгодження програми діяльності майбутньої коаліції між усіма її учасниками під час його створення. Розподіл посад має відбуватися лише після погодження програми та досягнення принципового рішення про створення коаліції. При цьому, він відбувається пропорційно до представництва тієї чи іншої партії у парламенті. Як правило, чим детальніше погоджена така програма (проекти рішень уряду, перелік законодавчих ініціатив, які уряд подаватиме в парламент тощо), тим більше шансів в уряді залишитись стабільним.

Інколи партія-лідер презентує так званий коаліційний проект: програму дій, під яку вона хоче залучити до себе у коаліцію інші партії. Чим якісніший є такий проект, тим більше шансів у партії залучити до себе коаліційних партнерів, і тим більше шансів у коаліції бути стабільною. Така ситуація є типовою для Данії, де дві великі партії з лівого та правого боку, пропонуючи свої програми та проекти, змагаються за прихильність невеликих

центристських партій, які є більш технократичними та поміркованими у своїх діях. Частіше, програма уряду виробляється спільно усіма партіями.

Погоджена програма дій не може бути єдиною гарантією стабільної діяльності коаліції на довго. Зі створенням коаліційного уряду, крім проведення всередині нього функціональної координації виникає потреба ведення політичної координації між партіями-членами коаліції та всередині них. Рішення уряду є компромісом між різними партіями, і не завжди повністю відображають програму однієї з них. Без внутрішньопартійної координації та обміну інформацією рядові депутати від партії часто можуть бути невдоволені зміною позиції їх представників в уряді. Відсутність механізмів координації приводить до того, що деякі учасники коаліції можуть відпадати від неї у процесі проведення державної політики. Також, уряд може втрачати підтримку своїх однопартійців у парламенті, що ускладнює проходження його законодавчих ініціатив і може мати наслідком його відставку.

Сучасні Швейцарія та Австрія демонструють вдалий приклад консенсусного режиму – уряд утворюється на основі принципу пропорційності: партійний склад кабінету відповідає партійному представництву в парламенті. Лише найменші (в пропорційному відношенні) партії не можуть претендувати на місця в кабінеті.

Наприклад, в Австрії кабінети великої коаліції склалися так, щоб якомога точніше відображати пропорційність обох партнерів по коаліції – християнських демократів і соціал-демократів. Швейцарська модель також досить точно відображає представництво чотирьох основних партій у законодавчих зборах. Уряд Швейцарії (Федеральна Рада), який складається із 7 міністрів, формувався з 1959 по 2003 рр. за так званою «чарівною формулою» 2+2+2+1. Відповідно до результатів виборів до його складу входило по дві кандидатури від Соціал-демократичної партії, від Радикально-демократичної партії та від Християнсько-демократичної партії, а Швейцарська народна партія була представлена тільки одним міністром. На парламентських виборах в 2003 р. формула зазнала певної трансформації – Швейцарська народна партія набрала достатню кількість голосів, щоб одержати друге місце у Федеральній Раді, натомість Християнсько-демократична партія була змушена визнати свою поразку й поступитися одним місцем в уряді.

Такий підхід до формування коаліційного кабінету обмежує конкуренцію партій у парламенті, оскільки кожна із партій гарантовано одержує свою частку міністерських постів. Тому, на відміну від процесу формування мінімальних коаліцій, коли пріоритетом є досягнення мінімально можливої переваги парламентської більшості над меншістю з метою наступної якнайповнішої монополізації складу уряду, при консенсусних коаліціях не можливі складні маніпуляції щодо зміни її складу,

відсутні явні переможці й переможені, а дрібні партії не мають можливості відігравати ключову роль при створенні коаліції.

У кризові моменти, особливо в умовах війни, утворюється *коаліційний уряд особливого призначення* – уряд національної єдності з широким представництвом різних партій, які беруть на себе відповідальність за керівництво державою. Такі партії і громадські рухи часто об'єднуються на основі співпадання першочергових цілей (наприклад боротьба проти іноземних загарбників), але розходяться в розумінні подальших шляхів розвитку держави. Тому в уряді національної єдності (національного фронту тощо) існують внутрішні суперечності, а після досягнення першочергових цілей всередині нього нерідко починається справжня боротьба. Урядами національної єдності, національного порятунку, національного відновлення нерідко проголошують себе уряди, які приходять до влади в країнах, що розвиваються після чергового перевороту. Вони, однак, формуються зі складу керівників перевороту, але не на партійній основі: зазвичай всі політичні партії забороняються.

В країнах, де всі політичні партії заборонені або політичний розвиток ще не призвів до створення партій, існують *безпартійні уряди*. В даний час безпартійні уряди, які складаються переважно з родичів монарха, діють в Саудівській Аравії, Бутані, Бахреїні, Катарі, Кувейті, ОАЕ (в ОАЕ уряд створює колегія емірів).

В результаті військових і революційних переворотів нерідко створюється *тимчасовий уряд*. Воно утворюється позапарламентським способом і не на основі конституційних норм. Тимчасовий уряд за складом своїх членів може бути партійним і безпартійним. Нерідко він не називається тимчасовим, але на практиці є таким.

Коли суспільству загрожує затяжна політична криза партії можуть піти на створення широких коаліцій (Соціал-демократична партія Австрії і Австрійська народна партія; партійна система Швейцарії). Так, А. Лійпхарт, досліджуючи політичні процеси у складних суспільствах, запропонував концепцію великої коаліції, що може укладатись в гетерогенних суспільствах із гострими протиріччями, або в гомогенних суспільствах. Дослідник розглядав такий тип коаліції скоріше як своєрідну суспільну угоду між більшістю та опозицією з метою співробітництва та визнання існуючої політичної системи. При чому він запропонував два шляхи перетворення малої коаліції у велику:

1. Об'єднання опозиційних партій і створення уряду консенсусної більшості.

2. Формування системи ротації, коли кожна партія протягом кількох років буде по черзі входити до уряду (ротаційна коаліція).

Отже, однією з основних проблем парламентських демократій, що розвиваються, є складність побудови сталого ефективного коаліційного уряду. У сучасних парламентських республіках уряди, як правило,

формується політичними партіями, які таким чином отримують можливості здійснювати свою політичну програму.

Інститут президентства є ефективним важелем контролю за парламентською більшістю та урядом. Інструментами такого контролю є право вето щодо законів та право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України. Подібний підхід є загально визнаною практикою у розвинених державах. А отже, відсутність належної взаємодії із Президентом відбивається на ефективності діяльності уряду, адже Президент володіє конституційними засобами, що дозволяють йому управляти державою корегуючи позицію уряду.

В умовах парламентсько-президентської республіки держав розвиненої демократії є загальноприйнятою практика розпуску президентом парламенту та призначення нових дочасних виборів у разі неспроможності парламентських партій сформувати більшість. Президент виступає в цьому випадку не як учасник політичної боротьби, а як глава держави. Необхідно особливо підкреслити: парламент розпускається не тому, що президентові не подобається його політичний курс, а тому, що виявляється недієздатним. У результаті наявність механізму припинення повноважень парламенту змушує учасників політичного процесу шукати згоду, домовлятися й знаходити взаємоприйнятні рішення.

Демократичність влади забезпечують політичні партії як колегіальний орган вироблення державної політики, яку впроваджує президент. В іншому випадку президентська влада перетворюється на одноосібне авторитарне правління. Посада президента дуалістична за своїм характером. З одного боку, президент – глава держави і представник усього народу, з іншого – обстоює партійний політичний вибір. Світовий досвід доводить, що слабкість багатопартійності може підкреслюватися привілейованим становищем президента, якому делегував повноваження увесь народ і який один здатен діяти ефективно та безперервно. Таким чином, багатопартійні президентські режими мають тенденцію до встановлення особистої влади і прикладом можуть слугувати країни Латинської Америки.

Для демократизації державотворчих процедур президент має опиратись на впливову політичну партію, що здатна забезпечити державний апарат відповідними кадрами та впроваджувати політику президента в життя.

Роль партій у формуванні президентської влади полягає у:

- підготовці кандидата на посаду президента;
- підготовці виборчої програми президента;
- створенні іміджу голови держави;
- організаційному та кадровому забезпеченні програми;
- забезпеченні стабільності шляхом домовленостей з різними силами;
- мобілізації громадян на реалізацію положень президентської програми;
- здійсненні зв'язку з громадянами.

Політичні партії активно приймають участь у формуванні виконавчої влади та контролі за нею на місцевому рівні. Існуюча законодавча база організації місцевого самоврядування пропонує доволі широкий арсенал форм співпраці влади із громадою, в контекст яких можуть бути залучені й представники місцевих осередків партій як владних, так і опозиційних. До таких форм належать: 1) слухання на сесіях місцевої ради; 2) слухання в комісіях місцевої ради; 3) громадські слухання; 4) збори громадян за місцем проживання; 5) реалізація місцевих ініціатив; 6) реалізація права на утворення органів самоорганізації населення; 7) утворення громадських чи консультативних рад; 8) організація бізнес-інкубаторів; 9) участь представників громади у тендерних комітетах; 10) конкурсна підтримка з місцевого бюджету проектів громадських структур. Таким чином, існуюче законодавство дає широкі можливості для налагодження співпраці між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування та місцевою громадою – зокрема взаємодії з її партійним представництвом. Така взаємодія можлива, в першу чергу, за умови відкритості влади, прозорості прийняття нею рішень та поінформованості громадян про її діяльність.

Участь партій як посередників між владою і громадськістю в управлінні справами суспільства – це не тільки теоретична функція, але й реальна погребка сучасної держави в особі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і їх посадових осіб.

Література основна

1. Вавринчук М. П. Політологічні аспекти державного управління: [Навчальний посібник] / М. П. Вавринчук. — Хмельницький : Видво Хмельн. унту упр. та права, 2010. — 225 с.
2. Валевський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : [монографія] / О. Л. Валевський. — К. : Видво НАДУ, 2007. — 315 с.
3. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз [Текст] : [монографія] / Лілія Гонюкова ; [за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра]. — К. : НАДУ, 2009. — 392 с.
4. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : [навч. посібник] / [Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко] ; [ред. кол. : Є. А. Афонін]. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 416 с. — (Навчальне видання).
5. Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [Підручник] / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін. — Харків : Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2002. — 653 с.

Література додаткова

1. Ніколаєнко Н. О. Методи нейтралізації використання адміністративного ресурсу / Ніколаєнко Н. О. // Гілея (науковий вісник) : [збірник наукових праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — 2011. — Вип. 45. — С. 518—525.
2. Обушний М. І. Патологія : [навч. посібник] / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа ; [за ред. М. І. Обушного]. — К. : Арістей, 2006. — 432 с.
3. Особливості функціонування українських політичних партій як акторів українського політичного ринку : Аналітична записка [Електронне видання] / Работягова І. В., Мовчан У. І., Мосенцева Т. С., Крисенко О. В. // Регіональний філіал НІСД у м. Харкові. — Режим доступу до ст. : <http://www.niss.gov.ua/articles/329/>
4. Пахарєв А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. [Навчальний посібник] / Пахарєв А. Д. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.
5. Ставченко С. В. Комунікативні аспекти управління в умовах політичної кризи / С. В. Ставченко // Гілея (науковий вісник) : [збірник наукових праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — 2011. — Вип. 47. — С. 518—523.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Визначить моделі опозиційної діяльності.
2. Яку опозицію характеризують як лояльну? В чому полягають переваги та недоліки існування такої опозиції.
3. Розкрийте зміст теорії коаліції.
4. Проаналізуйте механізм формування різновидів парламентської коаліції.
5. Визначить зв'язок політичних партій та їх фракцій в парламенті.
6. Чи впливає форма правління на механізм формування парламентської коаліції? Відповідь аргументуйте.
7. Розкрийте сутність принципу деполітизації як основної умови успішності державного управління.
8. В чому полягають переваги та недоліки формування коаліційного уряду?
9. В чому полягає сутність вотуму недовіри?

Теми доповідей та рефератів

1. Європейський досвід вдосконалення системи взаємовідносин держави та партій.
2. Партійний уряд: досвід Німеччини.
3. Проблеми та перспективи формування коаліційного уряду і сучасній Україні.
4. Фракційні міграції та парламентська відповідальність.

Логічні завдання та проблемні запитання

1. Дайте визначення «деполітизація державної влади». В чому полягають проблеми та перспективи деполітизації сучасної системи державного управління в Україні?
2. Визначить особливості формування уряду в країнах з різними формами правління.
3. В чому полягають суперечності взаємовідносин парламентської більшості та парламентської меншості? Охарактеризуйте характер взаємовідносин парламентської більшості та парламентської опозиції в сучасній Україні.
4. Які уряди партійної меншості змогли продемонструвати ефективність та результативність своєї діяльності?
5. Проаналізуйте роль уряду в кризовій ситуації.

Тема 13. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Мета: з'ясувати специфіку методичних практик дослідження ролі партій, визначити фактори та тенденції зміни партійних систем посткомуністичних країн та країн Західної Європи, запропонувати перспективи та шляхи удосконалення ефективності партійної моделі на сучасному етапі.

Ключові слова: індекс агрегації, індекс ефективної кількості партій, індекс мовно-етнічної фрагментаризації, індекс поляризації (ідеологічної дистанції), індекс урядової відповідальності, індекс урядової участі, індекс фракційності, демократизація, інформатизація, глобалізація.

ЗМІСТОВНИЙ БЛОК

План

1. Умови зародження та зміни ролі сучасних політичних партій
2. Тенденції розвитку сучасних політичних партій
3. Методики дослідження ролі та функціональності політичних партій

1. Умови зародження та зміни ролі політичних партій

Сучасна теорія партій прагне вирішити проблему природного походження сучасних політичних партій одразу в кількох площинах. Дійсно, якщо сучасне суспільство як середовище функціонування партій представляє собою багатовимірну і багаторівневу конструкцію (до того ж не механічну, а органічну і розвивається), то слід припустити, що умови виникнення партій слід розглядати відразу на декількох рівнях. Вочевидь, під рівнями слід розуміти збіг певного стану декількох підсистем суспільства, причому не тільки за можливостями створювати партії, а й готовності людей вступати в них. Тому, на нашу думку, умови зародження сучасних партій слід поділити на:

- 1) історичні;
- 2) соціальні, які можуть включати соціально-економічні та соціокультурні;
- 3) політичні;
- 4) юридичні гарантії.

Розглянемо докладніше кожен з цих груп умов.

Історичні умови самозародження партій впливають з положень і висновків історії партій про те, що:

- суспільство в своєму розвитку має пройти певні історичні етапи, на яких можна набути історичного досвіду зародження та діяльності партій як політичних угруповань і партій-фракцій;
- суспільство повинно мати певний рівень культури, в тому числі політичної, дозволяє йому визнати функціональність партій, а окремим його представникам – створювати та вступати до них;
- суспільство повинно мати певну систему освіти, що дає можливість його членам реалізовувати себе як партійці і виборці.

Другу групу умов виникнення партій складають соціальні, які, на нашу думку, включають:

- диференціацію суспільства на основі поділу праці і за соціально-статусною, етнічною, релігійною та ін. ознаками;
- освіту в будь-якому диференційованому суспільстві групових ідеалів і класових, етнічних, конфесійних, вікових, гендерних та ін. інтересів;
- консенсусну інтеграцію, тобто можливість шляхом прийняття загальних принципів (маніфестів, програм, платформ) об'єднання індивідуумів і груп, створення на цій основі політичних організацій;
- інтелектуально-діяльнісний поділ суспільства, де ініціатива створення партійних програм і партійних організацій належить інтелектуально і соціально активним меншинам, з яких потім формується партійна еліта; більшості суспільства надається можливість участі в партійній роботі (рядовим членам партії) або вибору (виборцями) готової

програми політичної партії, партійного кандидата, партійного лідера, партійних цінностей, символів, ритуалів;

- систему соціалізації, що дозволяє передавати набутий досвід партійної діяльності наступним поколінням;

- певний рівень розвитку економіки і соціальної сфери, що дозволяє партійцям і виборцям брати участь в партійній роботі, не думаючи щогодини про механізми задоволення первинних життєво необхідних потреб;

- поява громадянського суспільства, яка визнає державний устрій, члени якого готові через політичні партії брати участь в управлінні державою.

Третю групу складають політичні умови, які повинні включати:

- перетворення держави на правову, бо політичні партії можуть нормально функціонувати тільки в рамках закону;

- поділ влади і дотримання правил, процедур діяльності всіх гілок влади; особливо це стосується прийняття законів про партії та вибори, визначення виборчих округів, призначення виборів і ведення виборчої кампанії, роботи партійних фракцій у парламентах, їх взаємовідносин з виконавчою і судовою владою;

- встановлення демократичної політичної системи, що дозволяє партіям проявити всі можливості;

- демократизацію виборчої системи і процедури виборів; значне розширення виборчого корпусу; встановлення загального виборчого права;

- допомога, в тому числі фінансова, партіям з боку держави.

Нарешті, до **четвертої групи** умов самозародження сучасних партій входять юридичні гарантії їх діяльності:

- визнання державою правосуб'єктності партій, тобто на рівних відстоювати в незалежному суді свої права (у тому числі перед державними структурами), що гарантують можливість вільної діяльності;

- реєстраційний, а не дозвільний характер створення партій;

- відсутність перешкод з боку влади для діяльності партій на всій території країни;

- гарантії вільної агітаційно-пропагандистської роботи;

- гарантії вільних контактів діячів партій із засобами масової інформації, зарубіжними колегами, представниками інших партій і політичних сил.

Ці історичні, соціальні, політичні умови і юридичні гарантії сприяють створенню того соціально-політичного та правового клімату, в якому зароджуються сучасні політичні партії. Подальша їх діяльність вимагає розвитку та вдосконалення цих умов. Більш того, цьому багато в чому сприяє діяльність партій в уряді та парламенті. Сюди відносяться і вдосконалення правових основ держави, і демократизація державних інститутів, і розвиток громадянського суспільства, і прийняття важливих для діяльності партій

законів тощо. Лише за наявності і при постійному вдосконаленні цих умов можливе нормальне функціонування сучасних політичних партій.

Аналізуючи причини, що зумовлюють зміни у структурі політичних партій, слід трактувати їх передусім як результат впливу суспільного оточення. Зміни у політичному середовищі спричиняють зміни структури та функцій політичних партій.

По-перше, сучасна політична демократія виникла як наслідок організації партій масової мобілізації. Їхнє виникнення пов'язане з процесом розширення демократичних прав організацій. Запровадження загального виборчого права зумовило заміну моделі кадрової партії масовою партією, організованою на основі розвиненої територіальної структури.

Ця якісна трансформація відбувається насамперед з лівими партіями (соціалістичними, а пізніше комуністичними). Лідери великих суспільних груп, що репрезентують зазвичай ліві програми, сформували політичні партії поза парламентом як інструмент, що давав змогу мобілізувати та зорганізувати прихильників. Спочатку на основі вимог щодо можливості їхньої участі у виборах, а згодом з метою організації цієї форми політичної участі як більш ефективної в сенсі досягнення поставлених цілей. Це змусило політичну еліту, організовану в межах парламенту, яка репрезентувала праву політичну програму, відкоригувати попередню стратегію ведення виборчої кампанії в напрямі адаптації її до процесу розширення виборчого права. Тому загалом процес реорганізації правих партій відбувався в напрямі адаптації моделі масової партії і її більшої відкритості стосовно масового виборця.

По-друге, результатом організаційних можливостей партії нового типу був поступовий процес стабілізації масового електорату. Певні його сегменти (наприклад, робітничий клас чи релігійний електорат) залишилися виокремленими, захопившись пошуками власної політичної ідентичності. У такий спосіб масові партії стали інструментом структуризації політичних, а надто виборчих інтересів. У результаті наслідком існування масових політичних партій стало формування ситуаційного вибору у стабільну партійну ідентичність.

Інтегративна теорія партійних цілей та партійних змін, створена К. Джандою і Р. Хармелем, стверджує, що партії консервативними організаціями, що не прагнуть до змін. Партії можуть змінитися лише в результаті зовнішнього або внутрішнього тиску. Внутрішніми факторами еволюції партії може служити боротьба фракцій, боротьба між рядовими партійцями і партійною елітою, боротьба за демократизацію партійного життя. Головним зовнішнім чинником партійних змін виступає поразка партії на виборах. «Поразка, – стверджує К. Джанда, – мати партійних змін». Іншим зовнішнім чинником змін можуть стати позапартійні структури: молодіжні, жіночі, профспілкові об'єднання, дискусійні клуби, створювані при партіях. Сама партійна еліта не почне змінюватися раніше, ніж

переконається, що, по-перше, зміни нічим не загрожують її положенню в партії, і, по-друге, переваги, отримані від змін, будуть варті витрачених ресурсів. Зміни в партійних правилах і структурах, тобто внутрішньопартійні зміни в статутах, К. Джанда і Р. Хармел назвали владавмотивованими. Зміни в гаслах, стратегії і тактиці партій, тобто зміни програм, вони визначили як цілемотивації. Останні зазвичай викликають багато суперечок, так як спрямовані назовні партії, на виборців, змінюють імідж партії в суспільстві.

Отже, всі політичні партії змінюються. Більше того, ці зміни носять безперервний характер і являють собою один з процесів безперервного партійного життя, партійної боротьби, у свою чергу, вписаних в політичний процес.

В якому напрямку змінюються партії, чи можна виділити ці напрямки і тенденції змін?

По-перше, це напрямки, які визначаються розвитком всього суспільства, серед яких слід виділити:

- **демократизацію**. В американських партіях вона проявляється у введенні праймеріз, у допуску до них представників інших партій; в європейських партійних організаціях – у відмові і заміні принципу централізму принципом внутрішньопартійної демократії; в розширенні кола «причетних» до партій за рахунок введення інституту симпатизантів. У всіх сучасних партіях розвинених країн вибори лідера здійснюються не на закритому кокусі, а всіма делегатами з'їзду тощо;

- **інформатизацію**. З використанням партіями мережі Інтернет (портالي, сайти, повідомлення про партійні заходи тощо), нові засоби зв'язку, оргтехніки для проведення виборчих кампаній та повсякденної діяльності значно розширюються їх можливості впливу на виборців;

- **уніфікацію**, що складається в певному стиранні відмінностей між партіями, особливо в партійній організації, і в електораті;

- **глобалізацію**, яка впливає на партії, змінюючи їх зовнішність і надаючи нові можливості співпраці споріднених партій різних країн. У міжнародній партійній діяльності вона проявляє себе, зокрема, і в створенні інтернаціоналів, інших об'єднань партій.

Глобалізація активує проблему легітимізації політичних інститутів, що змінюються. Тому на противагу глобалізації у другій половині 90-х рр. минулого століття розвивається антиглобалістський рух, представлений різними політичними партіями та організаціями. останні відстоюють інтереси різних, причому широких верств населення, які виступають проти несправедливості в різних сферах суспільства в умовах глобалізації. Вони висувають свої вимоги до урядів та міжнародних організацій. Антиглобалістський рух відрізняється від соціальних рухів минулих років. Він висуває альтернативу суспільним формам розвитку, виконуючи функцію агрегації та акумуляції можливих альтернатив. Антиглобалістські політичні партії та організації проводять протестні акції в різних регіонах світу. Але у

той же час ці акції викликають соціальну напругу, загрозу правопорядку і суспільній безпеці в ряді країн.

По-друге, напрями змін всіх сучасних формальних організацій проявляються у:

- приведенні системи управління до трьох-чотирьох рівнів; відході від ієрархічних, багаторівневих, бюрократизованих структур;
- більшої гнучкості, адаптивності організацій до швидких змін;
- креативної автономії для співробітників, що володіють навичками інформаційного століття і здатних самостійно вирішувати поставлені завдання;
- відкритості та транспарентності всіх громадських організацій, у тому числі політичних партій;
- підтримки, інституціоналізації громадських організацій державою.

Розглянемо блоки тенденційних змін, що демонструють варіативно динамічний розвиток політичних партій.

1. Загальне зниження ролі партій, як сполучної ланки між громадянським суспільством і державою. Зокрема, це впливає з:

- підвищення кількості та ролі груп тиску, що діють поза електоральним полем (спілки підприємців, лобістські групи, громадські організації, соціальні рухи, організована злочинність);
- посилення ролі ЗМІ, особливо електронних;
- ослаблення ролі партійної печатних видань, яка у ХХІ ст. стає анахронізмом;
- зниження ролі партійних науково-дослідних інститутів за рахунок передачі партіями замовлень дослідження незалежним НДІ;
- зменшення довіри виборців до політичних партій.

2. Зміни взаємовідносин держави і політичних партій, які стають тіснішими і демонструють такі риси:

- конституціоналізації партій;
- все більшою інституціоналізації;
- державного фінансування, все збільшується фінансової залежності партій від держави у зв'язку зі збільшенням вартості виборчих кампаній;
- розширення державного контролю за партіями, підвищення державної регламентації їх діяльності;
- появи картельних партій, які домовляються між собою і з державними чиновниками про поділ «здобичі»;
- зростання корупції в партіях.

3. Зміна такої функції політичних партій, як вироблення урядового курсу, що виявляється в наступному:

- зниження ролі програм партії як довготривалих і об'ємних документів. З потенційних виборців мало хто читає багатосторінкові партійні програми, розраховані на «перспективу». Тому сучасні партії перейшли на

створення платформ – наборів гасел і установок з актуальних, хвилюючих людей проблем, які затверджуються до кожним виборів;

- урядовий курс, партійні програми розробляють сьогодні не партійні, а незалежні, авторитетні наукові центри, які часом обслуговують кілька конкуруючих партій. Соціологічні опитування і політологічні дослідження партії також замовляють незалежним приватним службам.

4. Тенденція персоналізації політики змушує партії змінюватися у бік більшої гнучкості та адаптивності, що проявляється в:

- ослабленні ролі партійних програм, платформ і, взагалі, партійних документів, посиленні ролі публічних виступів лідерів партій в будь-яких формах, але особливо – через ЗМІ;

- зменшенні значення особистих контактів на лінії «кандидат – виборці»;

- збільшенні значущості виборчих штабів;

- відборі кандидатів не тільки партіями, а й (через опитування, праймеріз тощо) виборцями;

- посилення ролі іміджу кандидатів, професіоналізації його створення.

5. Підвищення значної ваги виборчих технологій в партійній роботі, що тягне за собою подальшу диференціацію праці в партіях, поява таких «партійних» професій, як іміджмейкер, спічрайтер, менеджер виборчих кампаній, партійний маркетолог, спеціаліст з PR, референт лідера та ін.

6. Посилення взаємовпливу і взаємозалежності партій. З ними відбувається те ж, що і з міжнародними концернами в епоху глобалізації, коли ринки об'єднуються і економічним гігантам доводиться «грати» фактично на загальному полі. Сучасні партії, які прагнуть стати народними, усеохватними, теж опиняються на одному загальному великому електоральному полі. Це збільшує щільність партій, веде до зростання числа і частоти міжпартійних контактів. Крім того:

- керівництво партій сьогодні головну увагу приділяє зростанню не членства, хоча і це важливо, а чисельності електорату;

- головне завдання сучасні партії бачать не в розмежуванні з позиції ідеологічних міркувань, а в боротьбі за голоси виборців;

- зростає роль коаліційної політики.

7. Зміни організаційної структури партій, як попередньо розглядалось, проявляються в:

- переході від кадрових, масових і строго централізованих до партій універсальних;

- зниженні ролі первинних організацій (впливає з пониження значення членства) та підвищенні ролі партійних комітетів;

- зменшенні значення ідеологій і зростанні значення прагматики, політики вирішення конкретних проблем замість обіцянок;

- зниження ролі членства та підвищенні ролі електорату;

- зниженні значення суворої партійної дисципліни та організації.

8. Підвищення впливу громадянського суспільства на політичні партії.

Тут слід виділити:

- зростання впливу соціальних рухів і громадських організацій на політичні партії;
- збільшення числа контактів партій з громадянським суспільством і вдосконалення інформованості один про одного за рахунок розвитку інформаційних засобів;
- розвиток прямих людських, неформальних контактів між партіями і населенням.
- підвищення ролі в політиці організацій, провідних опитувань населення;
- скорочення дистанції між кандидатом і виборцями за допомогою електронних засобів комунікації;
- розмивання «свого» електорату кожної партії і формування загального електорального поля практично для всіх парламентських партій, що викликало несподівані і різкі «перетрушування» структури партійних систем наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в Японії, Італії, Індії, Мексиці та інших країнах.

2. Тенденції розвитку сучасних політичних партій

На початку ХХІ ст. в діяльності партій позначились нові тенденції. Розглянемо найсуттєвіші з них більш детально.

1. Падіння впливу традиційних, насамперед комуністичних, партій.

Головні причини – бюрократизація їх організаційних структур, догматизм ідеологічних програмних установок, а також крах соціалістичного ладу СРСР. Багато партій виявилися нездатними враховувати нові реалії, що з'явилися в політиці внаслідок подолання (або пом'якшення) класових конфліктів, а також висунення на перший план глобальних проблем. Під впливом суспільних змін ряд компартій зійшли з політичної арени, інші пристосувалися за своїми теоретичними поглядами до соціал-демократичної ідеології. Треті, як і раніше, відстоюють ідеї революційного устрою суспільства.

2. Тенденція до зближення партійних ідеологій і програм соціал-демократів і консерваторів. Зі зміною соціальної структури суспільства, розвитком середнього класу послабилась прихильність партій до конкретних соціальних груп. Це стало причиною нестійкості соціальної партійної бази, непередбачуваності результатів виборів. Дослідники відзначають зростання «розщепленого» голосування, коли один і той же виборець на виборах президента і парламенту голосує за представників різних партій. Іншими словами, партії стали втрачати функцію виявлення й узгодження інтересів певних соціальних груп.

3. У зв'язку з ускладненням суспільства, зростанням у ньому ролі ЗМІ, і особливо телебачення, **партії стали втрачати функцію політичної соціалізації мас**. Раніше основними методами їхньої боротьби за виборця були листівки, мітинги та агітація за принципом «від дверей до дверей». Тепер велика частина виборців дізнається про партії та їх кандидатів з передач телебачення. Відповідно і центр агітації переноситься на телеекрани. Політологи підкреслюють, що сьогодні функція політичної соціалізації розподілилася в основному між телебаченням, іншими ЗМІ і школою.

4. Підвищення освітнього рівня населення сприяло підвищенню прагнення активних громадян до автономного політичного самовизначення. Нав'язування партіями зразків мислення (багато в чому застратілих) призводить до надання переваги з боку молоді масових рухам, а не партіям. Найбільш важливі політичні питання нерідко вирішуються сьогодні саме за рахунок активних зусиль рухів. Тим самим **партії поступово втрачають функцію політичної мобілізації мас**. Цьому багато в чому сприяє прагнення рухів по-новому осмислити реалії сучасного світу, висунути оригінальні альтернативні рішення глобальних і деяких інших проблем (екологічних, захисту прав людини, демократії, поліпшення якості життя та ін..) Альтернативні рухи «зелених», правозахисників, антиглобалістів тощо охоплюють в даний час велику частину світу. Вони набули різних організаційних форм: від неформальних рухів до партійної і парламентської діяльності. Найбільш організованим, на думку вчених, вважається екологічний рух. «Зелені» створили у багатьох країнах свої партії – партії, схожі за організаційним типом до рухів, але які вже набули поза національного статусу, об'єднавшись в міжнародну організацію «Грінпіс». Сьогодні вона представлена фракцією в Європарламенті.

5. **Зміна самого електорату**, який орієнтується для визначення своєї позиції для голосування не стільки на посередництвом партій, скільки на телебачення, Інтернет і дані соціологічних опитувань. Це призводить до того, що:

- дистанція «виборець – кандидат» скорочується;
- розмивається «свій» електорат кожної партії, яка змушується шукати його на загальному виборчому полі;
- все це веде до зміщення електорату і перетасування всієї структури партійної системи, що й спостерігається в останній час (Японія, Італія, Індія, Мексика тощо).

6. **Універсальність партії** – стає очевидною тенденцією трансформації ролі та призначення партій. Такі партії також набувають організаційних ознак рухів. Вони будуються на децентралізованому механізмі прийняття рішень. Головне в цьому механізмі – жорсткіший контроль знизу за діяльністю керівництва партії, а також її депутатів. Не випадково їх називають партіями «нової хвилі». Формування партійних утворень з невизначеною електоральною базою пояснюється тим, що:

- партії змушені звертатися до широкого кола виборців, адже вони не можуть розраховувати на підтримку електорату зі сталою партійною прихильністю, тому що за авторитарного правління такої прихильності немає;

- партії не прагнуть до збільшення членства, бо їхні фінансові ресурси не залежать від кількості членів, а за меншої чисельності зменшується ймовірність викликів партійному керівництву;

- деполітизовані громадяни посткомуністичних країн не схильні ідентифікувати себе з ідеологіями й партійними символами, вони радше воліють солідаризуватися із сильними особистостями.

Універсальні політичні партії Т. Шмачкова характеризує через сукупність ознак:

1. Здатність їх лідера (або групи лідерів) об'єднувати різні слої населення, встановлювати баланс їх інтересів.

2. Прагматизм їх ідеології, який дозволяє їм співраховувати різні ідеї і які розуміють їх позиції.

3. Прагнення до союзів з багатьма, часто з опозиційними зацікавленими групами.

В різних країнах світу до універсальних партій тяжіють різні традиційні партії. В романських країнах – соціал-демократи; в Великобританії – консерватори; в США – республіканці. Однак, серед негативних рис універсалізації партій варто відзначити:

- обмежені можливості «уніфікації» партійних платформ;
- універсалізація може відштовхнути твердих прихильників і сприяти втраті образу партії;

- партії в прагматичній боротьбі гальмують розвиток.

7. **Зменшення масштабів впливу ідеологічного чинника на розвиток політичних партій.** Нині відбувається вимивання ідеологічної складової з політичного процесу. Партії активізують ідеологічну роботу лише перед виборами.

Як відомо, принципове значення для типології сучасних партій має їхня класифікація за ідеологічними пріоритетами. Однак у політичній реальності, коли ціннісні орієнтації багатьох партій є досить невиразними, така класифікація має сприйматися з певними застереженнями.

Нині спостерігається тенденція до підвищення ролі неідеологічних і непрограмних чинників у формуванні орієнтацій не лише українських, а й західних виборців. За можливостей, які надають сучасні засоби комунікації, у суспільстві зі складною системою індивідуальних і групових ідентифікацій головними критеріями ставлення до політичної дійсності виявляються прагматизм, прив'язка до контексту конкретних суб'єктів і способів їхньої діяльності.

Політичний прагматизм за всієї його виправданості приховує певні загрози. Він здатний зробити політиків короткозорими, позбавити

політичний проект широкої перспективи, завадити йому стати на рівень із проблемами сучасності. Своєрідною і досить небезпечною імітацією політичної ідеології в цих умовах може виявитися популізм, розрахований на аполітичну й не схильну до рефлексії масу, виховану споживчою поп-культурою.

Результатом недостатнього розвитку ідеологій на теоретичному рівні стає слабкість самих ідеологій, які часто-густо копіюють готові західні зразки, що виникли в зовсім інших історичних умовах і були спрямовані на виконання інших завдань.

8. Новою тенденцією в розвитку політичних партій стало **застосування інформаційних технологій** як одного з інструментів їхньої політичної комунікації. Так, Інтернет дав можливість у десятки разів підвищити активність первинних організацій, організувати постійне залучення до партій користувачів мережі, політично активніших, ніж більшість населення.

Розглянемо прояви тенденцій розвитку партійного будівництва на прикладі країн Східної Європи. Панування комуністичної ідеології у діяльності цих партій позначилось на стартових можливостях та темпах їхньої трансформації. На відміну від партій Західної Європи, нові партії Східної можна визначити не стільки програмними, а скільки харизматичними і клієнтельні. Харизматичні партії, які мало чим відрізняються від неструктурованих людських мас, згрупованих навколо лідера, не потребують великих організаційних витрат і створення політичного консенсусу; клієнтельні партії, зокрема патронажні організації, краще організовані й зобов'язані забезпечувати постійний потік ресурсів своїм послідовникам. Ні харизматичні, ні клієнтельні партії не здатні створити соціетальні скріпи, які дають можливість здійснювати тісну програмну координацію між прихильниками партії й лідерами. Вони можуть бути просто не зацікавлені в цьому. Відсутність такої координації робить малоімовірним те, що партії зможуть адекватно реагувати на соціальні виклики.

Вплив глобальної економіки, дедалі більш відкрите прагнення здобути політичну владу як інструмент контролю за розподілом національного багатства й розвиток сучасних засобів комунікації скрізь змінюють природу розмежувань, участь партій у політиці, реакцію виборців. Розмежування між ринковим лібералізмом та економічним популізмом цілком може стати новим домінантним. Готовність партій оминути його, спробувати підмінити головні проблеми менш значущими або вдавати, що вони стоять по один бік розмежування, тоді як на практиці стають на другий, не є політичними «феноменами», не знайомими виборцям в інших частинах світу. Кількість палких партійних прихильників значно скорочується скрізь, водночас повсюдно посилюються ігнорування виборів і розчарування виборців.

У початковій фазі лібералізації відбулася поляризація політичних партій на праві та ліві, в результаті якої ліві опинилися в системній кризі. Праві партії відчували й мали певну морально-психологічну й ідейно-

політичну перевагу над лівими. Але вже в середині 1990-х рр. у Східній Європі спостерігався своєрідний лівий реванш. Партії-спадкоємиці, отямившись від історичної поразки, зуміли знайти організаційні, ідейні, соціальні й символічні ресурси, щоб прийти до влади, запропонувавши електорату нові форми політичної ідентичності в межах загальної посткомуністичної політики.

Ще однією особливістю розвитку партій в умовах демократичного транзиту в країнах Східної Європи є те, що у жодній із країн цього регіону не виникло масової партії. Політичні партії мають переважно кадровий або картельний характер.

Серед причин відсутності консолідації партійної системи в країнах Східної Європи виділяємо також нечіткість ліній основних соціальних і політичних розмежувань. У початковий період трансформації велике значення в процесі формування партій і партійних систем у Східній Європі мали територіальні й культурні розмежування. Значно менше поширювалося соціально-економічне розмежування капітал–праця.

У посткомуністичних країнах, що пережили період тоталітарного правління, жорсткість ідеологічних вимог до членства в правлячих партіях, надавані привілеї її керівним та рядовим членам, дискримінаційні критерії добору останніх перетворили ці об'єднання на ідеократичні угруповання кастового характеру. Соціальні претензії партійної бюрократії, що виявилися в прагненні перерозподілити владні повноваження на свою користь, зумовили виникнення партійно-державних утворень, які не представляли інтереси будь-яких верств суспільства. У своїй сукупності ці тенденції призвели до саморуйнування партій як специфічних політичних інститутів. Все це викликало значну недовіру населення до політичних об'єднань.

Практика показала, через відсутність у багатьох посткомуністичних країнах розвиненого громадянського суспільства партійні системи виявилися набагато слабшими, ніж у «класичних» демократіях Заходу. Їм притаманні інституціоналізація у меншій мірі, ніж у більшості сталих демократій, недостатня легітимність, несталість партійних преференцій, слабкість партійного ресурсу в політичній боротьбі. І хоча загалом криза європейських партій вплинула на їхні позиції, організацію й структуру членства, змінила форми відносин із населенням, партіям усе-таки удалося знайти вихід із кризи, і це виявилось в появі нового покоління партійних організацій, які одержали назву «картельних партій», «партій професіоналів», «медіа-партій», «мінімальних партій». Отже, у східноєвропейському політичному процесі є багато прикладів партійної діяльності, відмінної від традиційної.

Політичні партії країн посткомуністичного простору не відігравали істотної ролі на ранньому етапі демократичного транзиту. Провідними гравцями були соціальні рухи й об'єднані національні фронти: «Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехословаччині, «Саюдис» у Литві, «народні фронти» у Латвії, Естонії й Молдові, «Союз

демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» у Румунії, «Хорватський демократичний союз» тощо. Тільки в Угорщині в перших виборах брали участь організації, схожі на самостійні політичні партії, однак і тут перемогу здобула партія «Угорський демократичний форум». Багато нових партій мали неформальну організаційну структуру, елітистські риси, розмиті ідеологічні позиції і не мали чітко сформульованих програм.

О. Нікогосян виокремлює такі **причини дисфункціональності інституту політичних партій** у сучасному світі:

- втрата гостроти соціальних й ідеологічних відмінностей, що зумовили свого часу створення політичних партій: між працею й капіталом, між державою й церквою, між конфесіями;
- підвищення загального рівня добробуту й освіченості робітників;
- зміщення акцентів партіями з пропозицій щодо шляхів розвитку суспільства на зацікавленість тільки в голосах, а не ідеологічних питаннях;
- очевидна слабкість у молодих демократіях інститутів громадянського суспільства;
- падіння довіри до політичних партій і послаблення ідентифікації з ними;
- скорочення кількості членів партій;
- глобалізація світової економіки, що зменшує вплив національної влади на економічну ситуацію в окремих державах;
- прийняття багатьох важливих політичних рішень на наднаціональному рівні;
- звільнення технічним прогресом політичних партій від необхідності мобілізації значної кількості волонтерів для проведення виборчих кампаній.

9. У сучасних партіях спостерігаємо **часткове повернення до кадрової моделі партії**. Це насамперед означає, що центральну роль у них відіграють спеціалізовані групи політиків та професійні керівники або експерти з конкретних проблем. Професіоналізація партій є природним наслідком їхнього виходу в сферу високої технології, оскільки сучасна політика й процедури управління складним державним апаратом вимагають спеціальної підготовки. Партія як організація, що об'єднує професіоналів, починає діяти на певній дистанції від її членів та виборців. Можна вважати, що більшість електорату погодилася з цим явищем, очікуючи від партії лише професіоналізму в управлінні державою. Поряд з професіоналізацією діяльності, виникає явище зміцнення організаційних засад керівництва групи лідерів (персоналізація влади). Партія щораз частіше використовує особистість лідера як важливий елемент у виборчій кампанії. Наприклад, християнські демократи Німеччини використовували позиції канцлера К. Аденауера, Консервативна партія Великобританії у 70-х рр. об'єдналась навколо М. Тетчер.

Принциповою метою діяльності партії стає доступ до різноманітних приватних інтересів. Групи інтересів, що становлять досконалу організаційну машину і безпосередньо контролюють визначені сегменти суспільства, стають для партії істотним джерелом здобування голосів виборців. Результатом цього є зростання залежності виборчої партії від груп інтересу.

Ознаки, що характеризують сучасні виборчі партії, повинні розглядатися насамперед у зв'язку із загальними тенденціями, які виокремлювалися в західноєвропейській політиці починаючи з кінця 60-х рр. і мали, без сумніву, вагомий вплив на еволюцію політичних партій. Конкретні політичні партії можуть, навпаки, відрізнитись між собою, коли йдеться про ступінь участі у трансформаційних процесах. Готують вони політичну стратегію, беручи до уваги контекст, у якому їм доводиться змагатися (контекст суспільний та інституційний), і згідно з цим можуть обережно вибирати аспект масовості чи аспект електоралізму. Умови політичної конкуренції можуть змусити конкретну партію до швидкої трансформації виборчої, а також парламентсько-урядової самоідентичності, і це впливає на функціонування цілої партійної системи. Однак звичайно партії дуже неохоче вдаються до змін організаційного плану і тому багато структурних ознак, типових для моделі масової партії, залишаються.

Розпад традиційних соціальних систем змінив характер політичної конкуренції. Вона стає відкритішою, сильні партії повинні конкурувати за голоси виборців не лише між собою, але також і з малими партіями. Зміна соціальної структури спричинила те, що малі партії певною мірою набули коаліційного потенціалу чи потенціалу політичного шантажу, якими вони раніше не володіли. Партія Центру та ліберальна партія «Демократи'70» у Нідерландах після певних успіхів на виборах не перейшли бар'єру репрезентації («Демократи'70» зникла у 1983 р.). Порівняно кращим є становище радикальних лівих партій, але й вони ніколи не можуть бути певними стосовно подолання бар'єру репрезентації (наприклад, комуністи у 1946 р. здобули 10,6 % голосів, а у 1986 р. – лише 0,6 %, що значно нижче бар'єру репрезентації).

У ХХ ст. жодна з партій не змогла зберегти за собою монополію в сфері політичної соціалізації. Втрачені ними функції розподілилися тепер між родиною, школою й телебаченням. Засоби масової інформації й незалежні виборчі комітети потіснили партії й на ниві масової політичної мобілізації. Функцію виразника групових інтересів узяли на себе численні суспільні асоціації. Однак говорити про занепад партій як політичного інституту передчасно.

У той же час варто визнати, що втрата партіями деяких з монопольних функцій не є достатнім твердженням для висновку про зниження їхнього функціонального призначення. Найважливішою функцією партій як і раніше залишається відбір політичної еліти та формування політичного лідерства. Партії – найуніверсальніша з політичних форм громадської організації,

спеціально пристосована для політичної діяльності в умовах представницької демократії. І доки остання існуватиме, існуватимуть партії. Уряди, як і раніше, формуються на партійній основі. Будь-який політичний режим, що претендує на легітимність, ґрунтується на консенсусі й представництві, не може обійтися без партій.

3. Методики дослідження ролі та функціональності політичних партій

Застосування систематичного аналізу структурних властивостей партійної системи за допомогою численних формалізованих методик дозволяє зафіксувати найменші зміни в конфігурації партійної системи, виокремити партії, які відіграють істотну роль у політичній системі, від партій, які становлять її партійний ландшафт. Такими методиками, зокрема, є загальноновизнані у сфері партійних досліджень формули: індекс ефективної кількості партій М. Лааксо и Р. Таагепери, індекс агрегації Л. Маєра та індекс урядової істотності Г. Ієраці.

Індекс агрегації. Термін запропонований Л. Маєром для оцінки стану наймогутнішої партії в парламенті відносно інших партій, представлених у ньому. Визначення даного індексу засноване на співвідношенні двох критеріїв. Перший критерій визначає кількість *парламентських партій* у визначеному часі, а другий – спирається на визначення приблизної сили найбільшої *парламентської партії*. Індекс агрегації Л. Маєра можна представити таким чином:

$$A = \frac{S}{N}$$

де A – це індекс агрегації,

S – відсоток місць, контрольованих найбільшою партією у *парламенті*,

N – кількість партій, представлених у парламенті.

Вища величина індексу агрегації означає більш концентрований вимір *партійної системи*, що загалом сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. У результаті сформовані *уряди* характеризуються значним ступенем тривалості. Виходить це з того факту, що в рамках такої *партійної системи* функціонує сильне угруповання, яке здатне домінувати в рамках конкурентних відносин між партіями. І, як результат, або формує *однопартійне правління* (більшості чи меншості), або диктує іншим партнерам умови, на яких він буде створений (т.зв. *ініціативні партії*). Індекс агрегації вказує на різницю між рівнем урядової концентрації та концентрації *опозиції*. Якщо остання сфрагментаризована, то вона має сумнівні шанси представлення альтернативної *коаліції*, що загалом збільшує

правдоподібність існування попереднього *кабінету*, який постав як результат домінування найбільшої партії (чи однопартійного *кабінету*). Найвища величина індексу є в країнах, де домінують біполярні політичні системи. У Великобританії, Австрії, Греції, Німеччині, Португалії та Ірландії досить часто створюються уряди однопартійні або коаліційні, але, які спираються на домінування найбільшої *політичної партії* (*ініціативної партії*). У всіх цих державах індекс агрегації перевищує величину 10.00 (середня за час 1945-1994 рр.). Порівнюючи згадані два періоди, бачимо, що тільки в Греції та Німеччині, очевидною є тенденція росту індексу порівняно з іншими державами континентальної Європи. На іншому, протилежному березі знаходиться Швейцарія, Фінляндія, Італія, Нідерланди, Бельгія та Данія. У всіх цих державах середня величина індексу є меншою ніж 5.00. За винятком Голландії, в інших державах рекордно низький його ступінь залишився зареєстрованим в 1980-1994 рр. У цих державах маємо справу зі значним ступенем *фракційності партійних систем* і *багатопартійною системою* коаліційних переговорів, чому, зрештою, сприяє факт існування *малих політичних партій*. Дані уряди є менш стабільними, а процес їх формування залишається значно тривалішим і вимагає застосування багатьох норм дискусійного характеру.

Індекс ефективної кількості партій. Одним із найбільш дієвих інструментів в оцінці партійної системи держави є підрахунок ефективного числа партій. Цей показник визначає фрагментацію партійної системи й вирішує два важливі завдання. По-перше, він дозволяє специфікувати різні проміжні варіанти партійних систем у традиційному ряду однопартійні-двопартійні-багатопартійні системи й – що більш актуально для України, – усередині категорії багатопартійних систем. По-друге, він дає можливість оцінити відносну вагу й силу партій, виходячи з кількості одержаних на виборах парламентських місць. Цей показник був розроблений М. Лааксо і Р. Таагаперою. Визначається за формулою:

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$$

де n – кількість партій,

p_i – відсоток парламентських місць (чи голосів виборців) i -партії.

Обидва автори беруть до уваги відносний розмір конкретної *політичної партії*, що виражається в пропорції місць, які посідає партія в *парламенті*, чи голосів, здобутих нею на парламентських *виборах*. Розглянемо кілька прикладів визначення індексу ефективної кількості партій на парламентському рівні. У *двопартійній системі* виступають дві партії. Якщо

прийняти, що обидві партії займають по 50 % місць в парламенті, то *ефективна кількість партій* дорівнюється 2.0. Якщо одна з партій здобула 70 %, а друга 30% місць, то індекс становитиме 1.7. Це означає, що одна з партій опанувала арену парламентської боротьби, а тому систему важко назвати двопартійною. У блонделівській категорії *дві з половиною партійної системи* (пропорція місць 45:40:15) величина індексу дорівнює 2.6. Де існує три партії, які посідають близький відсоток місць, індекс дорівнює 3. Якщо ж одна з партій втратить частину *мандатів*, чи буде трохи слабшою від двох інших, то ефективна кількість партій буде десь між 2.0 та 3.0 (це залежить від сили третьої партії). Якщо політична (парламентська) сила партії є дуже близькою, то ефективна кількість партій буде дорівнювати кількості партій в парламенті. Коли з'являється диспропорція в силі політичної партії, то величина індексу буде нижчою, ніж фактична кількість партій. У *багатопартійній системі з домінуючою партією* (наприклад, співвідношення місць 45:20:15:10:10) ефективна кількість партій становить 3.5, а у випадку відсутності *домінуючої партії* (наприклад, пропорція місць 25:25:25:15:10) величина індексу становить 4.5. Серед шістнадцяти держав Західної Європи в десяти бачимо ріст величини індексу в 1980-1994 рр. порівняно з попереднім етапом. Загалом тенденція ця є поміркованою, хоча в деяких державах маємо справу з досить радикальним збільшенням ступеня ефективної кількості партій (наприклад, в Бельгії – 4.3, Швейцарії – 1.4, Італії – 1.0, Данії – 0.9). У більшості цих держав рекордно високий рівень індексу ефективної кількості *парламентських партій* було зареєстровано в 70-х чи 90-х рр. Лише у Данії та Великобританії рекордний показник досягнув попереднього рівня. В інших державах рівень індексу або впав (наприклад у Франції та Нідерландах) або утримується на незмінному рівні (у Фінляндії).

Показник ефективного числа партій не враховує два принципових моменти: з одного боку, це тісна співпраця між кількома партіями (настільки тісна, що ці партії можуть розглядатися як одна), з іншого боку, це розкол усередині однієї партії (настільки сильний, що вона може розглядатися як кілька партій). Цей показник не є досконалим, тому в порівняльній політології розробляються коригуючі та альтернативні індекси, зокрема індекс Х. Молінара та Г. Голосова.

Індекс мовно-етнічної фрагментаризації. Даний індекс запропонували використовувати Дж. Лане і С. Ерссон. Він спирається на оцінку правдивості припущення, що дві випадково вибрані особи в рамках певної місцевості належать до різних мовно-етнічних груп. Визначається від 0 до 1. Якщо його величина наближається до 1, то суспільство є більш мовно-етнічно різномірне. Швейцарія та Бельгія тут мають найвищий рівень фрагментації (0.50 і 0.55). Іспанія та Великобританія теж мають достатньо високий рівень фрагментації (0.44 та 0.32). Португалія ж, навпаки, є найбільш гомогенною державою Західної Європи (0.01).

Індекс поляризації (ідеологічної дистанції). Метод соціологічних досліджень запропонований Дж. Сані та Дж. Сарторі для визначення ступеня *поляризації політичних сил* в рамках існуючої політичної системи.

Поняття «істотності» (relevant) в типології партійних систем Дж. Сарторі займає ключове місце і демонструє, яке місце займає партія в конкуренції за право формувати уряд у певній системі. Існує концептуальна проблема – дихотомічний підхід Дж. Сарторі визначає, що будь-яка партія може бути оцінена як «істотна» або «не істотна», без проміжного (перехідного) статусу.

Індекс поляризації полягає в тому, що, застосовуючи заздалегідь приготовану шкалу понять (соціальна рівність, суспільні зміни, відношення до обидвох наддержав та характеру зв'язків між Сходом та Заходом, релігійність), можна, використовуючи відповіді респондентів, сконструювати простір міжпартійного змагання. Визначається як різниця між двома екстремами системи.

Індекс релігійної фрагментації. Показник, який застосовується для характеристики релігійних поділів. Визначається від 0 до 1, чим ближче до 0, тим одноріднішою є релігійна структура суспільства.

Індекс урядової істотності. Величина запропонована Ієраці. Характеризує *державно-публічну функцію політичної партії* і визначається за допомогою *індексу урядової участі* та *індексу урядової відповідальності*.

Індекс урядової відповідальності. Визначається як співвідношення кількості урядів, в яких *прем'єр-міністром* був представник конкретної партії, до кількості урядів, які функціонують протягом вказаного періоду. Визначається за формулою:

$$I_{oi} = \frac{L_i}{G}$$

де I_{oi} – індекс урядової відповідальності,

L_i – кількість урядів, в яких *прем'єр-міністром* був представник конкретної партії,

G – кількість функціонуючих урядів.

Порівняно з *індексом урядової участі*, даний індекс застосовує до аналізу реального ступеню істотності якісні характеристики – призначення від партії прем'єра уряду, що може свідчити про перебрання даною партією відповідальності за реалізацію державної *політики*. Величина даного індексу коливається від 0 - коли партія ніколи не висувала свого прем'єра, до 1 – коли партія завжди мала свого прем'єра уряду.

Індекс урядової участі. Величина, яка характеризує *коаліційний потенціал партії*. Визначається як співвідношення між кількістю *кабінетів* сформованих в зазначений період, та суми участі в них конкретної *політичної партії*. Це можна подати таким чином:

$$I_{pi} = \frac{P_i}{G}$$

де I_{pi} – індекс урядової участі партії,

P_i – величина, яка показує в скількох урядах брала участь партія,

G – кількість сформованих урядів.

Величина індексу коливається від 0 – коли партія ніколи не була в уряді, до 1 – коли була учасником всіх *правлячих урядів*. За його допомогою можна визначити реальний, а не потенційний рівень істотності сучасних партій, коли його величина відображає реальну силу їх конкуренції на парламентсько-урядовому рівні. Необхідно також пам'ятати, що застосування індексу обмежена рамками конкретної *партійної системи*. А сам феномен істотності є категорією відносною і повинен розглядатися в конкретному контексті соціального та інституційного *оточення партійної системи*. Недоліком даного індексу є те, що він не дозволяє за допомогою якісних параметрів оцінити партнерів, які беруть участь у процесі формування урядів. Важливим, очевидно, є не лише сам факт участі в урядовій *коаліції*, але роль, яку відіграють в її рамках окремі партії. Одна партія може мати, наприклад, *статус домінуючої*, в той час, коли інша виступає в ролі молодшого партнера – *допоміжна*. Цих особливостей ми не зможемо відзначити, послуговуючись індексом урядової участі.

Індекс фракційності. Величина, яка вказує на існуючий в державі тип політичної *багатопартійності*. Індикатори, за допомогою яких можна описати стан *партійної системи*, і які інтегрують за допомогою узагальненої формули рівня фракційності політичної системи наступні. Перший – це показник кількості партій, які є учасниками виборчого змагання (парламентської конкуренції). Окремо даний індикатор нам нічого не говорить про відносну силу *політичних партій*, і тому з його допомогою можемо мати єдиний, дуже загальний образ *партійної системи*. Другий – це показник кількості голосів, отриманих на парламентських *виборах* найбільшою партією. Припустимо, що існують три партійні системи, а найбільша партія в кожній з них здобуває відповідно S1 – 90 % голосів, S2 – 45 %, S3 – 34 %. Це показує нам, що перша система є прикладом абсолютного домінування однієї партії, в той час як наступні дві вказують на існування *багатопартійності*. Однак зазначені дані не дають інформації нам про політичну позицію партій в рамках вказаних систем. Третій – це *показник двопартійності*

Індекс фракційності Д. Рає заснований на оцінці правдоподібності, що з двох випадково підібраних *виборців* на конкретних *виборах* обидва будуть голосувати за дві різні політичні партії, або двоє парламентарів належать до різних партій. Шанси, що ті двоє виборців виберуть ті самі партії (чи двоє парламентарів, які належать до різних партій), залишається обрахувати за формулою:

$$F=1-\sum_{i=1}^n p_i^2$$

де n – кількість партій,

p_i – відсоток голосів виборців чи мандатів, отриманих партією.

Індекс фракційності вказує на можливість існування партійних систем – від досконалої однопартійної системи, в якій одна партія здобуває всі виборчі голоси (мандати) $F=0.0$, до системи достатньо функціоналізованої, в якій кожний виборець голосує за свою власну партію, а кожний парламентар належить до іншої партії $F=1.0$. У *досконалій двопартійній системі*, в якій кожна з партій отримує наприклад, 50% голосів, величина індексу фракційності дорівнює 0.50 ($F=1-(0.50+0.50)=1-0.50=0.50$). Рівень фракційності між 0.50 та 0.67 вказує на конкуренцію двох партій. Ціна індексу фракційності, вища ніж 0.70, є ознакою існування *багатопартійної системи* (більше ніж трьох партій). Рівень, нижчий 0.50, вказує на появу *домінуючої партії*. Рівень фракційності в Західній Європі був найвищим 20-х рр. ($F=0.758$), найнижчим у в 50-х рр. (1955-1959рр., $F=0.700$), в 70-х рр. знову зріс (1975-1979, $F=0.737$). У першій половині 70-х рр. величина індексу фракційності становила 0.716. Зосередьмося на парламентській фракційності. Правилком є те, що ступінь парламентської фракційності є нижчим за виборчу фракційність, що пов'язано, насамперед, з репресійним впливом, який здійснює виборча система на *конфігурацію партійної системи*. Середній рівень індексу фракційності в 1945-1994 рр. становив 0.68, в 70-х та 90-х рр. він є вищим (0.70), ніж в 1945-1979 рр. (0.66). Очевидно, що це є результатом появи в 50-70-х роках багатьох нових політичних партій, існування яких вплинуло на результати *коаліційних переговорів*. Найменший ступінь індексу фракційності маємо в Греції (0.52) та у Великобританії (0.53). Найвищого ступеня величина індексу фракційності досягає в Швейцарії (0.82) та Фінляндії (0.80), що свідчить про дуже сильну фрагментацію парламентської партійної системи в цих державах. Цей факт загалом, не має впливу на результати коаліційних торгів чи на тривалість урядів. У Голландії, Іспанії та Франції помітна тенденція падіння індексу фракційності, причому у Франції є вона найсильнішою (- 0.07).

Комплексне застосування методик дозволяє у кількісному вимірі отримати уявлення про роль та специфіку функціонування політичних партій, окреслити певні тенденції у їхньому розвитку та спрогнозувати ймовірні наслідки у еволюції партійної системи.

Література основна

1. Примуш М. В. Політичні партії : історія та теорія / М. В. Примуш. — К. : Професіонал, 2008. — 416 с.

2. Романюк А. Партії та електоральна політика / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. — Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. — 365 с.
3. Исаев Б. А. Практическая партология : Генезис партий и партийно-политических систем : [ученик] / Б. А. Исаев. — СПб. : ИД «Петрополис», 2010. — 514 с.
4. Нікогосян О. Тенденції розвитку політичних партій в посткомуністичних країнах [Електронний ресурс] / О. Нікогосян. — Віче. — 2008. — № 2. — Режим доступу до ст. : <http://www.viche.info/journal/807/>.

Література додаткова

1. Golosov G. The Effective Number of Parties: A New Approach / G. Golosov // Party Politics. — 2010. — № 16. — P. 171—192.
2. Janda K. An Integrated Theory party goals and Party Change / Kt. Janda, R. Harmel // Paper Prepared for the International Simposium. — 1994. — Vol. 19. November. — P. 3—6.
3. Janda K. Restructuring the Party System in Central Europe / Janda K. // Paper Prepared for the International Simposium. — 1994. — Vol. 19. November. — P. 1—3.
4. Laakso M. Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. — 1979. — № 12. — P. 3—27.
5. Molinar J. Counting the Number of Parties / J. Molinar // American Political Science Review. — 1991. — Vol. 85. — № 4. — P. 83—91.

КОНТРОЛЬНО-АДАПТАЦІЙНИЙ БЛОК

Контрольні запитання

1. Дайте стислу характеристику формули індексу агрегації.
2. В чому полягає особливість застосування методики дослідження ролі партій в політичній системі суспільства?
3. Оцініть переваги та недоліки застосування індексу ефективної кількості партій.
4. Що вимірюється за допомогою індексу поляризації партій?
5. Охарактеризуйте методику вимірювання індексу фракційності.
6. Розкрийте сутність впливу факторів на зміну ролі політичної партії в ХХ столітті?
7. Визначте сутність інтегративної теорії партійних цілей та партійних змін Кеннета Джанди і Роберта Хармеля.
8. Охарактеризуйте тенденційні напрямки розвитку партій та партійних систем на сучасному етапі.

Теми доповідей та рефератів

1. Діяльність політичних партій в Україні: оцінка ефективності та результативності.
2. Зміна ролі партій у країнах Західної Європи.
3. Перспективи виживання інституту «політичної партії».
4. Політичні партії та групи тиску: протиріччя та взаємовигоди.

Логічні та проблемні запитання

1. За допомогою застосування формули індексу ефективної кількості партій дослідіть діяльність парламентських партій в сучасній Україні.
2. Дайте визначення поняття «урядова відповідальність». Чи можливо об'єктивно визначити індекс урядової відповідальності? Відповідь обґрунтуйте.
3. Оцініть рівень впливу глобалізації на розвиток політичних партій. Чи можна стверджувати, що процеси глокалізації сприяють збереженню функціональності політичної партії? Відповідь аргументуйте.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Агітація – це усна, друкована та наочна політична діяльність, що впливає на свідомість та настрої мас з метою спонукання їх до прийняття певних рішень або зміни симпатій та вподобань.

Агрегування інтересів – це узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств.

Антитехнології (девіантні технології) – це політичні технології, що суперечать існуючим у суспільстві законам, нормам, традиціям та звичаям.

Артикуляція інтересів – висування вимог до осіб, що приймають політичні рішення.

Багатопартійність – це одна з основоположних умов демократичного політичного режиму, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за державну владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві.

Бренд політичної партії – це стійкий набір очікувань і емоцій щодо ставлення до результату діяльності політичної сили або до неї самої.

Бюрократія – це система управління, що спирається на розгалужену та ієрархізовану (підпорядковану єдиному початку з гори до низу) структуру чиновницького апарату.

Виборча інженерія – це процес адаптації існуючого законодавства та нормативно-правових актів відповідно до інтересів та потреб окремих політичних сил та суспільства в цілому.

Виборча коаліція – це особливого виду об'єднання політичних партій, яке відрізняється за правовим статусом і діяльність яких регламентується рішенням виборчої комісії.

Виборчі технології – це сукупність способів впливу на маси з метою вплинути на їх електоральну поведінку та спонукати їх віддати свій голос за певного кандидата чи партію.

Виконавча влада – це одна з гілок державної влади, що відповідає за організацію та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, за здійснення рішень, ухвалених представницько-законодавчим органом держави.

Депутат – це особа, уповноважена групою людей на виконання якихось відповідальних завдань і доручень, на представництво і захист їхніх інтересів.

Держава – це особлива форма людської спільноти, яка володіє суверенітетом і має певну структуру та організацію політичної влади і управління соціальними процесами на певній території.

Електорат – це корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Еліта політична – це відносно невелика, внутрішньо диференційована, інтегрована група осіб, яка концентрує в своїх руках значний політичний обсяг влади.

Загальне виборче право – це один із основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно визначених законом.

Законодавча влада – це орган державної влади, відповідальний за створення й дотримання певної системи законодавства у суспільстві, уповноважений ухвалювати нові і змінювати чинні закони.

Змагальний потенціал реалізації електоральної функції політичної партії – це сукупність наявних і тих, що можуть бути мобілізовані, ресурсів для здійснення ефективної та результативної участі у виборчому процесі на конкурентних засадах.

Імідж політичної партії – це набір створених образів і повідомлень, які транслює політична партія або її лідер у зовнішній світ доступними засобами; це образ, створений із зовнішніх, психофізичних, символічних характеристик суб'єкта, тобто це «маска», «політичний макіяж», що створюється на певний час (наприклад, на період виборчої кампанії).

Інвеститура – це процедура, пов'язана з парламентським способом формування уряду.

Інститут членства в політичній партії – це сукупність політико-організаційних зв'язків, прав та обов'язків індивіда як члена партії, які регулюються корпоративними нормами, закріпленими в статуті.

Інтерпеляція – це сформульована одним або групою депутатів і подана в письмовій формі вимога до прем'єр-міністра, окремого члена уряду чи уряду в цілому дати пояснення з приводу конкретних дій або з питань загальної політики

Консерватизм – це політична ідеологія, що спирається на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті.

Лібералізм – це політична ідеологія, яка виходить із положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного устрою.

Лідер політичний – це авторитетний член громадської організації або соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціально-політичних процесах і ситуаціях, регулюванні взаємин у колективах, групах, суспільствах, націях, державах, міжнародних відносинах.

Лідерство політичне – це процес взаємодії лідера і мас, у процесі якого лідер має значний вплив на суспільство.

Метод семантичного маніпулювання – метод маніпулювання, сутність якого полягає в прискіпливому доборі слів, які викликають

позитивні або негативні асоціації й таким чином впливають на сприйняття інформації («наша» людина – розвідник, «їхня» – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики).

Метод фрагментації – метод маніпулювання, сутність якого полягає в поданні інформації єдиним потоком, який не дозволяє масовому споживачеві виділити певні тенденції.

Опозиція політична – це політичні сили, що протиставляють свою політику політиці правлячої партії або уряду.

Органічний характер партійної дисципліни – це одна з найважливіших організаційних засад функціонування політичних партій, сутність якої полягає у тому, що вона ґрунтується на демократичному узгодженні альтернативних поглядів та формуванні спільної думки.

Парламентська фракція – це об'єднання депутатів однопалатного парламенту або однієї з палат двопалатного парламенту, наділене повноваженнями з реалізації парламентських функцій

Партійна система – це сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними впорядкованими відносинами; це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їх стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади, характером, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політичної культури суспільства та ступенем узгодженості цих поглядів у ході реалізації прийнятих ними ідеологічних доктрин, форм і методів практичної політичної діяльності.

Партійний функціонер – це член партії, що працює у ній на професійній основі, політична діяльність для якого виступає як основне заняття.

Партійні активісти – це члени партії, що працюють переважно на громадських засадах, агітатори, довірені особи, керівники штабів, членами виборчих комісій.

Політика – це сфера життєдіяльності суспільства, в якій здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб.

Політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики.

Політична воля – це здатність суб'єкта послідовно реалізовувати свої цілі у сфері політичної влади.

Політична діяльність – це цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична ідеологія – це система уявлень, ідей, поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Політичний маркетинг – це різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадського значення.

Політична партія – добровільне об'єднання людей на ідеологічному та організаційному ґрунті з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична технологія – це система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності

Політична участь – це здійснення або підтримка певних акцій з метою вираження інтересів, позицій, вимог, настроїв, що панують у масах, формування їх у конкретні вимоги; здійснення тиску на органи влади, або домогтися їх виконання, заявити свій протест чи підтримати певні рішення ті дії.

Політичний плюралізм – це існування різноманітних політичних позицій учасників політичного процесу та можливість їхньої інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичний режим – це сукупність методів і засобів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичний центризм (у структурно-функціональному аспекті) – це сукупність партій або їхніх блоків, націлених на діяльність в політичному просторі між радикальним реформізмом та консерватизмом.

Політичний центризм (у теоретико-ідеологічному аспекті) – це політична метаідеологія, що орієнтується на забезпечення балансу інтересів усіх учасників політичного процесу на базі суспільного консенсусу, виступає гарантом політичної та соціальної стабільності.

Прихильники політичної партії – це громадяни країни, які голосують партію, її кандидата, виявляють доброзичливе ставлення до її ініціатив.

Програма політичної партії – це документ, що відбиває основні ідеї, які висувуються політичною партією, включають оцінку поточної ситуації в країні і набір заходів, необхідних для досягнення ідеалу.

Пропаганда – це поширення та впровадження в суспільну свідомість тих чи інших політичних, наукових та інших ідей, знань.

Рекрутування еліт – це механізм відбору в правлячу еліту, на керівні посади в державі або партії.

Репутація – це стійка оціночна думка про політичну партію, лідера, яка складається у громадян, коли пройшов певний час, у відповідності з критеріями, актуальними для населення.

Сегмент політичного ринку – це електоральні групи, що характеризуються спільними політичними поглядами, переконаннями та уподобаннями та відрізняються від інших подібних груп за рядом ознак.

Соціалізація політична – це процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – це політична ідеологія, основною особливістю якої є те, що процес виробництва і розподілу доходів повинен знаходитися під контролем суспільства.

Соціальна база партії – це частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Статут політичної партії – це документ, що визначає організаційну структуру, принципи та норми внутрішньопартійного життя, порядок функціонування керівних органів партії, права та обов'язки членів партії, регулює відносини «лідер-рядовий член», описує механізми контролю «знизу» за діяльністю керівних органів партії тощо.

Технології політичної діяльності – це сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Технологія прийняття політичного рішення – це процес реалізації політичної мети на основі накопиченої інформації.

Тип політичної партії – це система її істотних ознак, в яких виражаються соціальна природа, ідейна основа, головна соціально-рольова функція партії, особливості її внутрішнього устрою і характер методів діяльності.

Навчальне видання

**НОВАКОВА Олена Вікторівна
АГАФОНОВА Ганна Сергіївна
МОЇСЕЄВА Алла Сергіївна
СТРУНІН Павло Анатолійович**

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ:
ТЕОРІЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ**

Навчальний посібник

За редакцією авторів

Підп. до друку 18.10.2014 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк лазерний. Ум. друк. арк. . Наклад 300 прим. Зам. № . Вид. №
Ціна договірна

Видавництво «Ноулідж»
кв. Якіра, 3/316, м. Луганськ, 91051. Тел.: 0504753513
e-mail: nickvnu@gmail.com
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 2884 від 26.06.2007 р.